

ლიბრერი უიზიანი

მეგობრები

სიმონ ხუნდაძის

რედაქციით, შენიშვნებით და წინასიტყვაობით

ტფილისი 1930

რელაქტორისაგან

მემუარებს რომ დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიული ცხოვრების შესწავლის საქმეში, ეს დღეს არავე ისათვის სადაო დებულებას არ წარმოადგენს. სამწუხაროთ, ეს ასე არ ესმოდათ ჩვენ ძველ მოღვაწეებსა და ლიტერატორებს; ისინი პირად მოგონებებს თითქმის არ აძლევდენ საზოგადოებრივ მნიშვნელობას და ამიტომ გაუბოდენ მემუარების წერას. ამიტომ არის, რომ ჩვენი მწერლობა არც ერთი დარგით ისე ღარიბი არ არის, როგორც მემუარებით; მხოლოდ რევოლუციის შემდეგ პერიოდში დაიწყო ჩვენში მემუარების წერა და მისი გავრცელება. მაგრამ მაინც უნდა ვსთქვათ, რომ საკირო შეგნება მემუარების მნიშვნელობის შესახებ დღესაც არ არის განმტკიცებული ჩვენ საზოგადოებაში. თუ დღეს ეს ასე არის, არ არის გასაკვირი, რომ წარსულში მემუარების წერას ალმაცეზად უყურებდენ. მაგრამ გამონაკლისი მაშინაც არსებობდა და ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა დიმიტრი ყიფიანის მოგონებანი. ამ ცნობილმა მოღვაწემ დაგვიტოვა არა მარტო მემუარები, არამედ დიდძალი ძვირფასი ისტორიული ხასიათის დოკუმენტები, მასალები, კერძო მიწერა-მოწერები და სხვა, დალაგებული და ცალკე ყუთებში ჩაწყობილი თემების მიხედვით. როგორც სჩანს, ავტორი არა მარტო დიდი მნიშვნელობის ისტორიულ დოკუმენტებს ინახავდა, არამედ თავის პირად ხასიათის წერილების შავ ხელნაწერსაც გულმოდგინეთ უტოვებდა მემკვიდრეობას. (იხ. ტფ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმი № 5332, 5333, 5334, 5335 და სხვ.). ამ მასალებისა და დოკუმენტების შესწავლის გარეშე შეუძლებელი არის მე-19-ე საუკუნის ჩვენი საზოგადოებრივი მოძრაობისა და ისტორიის სათანადოთ გაშუქება. ამ მხრივ დიმ. ყიფიანი მართლაც ევროპიულად განათლებულ პიროვნებას წარმოადგენს და ნ. ნიკოლაძესთან ერთად იშვიათ გამონაკლისის სახით გვევლინება ჩვენ ძველ მოღვაწეთა რიგებში.

დიმიტრი ყიფიანი მე-19-ე საუკუნის ჩვენი საზოგადო მოღვაწეთა შორის თვალსაჩინო ისტორიულ ფიგურას წარმოადგენს. იგი თითქმის სამოცი წელი ეწეოდა ენერგიულ მუშაობას ჩვენი ცხოვრ-

ბის ყოველ დარგში: არ წამოწყებულა ჩვენს საზოგადოებაში ანტ. ერთი თვალსაჩინო საქმე, რომლის ინიციატორი და აქტიური წევრი იგი არ ყოფილიყოს. იგი იყო დიდი სახელმწიფო მოხელე და დიდი საზოგადო მოღვაწეც. დ. ყიფიანი წევრი იყო 1830—32 წლის შეთქმულებისა, რომელშიაც მონაწილეობას ღებულობდა მაშინდელი ჩვენი ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენელი საქ. ბრწყინვალე წოდების მოწინავე წრეების ხელმძღვანელობით; იგი იყო 80-იან წლებში დონდუკოვ-კორსაკოვის რუსიფიკატორულ პოლიტიკის წინააღმდეგ ერთ-ერთი თავდადებული მებრძოლი. თუ პირველი დანაშაულისათვის რუსეთის მთავრობამ ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა დ. ყიფიანი ვოლოგდაში გადაასახლა რამოდენიმე წლით, სამაგიეროთ მეორე დანაშაულისათვის უკვე 72 წლის მოხუცი სტავროპოლში განაწესეს ადმინისტრაციული წესით, რასაც მოყვა მისი ტრაგიკულად დაღუპვა (1887 წ.) იმავე კავკასიის მთავრობის ფარული ნოღაწეობის წყალობით.

ცხადია, რომ ასეთი პიროვნების მოგონებებს საკმაო წონის ისტორიული მნიშვნელობა ექნება. მაგრამ მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ მის წინ მდებარე მეცნიარები დაწერილია უკვე ქაღალთით მოსილ ჩოღვაწისა და გარკვეული პოლიტიკური სოფლმხედველობის მატარებელ მოღვაწისაგან; მეწიარებში ყოველი ისტორიული ფაქტის გაშუქებას სდევსდევალ უდევს დიდიწილით შემუშავებული პოლიტიკურ-სოციალური თვალსაზრისი. მისი ავტორიეროვნებით ქართველი იყო, პროფესიით—რუსი მოხელე; სოციალურით მთამომავლობით—წვრილი აზნაური; პოლიტიკური აზროვნებით—რუსეთის მართველობის ერთგული დარაჯი. აქედან წარმოსდგა მეწიარებში გატარებულ სოფლმხედველობის შინაარსიც: ქართულ ნაციონალიზმთან ერთად რუსეთის ტაქტის ერთგულება, თავად-აზნაურული ინტერესების შეფლლება მოხელის ინტერესებთან. ეს იყო ახალი სოფლმხედველობა—მსახური არისტოკრატიის თვალსაზრისი, რომელიც საქართველოში ფეოდალური წყობილების ლიკვიდაციის პროცესთან ერთად წარმოიშვა.

ამასთან ერთად უნდა აღვნიშნოთ, რომ დ. ყიფიანის შემუშარებს აქვს როგორც თავისი ნაკლი, ისე დადებითი მხარეებიც. პირველი იმაში გამოიხატება, რომ ავტორი ერთობ სქემატიურად დადებებების სტილით სწერს, ფაქტებისა და მოვლენების აწერას, არ ანდომებს დიდ დროს, არ აშუქებს ყოველი მხრივ,—ზოგიერთ ისტორიულ ფაქტებს განგებ უვლის გვერდს. სამაგიეროთ დიდ დროს ანდომებს საკანცელარიო მუშაობის აღწერას; თითქოს უმთავრესად

დაინტერესებული არის გადმოგვცეს ის ფაქტები, როდესაც მას შეურაცყოფა მიაყენეს. ამ შეუთხვევაში ღრმად იკრება პირადი ინტერესები.

მიუხედავად ამისა უნდა ესთქვათ, რომ მემუარეები მდიდარი ფაქტიური მასალებით არის დატვირთული; იგი ეხება ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების 80 წლის პერიოდში (1830 — 1880): აქაწერილია 20—30 წლების ჩვენი სასწაულებლები და საზოგადოება, 1830—32 წ. შეთქმულება, 1840-იან წლების რევოლუციები, 1841 წ. გლეხთა აჯანყება გურიაში, წოდებთა ბრძოლის ფაქტები, ვორონცოვის ეპოქა, ომერ-ფაშას შემოქრა სამეგრელოში, სამეგრელოს ომები, 60-იანი წლების „რევოლუციები“, 1864 წლის თავად-ახნაურთა არჩევნები და მრავალი სხვა მეტად მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტები, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა. ვფიქრობთ, ეს საინტერესო მემუარეები საკმარის დახმარებას გაუწევს მე-19-ე საუკუნის ჩვენი ისტორიის მკვლევარს. ჩვენ მიერ რედაქციაქმნილი მემუარეები შესდგება სამი ნაწილისაგან: 1. სკოლა სულისა, 2. 1832 წლის ყაზარმობა და 3. ჩემი მონაწილეობა 1832 წლის შეთქმულებაში, რომელაც დამატების სახით იბეჭდება.

„სკოლა სულისა“ დაწერილი არის 1884—85 წლებში რუსულად „Школа духа“-ს სახელწოდებით: პირველ სამ თავს (ჩვენი გამოცემის 1—103 გვ.) ქვეშ უზის თარიღი 4 მარტი 1884 წ., ხოლო უკანასკნელი მეოთხე თავი — კერძო ცხოვრებაში (იხ. გვ. 104—112) დაწერილი უნდა იყოს 1885 წ. სამწუხაროდ ამ მოგონების დედანი ამჟამად დაკარგული არის. სამაგიეროდ რედაქციის განკარგულებაში იყო — დ. ყიფიანის შავი ხელნაწერიდან ქართულად ნათარგმნი სრული ტექსტი და ჟურნ. „Русская Старина“-ში დაბეჭდილი სამი თავი შემდეგი სახელწოდებით: „Записки Дмитрия Ивановича Кипиани с 1820 г.“ (იხ. „Русская Старина“ 1886 წ. ტ. 49 გვ. 517—538; ტ. 50 გვ. 267—286; ტ. 51, გვ. 55—80; ტ. 52, გვ. 447—465; ტ. 53, გვ. 615—630) მასასადამე რუსულად არ ყოფილა დაბეჭდილი მეოთხე თავი — კერძო ცხოვრებაში. ქართული თარგმანი ყუთუნის დიმ. ყიფიანის რძალს, ცნობილ მოღვაწე ქალს — ნინო ყიფიანს. ჩვენს გამოცემას ეს თარგმანი უდევს საფუძვლად.

„1832 წლის ყაზარმობა“ არსად არ დაბეჭდილა. როგორც დ. ყიფიანისა და ჟურნალ „რუსკაია სტარინა“-ს შორის მიწერმოწერებიდან სჩანს (იხ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმი № 5332) ავტორს იგი დასაბეჭდათ გაუგზავნია აღნიშნულ რედაქციისათვის,

მაგრამ დაბეჭდით კი არ დაბეჭდილა. დ. ყიფიანის არქივში დარჩენილი არის ავტორის მიერ ნაწერი შავი ხელნაწერი, რომელსაც გარე ფურცელზე აწერია: Казарменное дело 1832 года, ხოლო შიგნით საერთო სათაურად—Наброски Дим. Ив. Кипиани. Казарменное дело, т. е. дело о грузинском заговоре 1832 г. თარიღი უზის: 17 იანვარი 1884 წ. ცხადია, ყაზარმობა დაწერილი არის ადრე, ვინემ „სკოლა სულისა“. დ. ყიფიანს განზრახვა ჰქონია ვრცლად ეწერა მოგონებანი. ა. პ. ბერეეს 1885 წლის 3 მარტის თარიღით უგზავნის რა „ყაზარმობის“ ხელნაწერს, იგი სწერს: „С своей стороны я скажу только то, что я желаю получать: 1. Гонорар по стоимости, Вами определенной и 2. Сброшурованные оттиски в количестве 15 экземпляров. Не скрою, что набросков этих будет немало,—но нисколько не о пустяках.“ აქვე უნდა მოვიყვანოთ ის ადგილი, რომელიც ვითომდა გამორჩენია დ. ყიფიანს თეთრად გადაწერის დროს. საქმე ის არის, რომ „რუსკაია სტარინა“-ს რედაქცია უსაყვედურებდა დ. ყიფიანს, რომ შეთქმულების არსებითი მიზნების შესახებ თითქმის არაფერი არ არის ნათქვამი ხელნაწერში. დ. ყიფიანი სწერს ვინმე მიხეილ ივანესძეს, რომ მას გადაწერის დროს გამორჩენია შემდეგი ადგილი და სთხოვს იგი შეტანილი იქნეს წერილში. აი ის ადგილიც:

„1832 წლის შეთქმულების მიზანი, როგორადაც გამოიჩვენა იგი თ. იესე ფალავანდიშვილის კრებაზე, საქართველოს რუსეთის წმართველობისაგან განთავისუფლება იყო. ამ აზრის განხორციელებისათვის, ფალავანდიშვილის რჩევით, მთავარმართველთან გამართულ მეჯლისზე რუსების ამოწყვეტა იყო საჭირო,—ამავე დროს არსენალისა და ხაზინის ხელში ჩაგდება და აჯანყება ქალაქის შავი ხალხის (городской черни). ამ ბედკრულ საღამომდე მე და ავთანდილოვს კიდევ გვჯეროდა, რომ ჩვენს კრებებს უნდა მისცემოდა სალიტერატურო ხასიათი, ხოლო ამ საღამოს შემდეგ არც ერთ კრებას აღარ დაესწრებივართ“.

„1832 წლის ყაზარმობა“ 90-იან წლების დასაწყისში ქართულად უთარგმნია დ. ყიფიანის შვილს, არტისტ კოტე ყიფიანს და ჟურნ. „მოამბისათვის“ გადაუცია დასაბეჭდათ. ამ თარგმნის წინასიტყვაობაში კ. ყიფიანი სწერს: „1884 წელს იანვარში განსვენებულმა მამა ჩემმა, დიმიტრი ივანესძე ყიფიანმა, დასწერა რუსულად ამბავი, ზემოხსენებული სათაურით. ახლა ამ ამბავს მე ვსთარგმნი ქართულად ქართველების წასაკითხავად, რადგანაც ძალიან ბევრმა არც კი იცის რომ ჩვენს საქართველოში ოდესმე მომხდარიყოს ქვე-

ზომობსენებული საქმე, რომელსაც მაშინ ე. ი. 1832 წელს დაერქვა „ყაზარმობა“ და მთავრობამ კი უწოდა „საქმე ქართველთა შეთქმულებისა“. რად დაერქვა შეთქმულებას „ყაზარმობა“ და რა მიზეზებმა გამოიწვია საქართველოში ქართველთა შორის შეთქმულება, ამას მკითხველი ქვემოთ ამოიკითხავს“. არც „მოამბეში“ დაბეჭდილია „ყაზარმობის“ თარგმანი. 1900 წ. იმავე კ. ყიფიანს ეს ხელნაწერი ფართოდ გამოუყენებია თავის წერილში შეთქმულების შესახებ: „Из давно минувшего Грузии“ (იხ. „Кавказский Вестник“ № 11, გვ. 95—116, 1900 წ.) კ. ყიფიანის „ყაზარმობის“ თარგმანის ერთი ექვმპლიარი ინახება ტფ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმში (იხ. № 3612) ხოლო მეორე საქართველოს მუზეუმში. ამ გამოცემაში მოთავსებული „ყაზარმობა“ გადმოწერილია კ. ყიფიანის თარგმანიდან, ხოლო იგი ხელმეორედ შედარებულია დ. ყიფიანის შავად დარჩენილ ხელნაწერთან.

დამატებაში ჩვენ მოვთავსეთ დიმ. ყიფიანის პირველი ჩვენება 1832 წლის დაპატიმრების დროს მისივე ხელით დაწერილი. ეს ჩვენება საინტერესო ისტორიულ დოკუმენტს წარმოადგენს და თითქმის ზედმიწევნით აშუქებს შეთქმულების საქმის ვითარებას. ჩვენება ამოღებულია 1832 წლის შეთქმულთა საქმეებიდან (იხ. ცენტრარქივში: ლენინგრადის ფონდი, რეეული I, გვ. 59—70) ამ ჩვენების თარგმანი ეკუთვნის გრ. ცეცხლადეს.

დასასრულ ბოდიში უნდა მოვიხადოთ მკითხველის წინაშე, რომ წიგნს თან არ ერთვის ტეხნიკურ მიზეზების გამო საგანთა და ავტორთა საძიებლები. პირველ დანაკლისს რამოდენადმე აანაზღაურებს გვერდებზე მოთავსებული სათაურები, ხოლო მეორეს შესახებ—განმეორებით ბოდიშის მეტი არაფერი დაგვრჩენია.

მადლობას ვუძღვნით ამხ. გ. გოზალიშვილს, რომელმაც გვათხოვა დედნიდან გადმოწერილი დ. ყიფიანის ჩვენება და ამით გაგვიადვილა მუშაობა.

მკითხველისავე საყურადღებოდ: ამ გამოცემის შესავალად ჩვენ განზრახული გექონდა დიმ. ყიფიანის მოღვაწეობისა და აზროვნების უფრო ვრცელი მიმოხილვა მოგვეთავსებია, ვინემ ახლა არის დაბეჭდილი: მაგრამ ნათქვამია: მადა კამაში მოდისო; დ. ყიფიანის მდიდარი არქივისა და მის შესახებ სხვა. დოკუმენტებისა და მასალების შესწავლამ ჩვენი ნარკვევის მოცულობის გადიდება გამოიწვია. ამ

მიზეზით შეუძლებელი შეიქმნა მისი ამ მემუარების დამატებად დაბეჭვდა: ეს ერთობ დაამძიმებდა ამ წიგნს და ტენნიკურადაც შეუძლებელი გახდა მისი აქ მოთავსება. ამიტომ აღნიშნული ნარკვევი მონოგრაფიის სახით გამოცემული იქნება ცალკე წიგნად, ხოლო აქ მოთავსებულ წერილში ზოგადათ ვარკვევთ დ. ყიფიანის აზროვნებისა და მოღვაწეობის მთავარ კონტურებს.

20. 1. 30.

დიმიტრი ყიფიანი

ნარკვევი მისი აზროვნებიდან და მოღვაწეობიდან

დიმიტრი უიზიანი

1.

მე-XIX-ე საუკუნის ქართველ მოღვაწეთა შორის დიმიტრი ყიფიანს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. იგი გასული საუკუნის ჩვენი ცხოვრების ერთ-ერთ შესანიშნავ ისტორიულ ფიგურას წარმოადგენს. დ. ყიფიანი იმ ისტორიულ მოღვაწეთა კატეგორიას ეკუთვნის, რომელიც ცხოვრების ობიექტიურმა ვითარებამ გამოიყვანა ხელმძღვანელად და გარკვეული ისტორიული ამოცანები დაუსახა გადასაწყვეტად. თუ გვინდა ნათლად წარმოვიდგინოთ დ. ყიფიანის აზროვნება, მისი სოციალ-პოლიტიკური იდეალები და მისწრაფებანი, მისი საზოგადოებრივ მოღვაწეობის ხასიათი—უწინარეს ყოვლისა ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ ისტორიულ-საზოგადოებრივ გარემოებას, რომელმაც წარმოშვა ეს პიროვნება და თვის ხელმძღვანელად გახადა და—იმ ისტორიულ ამოცანებს, რომელიც ამავე გარემოებამ დაუსახა მას მიზნად გადასაწყვეტად.

დღმ. ყიფიანი მთლიანი ნებისყოფის მატარებელი პიროვნება იყო, მტკიცე და შეურყეველი თვის საქმიანობაში; მისთვის სიტყვა და საქმე, პრინციპი და პრაქტიკა განუყოფელი იყო: მისმა ხანგრძლივმა მოღვაწეობამ არ იცოდა კომპრომისები და საკუთარი პრინციპებისათვის ღალატი. ასეთი მთლიანი პიროვნება, გარკვეული პრინციპებისა და პოლიტიკური პროგრამის მატარებელი, ყველაზე ნათლათა და მკაფიოდ, მკვეთრად გამოხატავს თვისი კლასის ინტერესებსა და ამ კლასის მისწრაფებებს განსაზღვრულ საზოგადოებრივ-ისტორიულ პერიოდში.

დღმ. ყიფიანი ორმოცდა ჩვიდმეტი წელი ეწეოდა მძიმე და ენერგიულ მუშაობას, როგორც სახელმწიფო მოხელე და როგორც საზოგადო მოღვაწე. იგი სრულიად ახალგაზრდა გამოვიდა სამოღვაწეო ასპარეზზე: დ. ყიფიანი თექვსმეტი წლისა იყო, როდესაც 1830 წელს დაამთავრა ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელი და დაიწყო პედაგოგიური და საზოგადოებრივ-სახელმწიფოებრივი მო-

ღვაწობა; უკვე 72—3 წლის მოხუცი იყო, როდესაც იგი ქუთაისის გუბერნიის თავ-აზნაურთა წინამძღოლის თანამდებობაზე მყოფი გადაასახლეს სტავროპოლში და იქ დაიღუპა ტრალიკულად.

დ. ყიფიანის ეს ხანგრძლივი მოღვაწეობა წარმოებდა ჩვენი ისტორიული ცხოვრების მეტად მნიშვნელოვან პერიოდებში. ერთი მხრივ ეს არის პერიოდი ბატონყმური საზოგადოებრივი ურთიერთობისა, ხოლო მეორე მხრივ კაპიტალისტური წყობილების განვითარების. რუსეთის მართველობის დამკვიდრებამ ამიერკავკასიაში სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური შინაარსის ღრმა ცვლილებები გამოიწვია ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივ წყობილებაში. პოლიტიკურად რუსეთის მართველობის დამკვიდრებამ ხელი შეუწყო საქართველოში ფეოდალურ წყობილების აღმოფხვრას და მის ერთ მთლიან ადმინისტრატიულ ერთეულში გაერთიანებას. ეკონომიურად ნატურალური მეურნეობის რღვევის პროცესთან ერთად მე- XIX-ე საუკუნის დასაწყისიდანვე ჩქარის ტემპით განვითარდა სავაჭრო კაპიტალი, ხოლო ბატონყმური წყობილების შემდეგ ქართველი საზოგადოება სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარების პერიოდში შევიდა. სოციალურად — საგრძნობი გადაჯგუფება მოხდა საზოგადოებრივ ურთიერთობაში: ფეოდალური არისტოკრატის დაცემასა და განადგურებასთან ერთად განვითარდა მსახური არისტოკრატია, სავაჭრო ბურჟუაზიის განვითარებას თან მოჰყვა მემამულეთა ეკონომიური დაცემა და მათი სოციალური წონის შემცირება. ხოლო ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ გლეხობის დიფერენციაციასთან ერთად დაიწყო ახალი სოციალური კლასის — პროლეტარიატის ჩამოყალიბების პროცესი.

თავისი ისტორიულ-ობიექტიური მნიშვნელობით რუსეთის მართველობის დამკვიდრება ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში ნიშნავდა ახალი პერიოდის დასაწყისს: არსებითად ამ ისტორიული აქტით საქართველო გადავიდა ფეოდალურ-ნატურალურ წყობილებიდან ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში. რუსეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება აბსოლუტური მონარქიის სისტემაზე იყო აგებული და მთელი მისი პოლიტიკა იქეთკენ იყო მიმართული, რომ დაპყრობილი ქვეყნები გადაექცია ამ სისტემის უბრალო ნაწილად. ცხადია, რუსეთის ხელისუფლების მთელი ენერჯია მიმართული უნდა ყოფილიყო იქითკენ, რომ აღმოეფხვრა ამიერ-კავკასიაში ფეოდალური წყობილების ფორმები და გადაექცია იგი ტერიტორიალურ ადმინისტრატიულ ერთეულად. მაგრამ ასეთი პოლიტიკური პროგრამის განხორციელება მოიხზოვდა არა მარტო ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებელ სახელმწიფოებრივ ერთეულე-

ბის (სახელმწიფოების, სამთავროების, სახანოების) მოსპობას, არამედ ძირითად ცვლილების მოხდენასაც საზოგადოებრივ ურთიერთობაში; ნაცვლად ფეოდალური არისტოკრატისა, რომელიც სრულიად ვერ ეგუებოდა აბსოლუტური სახელმწიფოებრივი წყობილების სისტემას, რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა მსახური არისტოკრატის განმტკიცებას საქართველოში. რუსეთის პოლიტიკას არ შეეძლო თავისი წინააღმდეგობა არ გამოეწვია ადგილობრივ სოციალურ ფენებში და განსაკუთრებით მსხვილ არისტოკრატიაში, რომელიც ცდილობდა შეენარჩუნებია თავისი დამოუკიდებელი არსებობა და ეკონომიურ-პოლიტიკური უპირატესობა. ეს ბრძოლა ფეოდალურ არისტოკრატისა და რუსეთის თვითმპყრობელობის შორის პირველის სრული განადგურებით დამთავრდა: მისი უკანასკნელი საგრძნობი გამოხმაურება იყო 1830-32 წლის შეთქმულება, რომელმაც ვერაფერთარი დადებითი შედეგი ვერ მოუტანა ღას და საბოლოოდ გამოაცალა ნიადაგი ფეოდალური არისტოკრატის მისწრაფებებს. მაგრამ რუსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება არა მარტო იარაღითა და ძალდატანებით ანადგურებდა ფეოდალური წყობილების ნაშთებსა და სოციალურ ძალებს, არამედ თავისი საქმიანობით ხელს უწყობდა ახალი არისტოკრატის განვითარებას, ასე ვთქვათ ფეოდალური არისტოკრატიიდან თავის დასაყრდენ სოციალურ წრეების წარმოშობას.

ამრიგად, როგორც ჩვენი სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების ვითარება, ისე თვითმპყრობელობის პოლიტიკა ერთ და იმავე პროცესს უწყობდენ ხელს: ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ფეოდალურ წყობილებიდან ახალ ურთიერთობაში გადასვლას და ძველი გაბატონებული სოციალური წრეების ნაცვლად ახალი საზოგადოებრივი ფენების წარმოშობას.

განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის მთავრობის ღონისძიებანი ადგილობრივ მკვიდრთაგან შესაფერისი მოხელეების მომზადების საქმეში. კეთილშობილთა სასწავლებელი, რომელიც დაარსეს 1802—04 წლებში და რომელიც 1830 წელს გიმნაზიად გადაკეთდა, სწორედ ასეთს პოლიტიკურ მიზანს ისახავდა: მისი საშუალებით ადგილობრივ მთავრობას სურდა, ერთი მხრივ მოემზადებია კადრი მკოდნე მოხელეებისა ქართველ თავად-აზნაურობისაგან, რადგან რუსეთის მართველობის განმტკიცებისათვის საჭირო იყო ადგილობრივი პირობების მკოდნე დიდძალი მოსამსახურენი. თვით დიმ. ყიფიანი თავის მოგონებებში აღნიშნავს: „ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში მხოლოდ თავად-აზნაურთა შვილებს იღებდენ და სამსახურისათვის ანზადებდენო“. მეორე მხრივ, მთავრობის მიზანი

იყო ამ გზით რუსული კულტურა შეეტანა ადგილობრივ მცხოვრებლებში, განემტკიცებია კაქშირი თავად-აზნაურობასთან და გადაექცია იგი თავის დასაყრდენ სოციალურ ძალად.¹⁾ მაგრამ აქვე გამოიზარდა, დავაჟაკდა და შემდეგ საგრძნობ ძალად გადაიქცა ჩვენი ცხოვრების ახალი სოციალური ფენა ქართველი მოხელეობა, — უმთავრესად წარმოშობილი ინავე თავად-აზნაურთა წრეებიდან, მაგრამ დღეს სხვაგვარი ფუნქციების მატარებელი. ეს ახალი ფენა ორგანიზულად შეეხორცა, შეეზარდა რუსეთის სახელმწიფოებრივ აპარატს და იგი გადაიქცა რუსეთის პოლიტიკის გამტარებელი საქართველოში. ჩვენი ცხოვრების ამ ახალი სოციალური ფენისათვის რუსეთის მართველობის განმტკიცება არ იყო უბრალო ეროვნულ-პოლიტიკური საკითხი, იგი ამ ფენის არსებობის საკითხიც იყო: იგი წარმოიშვა რუსეთის ბიუროკრატიული წყობილების დამკვიდრებით, შეეზარდა ამ ახალ სისტემას, შეითვისა მისი პროგრამა და მეთოდი. ამიტომ მას ამ სისტემის გარეშე თვისი არსებობა ვერ წარმოედგინა და არც სურდა რაიმე ცვლილება მოეხდინა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ამ ახალი სოციალური ფენის — სახელმწიფო მოსამსახურე არისტოკრატის საუკეთესო წარმომადგენელი იყო დ. ყიფიანი. მაგრამ არც ის უნდა დაივიწყოთ, რომ ეს ახალი სოციალური ფენა — მსახური არისტოკრატია — მოხელეთა წრე არ წარმოადგენდა ერთფე-

1) დ. ყიფიანის არქივში აღმოჩენილი ერთი ოფიციალური დოკუმენტი აღნიშნავს, რომ მთავრობის ინტერესს არ წარმოადგენს რაიმე დიდი ცვლილება შეიტანოს მემამულეთა და ყმათა ურთიერთობის საქმეში, რადგან თავის განკარგულების სისრულეში მოყვანა მას უფრო შეუძლია თავად-აზნაურობის საშვალეობით, რომელთა პირადი ინტერესები მტკიცედ არის დაკავშირებული მთავრობის საქმიანობასთან და რომელთა ზნობრივ გავლენას და უფლებას ყველაზე უფრო შეუძლია მორჩილებაში იყოლიოს ხალხის დაბალი კლასი. ეს დოკუმენტი ეკუთვნის 40-იან წლებს, ხოლო 30-იანი წლების დასაწყისში სენატორი მეჩნიკოვი აღნიშნავდა: „საქართველოში მემამულეები ყველაზე უფრო საუკეთესო და საიმედო პოლიტიკის წარმომადგენენ. ისინი ბევრად უფრო მრავალრიცხოვანია, ვინემ თვით მთავრობას შეუძლია იყოლიოს აქ; ამიტომ ქართველ მემამულეთა ყმებს სრულიად არ უნდა მიეცეს თავისუფლება, ან ეს თავისუფლება უნდა იქნეს დაშვებული მხოლოდ უკიდურეს შემთხვევებში“ (იხ. „АКТЫ“ ტ. XII, მ. თუმანოვის შედგენილი წერილი: „(1) крепостном праве в Грузин“) თავიდანვე რუსეთის თვითმპყრობელობის პოლიტიკა იქეთყენ იყო მიმართული, რომ ადგილობრივი თავად-აზნაურობა გადაექცია თვითმპყრობელობის ერთგულ დარაჯად ამირ-კაკასიანი და მასზე დაყრდნობით განემტკიცებია აქ თვისი პოლიტიკური ბატონობა. ამ მიზანს მიადრწია რუსეთის მთავრობამ, მაგრამ ხანგრძლივი სისტემატიური მუშაობით: მან ძირითადი გარდატეხა მოახდინა თვით ამ წოდების სოციალურ მდგომარეობაში და ფეოდალურ არისტოკრატიიდან განამტკიცა მსახური არისტოკრატია.

როვან მასას: აქაც თავს იყრიდენ სხვადასხვა სოციალურ წრეებიდან წარმოშობილი ფენები და ცხადია მათ შორისაც იქნებოდა სხვადასხვა შინაარსის ბრძოლა. აზნაურთა წოდების დიდ მემამულეთა და თავადთა აპეკისაგან განთავისუფლებამ ფართო გზა გაუხსნა პირველს სამოღვაწეო ასპარეზისაკენ, ხოლო ბიუროკრატიულმა რეჟიმმა იგი უცვლელივადაც გაათანასწორა მაღალ წოდებასთან. ბრძოლა მსხვილ არისტოკრატიასა და წერილ აზნაურობას შორის განსაკუთრებით სიძლიერით სწარმოებდა ჩვენში მე-XXIX საუკ. დასაწყისიდანვე.

2.

დიმიტრი ყიფიანის სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების შესწავლისათვის და მისი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობის ხასიათის სისწორით გაცნობისათვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს მისი სოციალური შთამომავლობის გამოკვლევა. ჩვენ, რასაკვირველია, დიმ. ყიფიანის დაწვრილებითი ბიოგრაფიის დაწერას არ ვფიქრობთ; ეს ამჟამად საჭირო არ არის: ბიოგრაფიულ ფაქტებს იმდენად შევხებით, რამდენადაც ეს მოგვეცემს გასაღებს ჩვენი მთავარი თემის—ყიფიანის სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების დახასიათებისათვის. ამ მხრივ საინტერესოა შემდეგი მომენტები დ. ყიფიანის ცხოვრებიდან.

თავისი სოციალური შთამომავლობით დ. ყიფიანი წერილი აზნაურის შვილი იყო. ნ. ყიფიანი—უფროსი შვილი დ. ყიფიანისა—გადმოგვცემს: „ქვემო ქართლში, ქ. გორის მახლობლად, სოფ. არბოსა და ტყვიავის გვერდით მდებარეობს პატარა სოფელი მერეთი, სადაც მოსახლეობს ფურცელაძეების გვარეულობა. ამ ოთხმოცი წლის წინად, *)ერთს ფურცელაძის ოჯახში იყო ერთი ჩასიძებული სააბაშიოდან გადმოსული აზნაური შვილი, ქოჩო ყიფიანი. ცოლად ჰყავდა ბარბაღე ფურცელაძის ქალი. ქოჩოს და ბარბაღეს ჰყავდათ სამი ვაჟი და ორი ქალი. 14 აპრილს 1814 წ. დაებადათ უმცროსი შვილი, დიმიტრი ყიფიანი“.1) სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება დაწვრილებითი ცნობები დიმიტრი ყიფიანის მშობლების ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ, მაგრამ ის ფაქტები, რომელსაც ნ. ყიფიანი იძლევა თავის წერილში, მაინც გვაძლევს შესაძლებლობას დაახლოებით აღვადგინოთ დიმიტრის ოჯახის პირობები. იგივე ავტორი გადმოგვცემს:

*) წერილი დაწერილია 1894 წ.

1) ნიკო ყიფიანი: „დიმიტრი ყიფიანის ცხოვრება“ ჟურნ. „მომამბე“ № 4, გვ. 69, 1894 წ.

ქოჩო ყიფიანი იყო კარგი აზნაურიშვილი, წყნარი და მშვიდობიანი ხასიათისა, უსიამოვნებას, ჩხუბს და დავიდარაბას ყოველთვის ერიდებოდა და ამიტომ დაანება თავი სააბაშიოს, სადაც აბაშიძეებისაგან შევიწროებულ იყო, და ჩაესიდა მშვიდობიანს-ფურცელადის ოჯახში, მშვიდობიანსა და წყნარს მერეთში“.¹⁾

ამრიგად, როგორც თავისი მამის ხაზით, აგრეთვე დედის მხრითაც დ. ყიფიანი არ ეკუთნოდა ჩვენი ბრწყინვალე წოდების უმაღლეს ფენას. როგორც ჩვენი წარსული სოციალურ ცხოვრების ისტორიიდან ვიცით, აზნაურობა, მართალია მაღალ წოდებაზე იყო მიწერილი, მაგრამ თავისი სოციალ-ეკონომიური პირობებითა და იურიდიული უფლებებით საქართველოს უმაღლესი წოდების ხელქვეით წოდებას წარმოადგენდა; აზნაური რომელიმე [თავადის, მსხვილი მემამულის, „სვიტაში“ იყო ჩაწერილი და მის ხელქვეითად ითვლებოდა. ვახტანგ VI-ის კანონმა აზნაური გლეხს ზევით დააყენა, მაგრამ ეკონომიურ-მატერიალურად და უფლებრივად სავსებით დაუმორჩილა მსხვილ მემამულე-არისტოკრატისა. ამ მხრივ აზნაურობა საკმაო შევიწროებას განიცდიდა თავის ფეოდალისაგან. ამის მაგალითს ჩვენ ქოჩო ყიფიანის ცხოვრებიდანაც ვეცობილობთ: როგორც თავად აბაშიძეების ხელქვეითი აზნაური, დიმიტრი ყიფიანის წანაპრები დიდ შევიწროებას განიცდიდნ თავიანთ ბატონისაგან. ეს წოდებრივი ბრძოლა მსხვილ თავადებსა და აზნაურებს შორის წითელი ზოლივით არის გავლილი საქართველოს ისტორიაში, და მან განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო მე-19-ე საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც საქართველოში დამკვიდრდა რუსეთის მართველობა. ეს ბრძოლა შეიძლება ითქვას, აზნაურების გამარჯვებით დაგვირგვინდა 19-ე საუკუნის პირველ ნახევარშივე, როდესაც ერთი მხრივ, აღმოთხვრის გზას დაადგა ფეოდალური წყობილება, და მეორე მხრივ 30-იან წლებში საქართველოს აზნაურობამ რუსეთის მართველობის განკარგულებით სრული დამოუკიდებლობა მოიპოვა, ე. ი. განთავისუფლდა მსხვილ მემამულეთა აპეკიდან და თავისუფალი წოდების სახელწოდება მოიხვეჭა. ამრიგად რუსეთის მართველობის დამკვიდრებით საქართველოში აზნაურთა წოდებამ თავისი ძველი ბორკილები მოიხსნა და თავისუფალი სარბიელი მოიპოვა მოღვაწეობისათვის.

დიმიტრი ყიფიანი, როგორც დავინახეთ, ამ შევიწროებული წოდების შვილი იყო. ახალმა საზოგადოებრივმა პირობებმა, რომელიც აუცილებელი შედეგი იყო რუსეთის მართველობის დამკვიდრებისა, მას ფართო მოედანი გადაუხსნა სამოღვაწეოდ. აზნაურების

¹⁾ იქვე გვ. 70.

ინტერესები შეესხეულა ამ ახალ პირობებს და შესაფერისად გამოიყენა იგი თავისი კლასიურ-წოდებრივი ინტერესების დაცვისათვის. დ. ყიფიანმა უშიშრად განვლო ეს გზა თავისი წოდებისა და ერთ დროს უმაღლეს ხარისხამდეც მიაღწია.

როგორც აღენიშნეთ, დ. ყიფიანის მშობლები მატერიალურად არ იყვნენ მდიდრები. აზნაურის ოჯახი და ისიც აბაშიძეებისაგან გამოქცეულის არ შეიძლება ყოფილიყო ეკონომიურად ძლიერი ოჯახი; მას არ ჰქონდა იმდენი შემოსავალი, რომ თავისი მამულით ერჩინა თავი და ქოჩო ყიფიანის უფროსი შვილიც—ქაიხოსრო, იძულებული გამხდარა სახელმწიფო სამსახურისათვის მიეპარათ: დიმიტრის ბავშობის დროს იგი ყოფილა დ. სურამის „დამოყენის ნაწილის“ მოსამსახურე.¹⁾ პატარა დიმიტრი ამ „დამოყენის“ მოხელის ზედამხედველობითა და მისი დახმარებით გაიზარდა. იგივე ნიკ. ყიფიანი გადმოგვცემს: „ქაიხოსრომ გაუწია თავის პატარა ძმას, ობლად დარჩენილ შვიდი წლის დიმიტრის, მამობაცა და დედობაც და უკანასკნელ დღემდინ მათ შორის ერთგული ძმობა და ნამდვილი მეგობრობა არ დარღვეულა. ყმაწვილობაშივე შეეტყო დიმიტრის დიდი ნიჭიერება: წერა-კითხვა ქართული, ლოცვები, ანგარიში, ვეფხის ტყაოსანი და საღმრთო წერილიც კი პატარა დიმიტრიმ ისწავლა დედის კალთაში, თავის თავად. ქაიხოსრო, როდესაც მამა მოუკვდა მსახურობდა დ. სურამში დამოყენის ნაწილში და დროს რომ ჩაიგდებდა ხელში, მივიდოდა ხშირად მერეთში დედისა და პატარა ძმის სანახავად. როდესაც დედა მოუკვდა და დამარხა, პატარა დიმიტრის მოჰკიდა ხელი და თან წაიყვანა სურამში“.

შემდეგში, როგორც თვით დ. ყიფიანის მემუარებიდანაც ირკვევა, იგი მიაბარეს სასულიერო სემინარიაში, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ გადაყვანილი იქნა ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში. დ. ყიფიანმა ეს სასწავლებელი 1830 წელს დაამთავრა და გამოვიდა სამოღვაწეო ასპარეზზე.

დ. ყიფიანი, როგორც დავინახეთ, წვრილი აზნაურის შვილი იყო და როგორც ასეთი თან ატარებდა თავის კლასის იდეოლოგიას; ყოველი მისი ნაბიჯი გადადგმული ეკონომიურსა და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურს სფეროში გამომდინარეობდა ამ კლასის ინტერესებიდან: მისი როლი და პროგრამა ახალი რეფორმის (1862—64 წ.) გატარების დროს, მისი საბანკო პოლიტიკა, მისი ეროვნულ-პოლიტიკული იდეალები, მისი ხაზი განათლების საკითხში პირდაპირ გამომდინარეობდა წვრილ თავად-აზნაურთა ინტერესებიდან.

¹⁾ იხ. იქვე გვ. 71.

მთელი თავისი ხანგრძლივი ცხოვრება დიმიტრი ყიფიანმა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ სამსახურში გაატარა. როგორც ვიცით, სასწავლებელი, რომელშიაც იგი იზრდებოდა, პირდაპირ მოხელეთა კადრს ამზადებდა ადგილობრივ ხელისუფლებისათვის. 1830 წ. გიმნაზიის კურსის დამთავრების შემდეგ იგი პირველად ხდება თარჯიმანი თავად-აზნაურთა დეპუტატთა საკრებულოში, ხოლო შემდეგ მასწავლებლის თანამდებობის ადგილიც მიიღო გიმნაზიაში.¹⁾ 1830-32 წლების შეთქმულების აღმოჩენამ, რომელშიაც დ. ყიფიანიც ღებულობდა მონაწილეობას, დროებით შეაფერხა მისი სამსახურში დაწინაურება. მაგრამ ეოლოგიაში გადასახლებული პოლიტიკური მოღვაწე, აქ სახელმწიფო სამსახურში გაორკეცებულ ენერგიას იჩენს და „სამ წელიწადში კანცელარიის კიბეზე საგუბერნიო მართველობის მდივნის საფეხურამდე ავიდა“. აქედან იწყება დიმიტრი 'ყიფიანის კარიერა სახელმწიფო სამსახურში: მართალია მას მრავალი დაბრკოლებანი ელოებოდა წინ, მაგრამ უბრალო მოხელემ და მასწავლებელმა რამოდენიმე ათეული წლის განმავლობაში შესანიშნავად გამოასწორა თავისი 1832 წლის შეცდომა და იმ თანამდებობამდე მიაღწია, რომელიც სიზმარშიაც არ ელანდებოდათ მრავალი მაღალი გვარის შთამომავალთ. დ. ყიფიანი მტკიცე და ენერგიული თავდადებული მომუშავე იყო; იგი იყო პრინციპის კაცი; სახელმწიფო სამსახურს იგი უყურებდა არა როგორც თავის გამორჩენის წყაროს, არამედ როგორც საზოგადოებრივ-ეროვნულ მოვალეობას, როგორც საზოგადოებრივ სამსახურს. ვორონცოვის დროს დ. ყიფიანი დაინიშნა მეფის მოადგილის საბჭოს კანცელარიის მართველად; მუერავიოვმა იგი კანცელარიის დირექტორობამდე აიყვანა, ხოლო ბარიათინსკიმ—მეფის მოადგილის საბჭოს წევრად დანიშნა. ერთი მისი ბიოგრაფი შემდეგნაირად ახასიათებს დ. ყიფიანის მოღვაწეობას:

1) შეთქმულთა შესაბებ შედგენილ საგამომძიებლო ოქმში ვკითხულობთ: დიმიტრი ივენესძე ყიფიანს ეპირა მასწავლებლის თანამდებობა გიმნაზიის მესამე კლასში; ითვლებოდა მეთე კლასის მოხელედ; ხნოვანებით ოცი წლისაა, უცოლოა; მანული აქვს გორის მაზრაში განუყრელად ძმებთან ერთად; გარდა ამისა, აქვს საკუთარი მიწა ტფილისში, რომელზედაც მისი აღმზრდელების მიერ (ფეოლოროვება ლაპარაკი. ს. ხ.) აშენებული არის ორი ქვის სახლი; ამ მამულიდან შემოსავალი აღწევს 300 მანეთს; თვითონ ჯამაგირის სახით და კერძო გაკვეთილებით ღებულობდა 800 მან. წელიწადში; განათლება მიიღო ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში პრაპორჩიკ ფეოლოროვისა და მისი ცოლის აზნაურ ყიფიანის ქალის წყალობით, რომლებმაც იშვილეს ის (დიმიტრი); აგრეთვე სწავლის საქმეში მას მზრუნველობას უწყედა თვით მთავრობა, რომელიც ყოველთვიურად აძლევდა მას 5 მანეთს (იხ. ცენტრარქივზ: „По делу о грузинском заговоре“, ნაწ IV, 166, გვ. 215).

„მთავარ მართებლის სამრჩეველოში (СОВЕТ) დიდის ნაბიჯით მიდიოდა ყიფიანის სამსახური სხვადასხვა ხარისხებამდინ. არ არის არც ერთი ადგილი და კუთხე საქართველოში, სადაც დიმიტრი ყიფიანი არ ყოფილიყო დანიშნული მთავრობისაგან, როგორც ქვეიანი და ნიქიერი კაცი, იმერეთი, სამეგრელო, გურია, ქართლი; კახეთი—ყველა იცნობდნენ დიმიტრი ყიფიანს... ამ ოცდა სამეტი (1830-63) წლის სამსახურის დროს დ. ყიფიანს არ მოუსვენია არც ერთი დღე, არც ერთი საათი, მაგარი და მტკიცე სულით იგი მზნეთ ასრულებდა თავის მოვალეობას, მაგრამ ისე კი არა, როგორც ჩინოვნიკი, არამედ როგორც პატიოსანი კაცი და დაუცხრომელი მოღვაწე.“¹⁾ 1864 წ. დ. ყიფიანმა საზოგადოებრივ სარბიელზედაც მიაღწია უდიდეს გამარჯვებას: უბრალო აზნაურის შვილი აირჩიეს ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლად და ამ თანამდებობაზე თითქმის შვიდი წელი (1864-70) გაატარა. ეს საგულისხმიერო ფაქტი იყო ჩენი იმ დროინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრებაში მომხდარი და მან თავისი შესაფერისი წინააღმდეგობაც გამოიწვია მსხვილი არისტოკრატის მხრიდან. შემდეგ 1876-79 წ. დ. ყიფიანი ტფილისის ქალაქის თავი იყო, ხოლო 1885-86 წლებში ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი.

ასეთი საფეხურები განვლო დიმიტრი ყიფიანმა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ სამსახურში. უბრალო მოხელე—მეფის მოადგილის საბჭოს წევრი გახდა—ფაქტიურად ადგილობრივი მთავრობის წევრი; ღარიბი აზნაური—ქართლ-კახეთისა და იმერეთის ბრწყინვალე წოდების მეთაური. მაგრამ ამ ხანგრძლივი მოღვაწეობის პერიოდში დიმიტრი ყიფიანი ერთ გარკვეულ იდეას ემსახურებოდა, ერთი გარკვეული პოლიტიკური პროგრამის მატარებელი იყო.

3.

რაში გამოიხატებოდა მისი პროგრამის პოლიტიკური და სოციალური შინაარსი?

დ. ყიფიანი თავის ეპოქისათვის საკმაოდ განვითარებული პიროვნება იყო. ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა 16 წლის ყმაწვილი ოთხი საგნის: არითმეტიკის, გეოგრაფიის, ქართულისა და რუსულის მასწავლებლად იყო დანიშნული გიმნაზიაში. მაგრამ, როგორც

¹⁾ იხ. ხელმოწერული ბროშურა: „დიმიტრი ივანესძე ყიფიანი“ გვ. 3--9. 1887 წ. ამ წიგნაკის ავტორი არის ცნობილი არტისტი ვ. ა. გუნია, როგორც ეს ცენტრარქივის მასალებითა და თვით გუნიას მოგონებით მტკიცდება.

სჩანს, იგი არ დაკმაყოფილებულა სასკოლო სწავლითა და „თავისი-
დაუღალავი შრომით და მეცადინეობით განვითარებულა სწავლასა
და მეცნიერებაში“. დ. ყიფიანი საჯკეთესო მკოდნე იყო დასავლეთ
ევროპის ლიტერატურისა. იგი პირდაპირ ინგლისური და ფრანგუ-
ლიდან სთარგმნიდა შექსპირს, ზოლიერსა და სხვა მწერლებს. იგი
სწერდა საქართველოს ისტორიიდან ნარკვევებს, ადგენდა გრამატი-
კას და სთარგმნიდა სამეცნიერო შრომებს. ეპოქამ დ. ყიფიანს თა-
ვისი დალი დაასვა: მან არა მარტო შეითვისა მეცნიერება, არამედ
არ ზოგავდა თავს მისი 'გავრცელებისათვის. მას ყველაზე კარგად
ესმოდა, თუ რა დიდი შედეგები მოყვებოდა სწავლისა და მეცნიერე-
ბის გავრცელებას საქართველოში. ერთ თავის წერილში ჟურნალ-
„საქართველოს მოამბის“ რედაქციისადმი იგი სწერდა: „თქვენი „მო-
ამბის“ პროგრამა რომ წავიკითხეთ, რასაკვირველია გვეამებოდა,
რადგან იმედი მოგვეცა, რომ ჩვენი მწიგნობრობაც და ყოველივე
შესამეცნებელი და გამოსადეგი ცნობა ჩვენს ქვეყანას უფრო ადვი-
ლად მოეფინება.“¹⁾ 1885 წ. სენაკის სააზნაურო სკოლაში დ. ყიფი-
ანმა სიტყვა წარმოსთქვა, რომლის დედანი დატულია მის არქივში.
მოვიყვანოთ აქედან საინტერესო ვრცელი ადგილი. „აღამიანი ისეა
დაბადებული, რომ რაკი შვილი მიეცენა, სულ იმას ჰფიქრობს და
იმასა ზრუნავს, რა დაუტოვო, როგორ დაუმკვიდრო უზრუნველი
ცხოვრებაო. ზოგი იმით ეოხებს გულსა, რომ ფულებს უგროვებს,
ზოგი იმითი, რომ ადგილ-მამულს უმზადებს. მაგრამ, წარმავალია ეს
ყოველივე: ფული ადვილად დაიხარჯება; ადგილ-მამული შეიძლება
სადავოდ გახდეს და სასამართლოში წაგებული იქნას... მაგრამ—სად
არის ეს ხერხი? აქ არის, ამ სახელში, ამ სასწავლებელში. რა არის მერე ეს
ხერხი? ეს ხერხი არის სწავლა, — სწავლას დაჰყვება ცოდნა; — და იპოვება
ვინმე ჩვენში ისეთი, რომ აღრიცხვას შეიძლებდეს, გამოიანგარიშებდეს,
რა და რა საქმეში განოიყენებს კაცი თავისს ცოდნას, — რა და რა გაქირ-
ვებასა და განსაცდელს გადივლებს თავიდან თავისი ცოდნით? სწავლას
დაყვება მეცნიერება და მეცნიერება ის ხერხია, რომლის მოხმარებითაც
შეიტყობენ და შეგვატყობინებენ, ამა და ამ დროს, ამა და ამ ადგილს
მზე და მთვარე ამა და ამ გვარად დაბნელებდა და ამდენსა და ამ-
დენს წამს შემდეგ ისევე განათლდებაო. ის ხერხია მეცნიერება, რო-
მლითაც კაცი განუზომელს ჰზომავს; განუვალს განვლის; ზღვის
ღელვას—არაფრად ავდებს; მზის სინათლეს ივდებს ხელში, და
თავის ნებიერად იმუშავებს:—ზოგს ცეცხლით, ზოგს ელექტრო-
ნის ძალით,—ე. ი. ხელოვნებით ელვა-ქიქის გამოყენებით და ზოგს

¹⁾ „საქართველოს მოამბე“ № 2 გვ. 1, 1863 წ. დ. ყიფიანის წერილი.

ცალიერი ანგარიშით... ერთი სიტყვით: სწავლა აპატიოსნებს კაცსა, აფაჩიზებს, ალონიერებს, ზე აღავლენს და ღირს ჰყოფს დაუსაბამოსთან მიახლოებისა. ეს დაჰკვება სწავლას და ამ სწავლისათვის არის ეს სკოლა გამართული.“¹⁾

ასეთი აღფრთოვანებული ენით მეცნიერების შესახებ და მის მნიშვნელობაზე ლაპარაკი შეეძლო მხოლოდ მას, ვინც განიცადა მეცნიერების გავლენა და შეითვისა მისი მიღწევები. დ. ყიფიანი ერთი იმ პიროვნებათაგანი იყო, ვინც შეიგნო ეპოქის ვითარება და მეცნიერების გამოყენებას ფიქრობდა საზოგადოების წარმატებისათვის. ამ ენით არ შეეძლო ესაუბრა ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელს.—ეს მხოლოდ „განმანათლებელი“ ეპოქის შვილის ენა იყო და ამ მხრივ დ. ყიფიანმა ნათლად გამოსახა თავისი წრის—წვრილ აზნაურობიდან გამოსულ ინტელიგენტ-მოხელის სულის კვეთება: იგი ახალი ენით ლაპარაკობდა. თავის „სკოლა სულისა“-ში დ. ყიფიანი ამბობს: „სამოქალაქო სამსახურში მიღებული არ არის მკვახე ლაპარაკი. ჩვენ ხომ (ყოჯად თუ ბევრად განათლებული ხალხი ვართ და განათლება კი... ყველას გვათანასწორებს.“²⁾ ასეთ დებულებებს ჩვენ ვერასოდეს ვერ ვნახავთ გრ. ორბელიანის ნაწერებში იმიტომ, რომ გრ. ორბელიანი და დ. ყიფიანი ორი სხვადასხვა წრისა და მისწრაფებების წარმომადგენელი იყვნენ. გრ. ორბელიანმა ბოლომდე შეინარჩუნა თავისი ფეოდალური შეხედულება და წოდებრივი უპირატესობა; დ. ყიფიანი, როგორც ახალი ინტელიგენტი-მოხელე ახლად იკათუვდა გზას ცხოვრებაში და ირგვლივ შემოზღუდულ ფეოდალურ-წოდებრივ რკალის გარღვევა მას უხდებოდა თავისი ინტელექტის, თავის ცოდნას, ენერგიისა და შეძენილი მეცნიერების საშუალებით³⁾ ერთს უკვე მოაპოებულა ჰქონდა უპირატესობა და მას იცავდა წოდებრივობის პრინციპით, გვაროვნობის საზრისით; მეორე ეძებდა ცხოვრების თავისუფალ სარბიელს და ამ ბრძოლაში მეცნიერების ემანსიპაციის პრინციპით გამოდიოდა; ისეთი ემან-

1) იხ. დ. ყიფიანის არქივი. სახ. უნავერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმი №5332.

2) იხ. „სკოლა სულისა“.

3) ერთ თავის მოთაროებაში დ. ყიფიანი თავის შესახებ სწერდა: „შენ კარგი ვა და მამულის პატრონი, საოფლო მომპარნეობაში გართული ხარ და წელიწადში ერთჯერ ძლიერ მოაწყდენ მენ აშაყს; მე საწალო აზნაურშვილი ნებისთ თუ უნებლიეთ, ხან ერთს საქმეს წავაწყდები სხვისას და ხან მეორეს. შენ, შენი კეთილ-მდგომარეობით ყოვლადვე დამშვიდებული, სხვადასხვა საქმეცნიერო წიგნების კითხვით შენს გონიერებას ამიღდრებ და შენს გრძნობას ასახიერებ: მე, მართალია მოყვასისთვის, მაგრამ მაინც უცხოთათვის მამწვრალი, ვეღარცა რასა ვკითხულობ გონების მომასვენებელსა, ვეღარცა რასა ვიწერ გამოხადებ ან შენთვის სა-

სიპაცის, რომელიც სრულიადაც არ შლიდა წოდებრივობის ზღუდეებს, მაგრამ მაინც თავისუფალ სარბიელს იძლეოდა მოქმედებისათვის.

ამ მხრივ დ. ყიფიანისა და გრ. ორბელიანის შეტაკება 1864 წ. ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა საერთო კრებაზე, წმინდა კლასიურ შეტაკებას წარმოადგენდა მაღალ წოდების ორი სხვადასხვა ფენას შორის: ერთი იყო წარმომადგენელი წვრილი თავად-აზნაურობისა; მეორე—სახელოვან ყაფლანიანთა გვარის შვილი, ძველი ფეოდალური არისტოკრატის შთამომავალი.

ამრიგად დ. ყიფიანი ახალი ეპოქის შვილია იმდენად, რამდენადაც მან შეიგნო სწავლა განათლებისა და მეცნიერების მნიშვნელობა და როლი საზოგადოებრივ განვითარებაში, რამდენად ხელს უწყობდა ამ ფაქტორების გავრცელებას საქართველოში. მაგრამ აქედან სრულიად არ გამომდინარეობს ის, რომ დ. ყიფიანი მაშინდელი ეპოქის მეცნიერების სიმალლეზე ავიდა და სავსებით შეითვისა მისი მიღწევები. იგი კვლავ დარჩა თეოლოგიისა და ლეთისმეტყველების ფარგლებში. მას სწამდა ევოლუცია, მეცნიერების წინსვლა, მაგრამ მის დასაწყისს მაინც ღეთაებაში, უკეთ, რელიგიაში ეძებდა. მიტჩელის „ზეციერი მნათობების“ წინასიტყვაობაში იგი სწერდა: „ვინც კი სარწმუნოებას შეურყეველად ადგია, ვისაც გონება ისე აქვს შეზავებული, რომ რამდენიც უნდა საკვირველება საკვირველებას დაჰყვეს, მაინც არ შეირყევა აღსარება იმისი, რომ ღმერთი არის ყოვლის შემძლებელი, ყოვლის დამყარებელი, ძლიერებით ყოვლად—გარეშე უწერელი, ყოველ ზონასა და განსაზღვრების გარეშე მყოფი“.¹⁾ ამრიგად დ. ყიფიანმა თავისი სოფლმხედველობა რელიგიის საფუძველზედ ააგო; ნეცნიერებაც და ცხოვრების წარმატების საქმეც რელიგიურ ცრუმორწმუნეობას დაუმორჩილა. ამ მხრივ მას არ ემჩნევა არავითარი წინსვლა, არავითარი წარმატება. იგი პირწმინდათ სდგას

ამოს. შენ ამ ორ წელიწადში შენი საოჯახო ეკონომიის საქმეში ყოველივე ისე კეთილად წარგიმართავს, რომ გულდამწვიდებული მოელი შენს მომავალსა;—მე კიტანჯული კაცი რომ იტყვის, „წისკვილი არ დაბრუნებულა ჩემს თავსა თორემ სხვა არა დამკლებია, რაო“, მეც ისე ათასნაირს გაკირვებაში ვტრიალებდი და ახლაც იკუნეულობით შეგჰყურებ ამრეზილს მომავალს“. (ბაქარ ქართლელი: „თურქმენული ცხენი“—„კოსკარი“ № 1 გვ. 11, 1863 წ.) ეს მოთხრობა მართლაც დამახასიათებელ ავტობიოგრაფიულ ცნობებს გვიშლის: აქ მწვავე ფორმებში გადმოცემული არის წვრილი აზნაური ინტელიგენტის ბრძოლის პირობები.

¹⁾ იხ. „საქართველოს მოამბე“ № 2, გვ. 3. 1863 წ.

ანტონ კათალიკოსისა და სხვა თეოლოგთა სოფლმხედველობის ნიადაგზე.

4.

როგორი არის დ. ყიფიანის ეროვნულ-პოლიტიკური კრედო, როგორია მისი პოლიტიკური სამოღვაწეო პროგრამის შინაარსი? აქ ჩვენ დაგვეკვირდება უფრო ხანგრძლივად ჩაუხედდეთ მის არქივში და ცოტა უფრო ვრცლად გადავავლოთ თვალი მისი სოფლმხედველობისა და აზროვნების განვითარებას.

დ. ყიფიანი შეურყეველი სიმტკიცით სდგას მონარქიული პრინციპის ნიადაგზე. მას ერთი წუთითაც კი არ მოუსურვებია ამ პრინციპისათვის ელაღატა. მონარქიზმი სავსებით შეზრდილი იყო მის აზროვნებასთან და მისი მოღვაწეობის ძირითად საფუძველს წარმოადგენდა. ისტორიულ აუცილებლობის გამო დ. ყიფიანი ერთგული და ჭაღრესი მომხრე იყო რუსეთის მონარქიზმისა. 1864 წ., როდესაც იგი აირჩიეს ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლად, დ. ყიფიანმა შემდეგი სიტყვით მიმართა თავის ამომრჩეულებს: „ერთგულება ჩვენი ხელმწიფე იმპერატორისა და მისი უმაღლესი ტახტისადმი აუცილებელია; ჩემი სინიდიისისა და ძალისა და ღონის მიხედვით ერთგული მსახური ვიქნები ამ გრძნობისა; პირდაპირ ვამბობ: მე არც მისი არავითარი ინტერესები გარეშემ წესისა, გარეშე, ასე ვსთქვათ, ჩვენი მოვალეობისა და ღირსების ბუნებრივი შედეგისა: თავად-აზნაურთა ღირსებას კი უძრახველი სამსახური შეადგენს ტახტისადმი.“¹⁾

მაგრამ დ. ყიფიანის აზროვნებისა და მოღვაწეობის ერთი ნაკადი თუ რუსეთის მონარქიზმისკენ მიემართებოდა, მეორე—ქართული ნაციონალიზმის გამომსახველი იყო. რუსული მონარქიზმი და ქართული ნაციონალიზმი განუყრელი რგოლებით იყო გადაჯაჭვული ერთმანეთზე დ. ყიფიანის აზროვნებასა და პრაქტიკულ საქმიანობაში. სამართლიანად სწერს მის შესახებ არ. ჯორჯაძე: „...რუსეთის იმპერატორისადმი ერთგულების გრძნობა ის ტინი იყო, რომელზედაც აგებული იყო მისი (დ. ყიფიანის) აზროვნება და მოქმედება როგორც ქართველი მოღვაწისა, საქართველოს შვილისა.“²⁾ ერთ თავის სიტყვაში

¹⁾ „მემუარები“ გვ. 101. კურსივი ჩვენია.

²⁾ არ. ჯორჯაძე: „ღმირი ყიფიანი“—გაზ. „სახალხო გაზეთი“ № 797-1913 წ.

50-იან წლებში დ. ყიფიანი ამბობდა: „მე რუსი ვარ ჩემი სამსახურით, ლუკმა პურიით, რომელსაც ვკამ და ჩემის აზრის მიმართულებით. მე ქართველი ვარ გვარტომით და მოძმეთა ენით. საჭიროა წაშლა იმ ლარისა, რომელიც ამ ორ სიტყვათა შორის არის გადებული, საჭიროა ორი სიტყვიდან—რუსი და ქართველი — ერთი სიტყვის შემუშავება, მათი მნიშვნელობის შედუღება ერთ მცნებაში სიტყვითა და საქმით, საჭიროა აგრეთვე ამ შედუღებულ სიტყვის აღბეჭდვა როგორც მთავრობის, ისე ჩვენი ხალხის შემეცნებაში.“*) მაგრამ ჩვენ შევცდებით, თუ ვიფიქრებთ, რომ დ. ყიფიანი ქართველი ერის დენაციონალიზაციისა და რუსებში გათქვეფის მომხრე ყოფილიყოს; წინააღმდეგ ყიფიანის პოლიტიკა და აზროვნება არსებითად ეწინააღმდეგებოდა ამგვარ დასკვნებს. მისი მთავარი მიზანი იყო დაცვა ამ ორი პრინციპისა, დაცვა ქართული ეროვნული ინტერესებისა და ინდივიდუალობის რუსეთის მონარქიზმის ჩარჩოებში, მისი მფარველობის ქვეშ. ამიტომ იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამ ორ ცნებათა შორის — ქართულ ნაციონალიზმსა და რუსულ მონარქიზმს შორის—პრინციპიალურად შეუძლებელი იყო რაიმე წინააღმდეგობის არსებობა. რომ დ. ყიფიანი დენაციონალიზაციის მტერი იყო და პრინციპიალური მომხრე ქართული ნაციონალიზმისა ამას ამტკიცებს მთელი მისი ხანგრძლივი მოღვაწეობა და ბოლოს 80-იან წლებში შეტაკება ადგილობრივ ხელისუფლებასთან, რასაც მოყვა მისი ტრალიკულად დაღუპვა. აქ საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ერთ მისი წერილიდან ციტატას. 1860 წ. იგი სწერდა: „რაც ამ ერთს კაცზედ ითქმის, ის ძთელ ხალხზედაც ითქმის, მაგრამ ყოველივე უფრო საზარელი, უფრო გულის შემადრწუნებელი, უფრო სულის აღმაშფოთებელი: რომელიც ხალხი თავის ენას გადაივიწყებს, იმას ხალხის სახელი აღარა ჰქვია რა, მნიშვნელობა და პატივი სრულიად აღარა აქვს რა და ქვეყნიერებაში ისე გამოწყდება, რომ იმისი სახსენებელიც აღარა დარჩეს რა,—და არა თუ მართო თვითონ გამოწყდება ეს ხალხი,—თავის სასიქადულოს მამაპაპათა ხსენებასაც ისე გააქრობს, რომ ქვეყანაზედ არაფერ იცოდეს აღარც

*) აქ იგივე აზრებია გამოთქმული, რომელიც ნიკოლოზ პირველის აგენტმა ჩევეკინმა წარმოსთქვა 1832 წლის შეთქმულთა აღმოჩენის შემდეგ 1833 წ. მოწვეულ თავდა-აზნაურთა ყრილობაზე: „ახლმწიფის ერთგული რუსი უნდა უთუოდ კეთილი ქართველიც იყოს გრძნობებით, როგორც ერთგული ქართველი უნდა იყოს კეთილი რუსი“. (აქტები“ ტ. VIII; კ. აბაშიძე: „პოლიტიკური რომანტიზმი“ „მოამბე“ № 1, გვ. 9, 1905 წ.)

იმათი სარწმუნოებისათვის ნოღვაწეობა, აღარც იმათი ხან მტერთაგან წამება და ხან მტერზედ ძლევამოსილი გამარჯვება, აღარც იმათი კეთილი ზნეობა და სათნოება, სრულიად აღარაფერი, რაც რომ სულის გამწმენდელი და აღმამაღლებელი არის კაცისათვის, გულის გამპატიოსნებელი, ღვთის სარწმუნოებაზედ და ხელმწიფის ერთგულებაზედ მტკიცედ დამაყენებელი“¹⁾ აქ უკვე მოცემული არის დიმ. ყიფიანის ეროვნული თეორიისა და ეროვნული პოლიტიკის შინაარსი: ენისა და სამშობლოს დაცვა აუცილებელი პირობა არის საზოგადოების წარმატებისა და ტახტის ერთგულებისათვის. დ. ყიფიანის პრაქტიკული მოღვაწეობის მთავარი შინაარსიც აქეთკენ იყო მიმართული: იგი მთელი თავისი ენერჯით ცდილობდა მტკიცე კავშირი დაემყარებია რუსულ მონარქიზმსა და ქართულ ნაციონალიზმს შორის. თუ რამდენად შესაძლებელი იყო ასეთი პოლიტიკის შესაფერისად გატარება ცხოვრებაში, — უკეთ რომ ვსთქვათ რუსული მონარქიზმის ინტერესებთან ქართული ინტერესების შეუღლება — ეს მეორე საკითხია. ხოლო დ. ყიფიანის აზროვნებისა და მოღვაწეობის დასახასიათებლად ისიც საინტერესოა, რომ 30-იან წლებში მის მიერ შემუშავებულ პრინციპის კემშარიტებაში მას ერთი წუთითაც კი არ დაბადებია ეკვი — არც მაშინ, როდესაც იგი სტავროპოლის ტყვეობაში იმყოფებოდა.

ამრიგად დ. ყიფიანი უერთგულესი პატრიოტი იყო რუსეთის ტახტისა, მაგრამ იმავე დროს მისი საქართველოს პატრიოტიკაც უდაოა: მისი ჟღარესი სიყვარული სამშობლოსადმი დადასტურებულია მრავალგვარი დოკუმენტებით.

ერთ თავის კერძო წერილში გრ. ორბელიანისადმი 1860 წ. 8 ოქტომბრის თარიღით დ. ყიფიანი პეტერბურგიდან სწერდა:

„სხვა იქნება ვერავინ მიჰხედეს, ბევრმა იქნება არ დაიჯეროს, მაგრამ თქვენ, მგონია, ადვილად დამიჯეროთ, რომ ჩემს სამშობლო ქუეყნის მიწა-წყალი, ჩემი სიყრმიტგან თანშეზრდილი მეგობრები და მცნობები; ჩუენი ჰაერი ორმოცდა ხუთს წელიწადს რომ სიამოვნებით მიყლაპავს; ჩუენი ქუეყნის კიდევაც წრფელი და კიდევაც გულის გამამხიარულებელი ერთმანეთთან დამოკიდებულება, ჩუეულება, ზნეობა, ზრდილობა, —ათასნაირი სხვადასხვა თვისება, რომელსაც კაცი ვერსადა ჰპოებს, თუ არ შინა; — ყოველივე ესე ისეთი ძვირფასი რამ არის, რომ, ვისაც კი ცოტაოდენი გრძნობა შეჰრჩენია, ნებით არას

¹⁾ „ცისკარი“ იანვარი, გვ. 4—5, 1860 წ. ბაქარ ქართლელის (დ. ყიფიანის) წერილი.

დროს არ დაჰქარგავს, თუ ძალათ არ დააქარგვინეს.—ლეთის გული-სათვის, რას დამახარებებენ აქ ისეთსა, რომ ამაში გამაცვლევინონ, ან ვინ რას დამახარებებს აქა; ვისა სცხელა ჩუენთვისა?—საქართველოს მოშორება ღმერთმა მაშოროს. ამას კი მოგახსენებთ, რომ თუ უსირ-ცხვილოდ დაბრუნება გამიჰქირდა იმავე სამსახურის ხარისხით, რომელ-შიაცა ვარ, და იმავე პატიოსნების ვალით, რომელსაცა ვმსახურებ, ისევე გუთანს მოუდგები, ნაბადს მოვისხამ და ადვილად კი ჩემს ქუე-ყანას ვერ მოვსცილდები“. ასეთი პატრიოტული ენით ლაპარაკობდა დიმ. ყიფიანი. მისი ნაციონალური შეგნება სალი კლდესავით მტკი-ცე და შეურყეველი იყო. ეს პრინციპი ვერ გასტეხა ვერც ევრონ-ცოვის ღმობიერმა პოლიტიკამ 40—50 იან წლებში, ვერც დონდუ-კოვ-კარსაკოვის სუსხიანმა რეაქციამ 80-იან წლებში: ეროვნული პო-ლიტიკის საზომით დ. ყიფიანმა მტკიცე თანამშრომლობა გააჩაღა ევრონცოვთან; იმავე პოლიტიკის საზრისით დ. ყიფიანი თავდავი-წყებით შეებრძოლა დონ.-კორსაკოვის რუსიფიკატორულ პოლიტი-კას და უნდა ვსთქვათ გადაქრით, რომ დ. ყიფიანისათვის პრინციპი უფრო მაღლა იდგა და მიმზიდველი იყო, ვინემ პირადი ბედნიერება და კარიერა. ამ დებულებას ნათლად ამოწმებს დ. ყიფიანის ზემოდ-მოყვანილი წერილი გრ. ორბელიანისადმი.

მაგრამ აქ საქირო არის დ. ყიფიანის პატრიოტიზმისა და ნა-ციონალიზმის სოციალური შინაარსი გამოვარკვიოთ. დ. ყიფიანი გარკვეული ეპოქისა და გარკვეული წოდების შვილი იყო; მისი სო-ციალური ფილოსოფია არასოდეს არ გასცილებია წოდებრივ ფარ-გლებს. თუ ერთი მხრივ, იგი ენერგიული მომხრე იყო მაღალი წო-დების ემანსიპაციისა; ამ წოდების შიგნით არსებულ სოციალური გრადაციების მოსპობისა, მეორე მხრივ იგი არასოდეს არ მისულა საერთოდ წოდებათა გათანასწორების შეგნებამდე. მისი იდეოლოგია წოდებრივი შინაარსისა იყო; მისი სოციალური იდეალები ბატონყმურ საქართველოში გამოიხატებოდა. დ. ყიფიანი ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ წოდებათა არსებობა აუცი-ლებელი პირობა არის ერის წარმატებისათვის; რომ დაბალი წოდე-ბის—გლეხობის მოვალეობას შეადგენს შრომა და ეკონომიური დოვ-ლათის შექმნა, ხოლო მაღალი წოდების ფუნქცია მართვასა, ხელ-მძღვანელობასა და კულტურის სამსახურში უნდა გამოიხატოს. ერთი —შრომობს,—მეორე—ხელმძღვანელობს, მართავს; ერთი მატერია-ლურ დოვლათს ჰქმნის, მეორე—კულტურულ დოვლათსა; დ. ყიფი-ანი აზრით, ასეთი სოციალური ურთიერთობის გასამტკიცებლად წო-დებათა შორის საქირო არის ისეთი საზოგადოებრივი ინსტიტუტი,

როგორც არის ბატონყმობა. ამრიგად მისი სოციალური იდეალი — თანამედროვე პირობების მიხედვით შეკეთებული ბატონყმური საქართველო იყო. აი, ასეთი საქართველოს პატრიოტი იყო დ. ყიფიანი. მას საქართველო წოდებრივობის გარეშე არც წარმოედგინა და ვერც წარმოიდგენდა. მისი პატრიოტობა უალრესად წოდებრივი შინაარსისა იყო. ასეთი საქართველოსადმი სიყვარული არ უშლიდა მას ტახტისადმი სიყვარულიც გამომეჩლავნებია.

აქ შეუძლებელია არი გვერდი აუაროთ დ. ყიფიანის მოღვაწეობის ორ დიდ მომენტს: ამ სახელოვანმა მოღვაწემ თავისი მოღვაწეობა 1830—32 წლების თავად-აზნაურთა შეთქმულებაში მონაწილეობით დაიწყო; როგორც ვიცით ამ შეთქმულების მთავარი ხელმძღვანელები იყვნენ ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელი და მიზნად ჰქონდათ დასახული საქართველოს სამეფოს აღდგენა; ხოლო დაამთავრა 80-იან წლებში ადგილობრივ ხელისუფლებასთან ბრძოლით, რასაც შედეგათ მოყვა მისი სტაეროპოლში გადასახლება და იქ ტრაგიკულად დაღუპვა. ასეთმა საქმიანობამ დ. ყიფიანს დიდი სახელი მოუხვეჭა და თითქმის ეროვნულ გმირად გახადა. მაგრამ უნდა გადაქრით ვსთქვათ, რომ როგორც 16—18 წლის ახალგაზრდა ყიფიანის ბრძოლა 30-იან წლებში, ისე ქალაროსან მოხუცი მოღვაწის ბრძოლა 80 წლებში — ერთ და იმავე პოლიტიკურ მოსაზრებიდან გამომდინარე: დი. ყიფიანი ებრძოდა ადგილობრივ ხელისუფლებას, უარყოფდა მის მავნე პოლიტიკურ ხაზს არა იმისათვის, რომ რუსეთის მართველობა მოესპო საერთოდ საქართველოში, არამედ იმისათვის, რომ მტკიცე კავშირი დაეწყარებია თვითმპყრობელ მეფესა და ქართველ ხალხს შორის; იგი დარწმუნებული იყო ორივე შემთხვევაში, რომ ადგილობრივი ხელისუფლება არღვევდა ცენტრალური ხელისუფლებისა და მეფის პრინციპიალურ შეხედულებებს ადგილობრივ მცხოვრებლებთან დამოკიდებულების შესახებ; ამიტომ იგი ცდილობდა ადგილობრივ ხელისუფლებასთან ბრძოლით აღედგინა ცენტრალური მთავრობის სწორი და სამართლიანი პროგრამა. ასეთი ბრძოლის წარმოებით იგი შეცდომით 1832 წლის შეთქმულთა წრეში მოხედა, ამავე ბრძოლის ნიადაგზე იგი 1836 წელს სტაეროპოლში იქნა გადასახლებული და ვერაგულიდ მოკლული. *) მაგრამ როგორც დავინახეთ, არც ერთ შემთხვევაში მას ეროვნული დამოუკიდებლობის იდეა არ ამოძრავებდა; მისი ეროვნულ პოლიტიკური გეზი გარკვევით მიემართებოდა თავიდანვე რუსეთის ტახტისადმი.

*) მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ 30-იან წლებში საქართველოში აღექ-

მაგრამ აქ ჩვენ წინ ერთი საინტერესო პრობლემა არის წამო-
ჭრილი: სად უნდა ვეძიოთ დ. ყიფიანის ასეთი აზროვნებისა და
ეროვნული პროგრამის წყარო; როგორღა ობიექტიურმა გარემოებამ
შეუწყო ხელი მის წარმოშობას?

დ. ყიფიანი გარკვეული სოციალური წრის წარმომადგენელი იყო
და ცხადია ამ მომენტს გადაამკრელი როლი უნდა ეთამაშნა მისი
ეროვნულ-პოლიტიკური სოფლმხედველობის შემუშავების დროს. მო-
ნარქიზმის პრინციპის აღიარებით დ. ყიფიანი ქედს იხრიდა არსები-
თად მტკიცე ცენტრალისტური ხელისუფლების წინაშე, რომელმაც
მოსპო პროვინციალური კარჩაკეტილობა, ფეოდალური სისტემა და
გააერთიანა საქართველო, ხოლო გაერთიანებული საქართველო დ.
ყიფიანის იდეალი იყო. როგორც ქვეით დავინახავთ, დ. ყიფიანი პრინ-
ციპიალური მტერი იყო ფეოდალური წყობილების და ფეოდალური სის-
ტემის. საქართველოს ისტორიულ წარსულში ბრძოლა ცენტრალურ
ხელისუფლებასა და ფეოდალურ კარჩაკეტილობის, დეცენტრალისტურ
სისტემის შორის დიდი ხნის განმავლობაში წარმოებდა. უდაოა, რომ
დიდ ფეოდალებსა და ცენტრალურ ხელისუფლების შორის გამართულ ამ
ცხარე ბრძოლაში თავისი სოციალ-პოლიტიკური პირობების გამო წერი-
ლი თავად-აზნაურობა უკანასკნელის დამხმარეთ უნდა გამოსულიყო.
მაგრამ ეს ბრძოლა დაუმთავრებელი აღმოჩნდა მე-19 საუკუნის და-
საწყისამდე; უკეთ, საქართველოში არ აღმოჩნდა შესაფერისი ო ბ ი ე ქ
ტ ი უ რ - ე კ ო ნ ო მ ი უ რ ი პირობები და გარკვეული სოციალური კლა-

სანდრე მესამის რეაქციონური პოლიტიკის წყალობით შავი რეაქცია გამეფდა და
რუსიფიკატორული სამოქმედო პროგრამა ადგილობრივ ხელისუფლებისა სააშკა-
რაფოზედ იქნა გამოტანილი. დღემ. ყიფიანი თავგამოდებით იცავდა ქართულ ენას,
ქართულ სკოლასა და ებრძოდა დონ.-კორსაკოვის რუსიფიკატორულ პოლიტიკას.
ამ ბრძოლამ გამოიწვია დ. ყიფიანის წინააღმდეგ ადგილობრივ მთავრობის ამხედ-
რება. როდესაც 1886 წ. დ. ყიფიანმა საქართველოს ექსპარხოსს წინააღმდეგობა გა-
უწია და მოითხოვა მისი საქართველოდან წასვლა, რადგან მან დასწყევლა ქართ-
ველი ერი, დ. ყიფიანი გადასხლებული იქნა სტავროპოლში ადმინისტრაციული
წყობით და იქვე მოჰკლეს 1887 წ. დონდუკოვ-კორსაკოვის აგენტებმა. ის ტ ო რ ი
უ ლ - ო ბ ი ე ქ ტ ი უ რ ა დ ეს ბრძოლა მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენს ჩვენი
საზოგადოების უახლოეს ისტორიაში. თვით დ. ყიფიანის ტრაგიკულად დაღუპვამ
და მისი ჩამოსვენების ამბებმა (იხ. ანის შესახებ ცენტრარქივში თვით დონ.-
კორსაკოვის მოხსენება შინაგან საქმეთა მინისტრისადმი) ობიექტიურად ერთგვარი
რევოლუციონური როლი ითამაშა, უფრო ნათელყო მთავრობის ეგრაჟული პო-
ლიტიკა და ხელი შეუწყო, ახალთაობის ინტელიგენციის პოლიტიკურ გამოფინილ-
ბას. რასაკვირველია, ს უ ბ ი ე ქ ტ ი უ რ ა დ თვით დ. ყიფიანს ასეთი მიზნები არ
ჰქონია დასახული: იგი ერთი წუთითაც არ ფიქრობდა ცარიზმის საფუძვლებისა
და ტახტისადმი ერთგულების შეგნების შერყევას ქართულ საზოგადოებაში.

სი — მესამე წოდების სახით, რომ ისტორიულ ბრძოლას თავისი შესაფერისი დაბოლოება მისცემოდა ცენტრალური ხელისუფლების გამარჯვებით; ეს ბრძოლა გარედან მოსულმა ძალამ — რუსეთის თვითმპყრობელობამ გადასწყვიტა და ამით საფუძვლები მოუსპო ფეოდალურ წყობილებას საქართველოში, პოლიტიკურ-კულტურულად გაერთიანდა იგი და შეიქმნა პირობები მისი თავისუფალი, უფრო ნორმალური განვითარებისა. მაგრამ თვითმპყრობელობის განმტკიცება ნიშნავდა არა მარტო ფეოდალური წყობილების მოსპობას, არამედ ახნაურთა წოდების ემანსიპაციასაც, მათ განთავისუფლებას ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობისაგან. ამ წოდებრივი საზომით წვრილი ახნაურის იდეოლოგი პირდაპირ მივიდა ფეოდალური სისტემის უარყოფამდე და ცენტრალისტური მონარქიული პრინციპის აღიარებამდე.

და აღსანიშნავია სწორედ ის, რომ დ. ყიფიანმა ყველაზე უფრო გარკვევითა და ნათლად შეიგნო რუსეთის თვითმპყრობელობის საქართველოში შემოქრის პროგრესიული მნიშვნელობა. მას მტკიცედ სჯეროდა, რომ საქართველოს თავისი საკუთარი ძალით არ შეეძლო გამოსვლა იმ ანარქიულ მდგომარეობიდან, რომელშიაც ის იმყოფებოდა უკანასკნელი საუკუნეების განმავლობაში, რომ რუსეთის დამკვიდრებამ საქართველოში მოსპო ეს დამაბრკოლებელი პირობები და შექმნა თავისებური პირობები ნორმალურ განვითარებისათვის.¹⁾

დამახასიათებელია აგრეთვე იმავე დ. ყიფიანის აზროვნებისათვის ის გარემოებაც, რომ იგი არასოდეს არ დასტიროდა წარსულს, დაკარგულს ბედნიერებას, არასოდეს არ მოსთქვამდა დაკარგულ სამოთხეზე, როგორც ეს ნათლად მოსჩანს გრ. ორბელიანის, ვ. და ალ. ორბელიანების, ნ. ბარათაშვილის, ალ. კავკავაძის და სხვათა პოეზიაში. დ. ყიფიანი ენერგიულად და იმედიანად უტკეპროდა აწმყოს; იგი არ იყო წარსულის იდეალიზაციის მომხრე: როგორც დადებითს ისე უარყოფითს მომენტებს ბლომად ნახულობდა იგი საქართველოს

¹⁾ ერთ თავის სიტყვაში დ. ყიფიანი 1878 წ. ამბობდა: „ბუნების გამოძიებლობით ვიცით, რომ ქვეყნიერებაში უძრავი არა არის რა და არც ჩვენი ერთობა და სიმაგრე მდგარა უძრავად. დროთა ბრუნვაში სხვადასხვა შეტაკება მომხდარა და ერთი ისეთიცა, რომ დაურღვევია ჩვენი გვარტომობითი კავშირი... ვინ იცის კიდევაც რამდენ ხანს ვიქნებოდით ამ მდგომარეობაში, ჩვენ რომ დიდებულის რუსი ხელმწიფისათვის არ მიგვენდო თავი. იმის ღვთიურმა ხალხისათვის ზრუნვამ მოგვამადლა ეს შეერთება ამდენის ხნის დაწორებულებსა... მინა დიდებულებს უკვეშევრდომილესს მადლობას განუხომელათა ეზრდით ჩვენს გულში“... (დ. ყიფიანის სიტყვა. „დროება“ № 238, 1878 წ.)

წარსულში. მისი ინტერესი თანამედროვე საქართველოსაკენ იყო მიმართული; აქ ცდილობდა იგი საერთო პირობების გაუმჯობესებას და თავისი წოდების ინტერესების დაცვას.

მაგრამ ეხლა მივმართოთ დ. ყიფიანის არქივს და თვით ავალაპარაკოთ თავისი პოლიტიკის შესახებ. იმ მრავალ დოკუმენტებს, საგაზეთო წერილებსა და სიტყვებს შორის, რომელიც ამჟამად ჩვენს ხელთ არის, აქ მოვიყვანთ მხოლოდ ერთი სიტყვის ნაწილს, რომელიც მან წარმოსთქვა 1848 წ. თავად-აზნაურთა კრებაზე და რომელიც საფუძვლად დაედვა ნიკოლოზ I-დმი გაგზავნილ თავად-აზნაურთა მიმართვას. ყიფიანი ვრცელ სიტყვაში ამბობდა:

ჩვენ, ქართველები, ძველ ქრისტიანულ ხალხთა მცირე ნაწილი ვარსშემორტყმული ჩვენს წინააღმდეგ მებრძოლ ერებით, — დიდხანს, მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში, ვიბრძოდით მათთან ყველა ჩვენს საზღვრებზე და მხოლოდ ამ საუკუნის დასაწყისში მოვისვენეთ რუსეთის მართველობის ქვეშ. თუ ჩვენ შიშვე და ხანგრძლივი განსაცდელი ავიტანეთ და შევინარჩუნეთ სიმტკიცე სარწმუნოებისა, რომელიც გვიანდერძეს წინაპრებმა საქართველოს სამეფოს უკეთეს ხანის დროიდანვე, თუ არ ვულაღატეთ ჩვენს მართლმადიდებლობას, რომ შევინარჩუნეთ ჩვენი კეთილშობილება და კარგი სახელი, ყველამ ვიცით, რომ ეს მოხდა რუსეთის თვითმპყრობელობის და ერთმთავრობის წყალობით. რასაკვირველია, თვითმპყრობელობა და ერთმთავრობა ერთად-ერთი დასაწყისია, საიდანაც ყოველთვის წარმოდგებოდა ჩვენი საერთოც და კერძოც კეთილდღეობა. ეხლა ჩვენ სრულიად მშვიდობიანად ვიმყოფებით ჩვენს ქვეყანაში, დამშვიდებით ვასრულებთ ჩვენ შინაურ საქმეს. მტერს ჩვენ სახლში კი არ ვეომებით, არამედ მისი სახლის საზღვრებში. შვილებს ვზრდით და შევხარით მათ მომავალს, ჩვენი მართლმადიდებლობა, ჩვენი საზოგადო ცხოვრება არაერთარ საფრთხეს არ განიცდის. ვინ მიგვიყვანა ჩვენ ამ მდგომარეობამდე? თვითმპყრობელობამ და ერთმთავრობამ საქრისტიანო მსოფლიოს ერთად ერთ მართლმადიდებელ და დიდ მონარქისამ... ჩვენც გვინდა რომ მოხსენდეს ხელმწიფე იმპერატორს, თუ რა გრძნობებს განვიცდით იმ შინამყუდროების გამო, რომლითაც ვსტკებებით მის, ზეცით ნაკურთხ თვითმპყრობელოვან მონარქის ფრთის ქვეშ... გვინდა რომ მოხსენდეს მის იმპერატორობით დიდებულებას, ჩვენი საერთო ერთსულოვანი სურვილი, რომ აღნიშნულ გრძნობათა მიხედვით მოგვეთხოვოს სამსახური უცხოეთშიაც, თუნდა სახელმწიფოს საზღვრების გარედ... მოგვეთხოვოს სამსახური, თუ რომ დასაველეთ ევროპაში ამჟამად არსებული (1848 წ. რევოლუციანზეა ლაპარაკი. ს. ხ.) მუქა-

რა გახდება იმ სახელმწიფოსი, რომლის საზღვარში ყოფნის პატივი აქვს საქართველოს, თანახმად ჩვენი ღვთით ნაკურთხ მეუღეების გადაწყვეტილებებისა და თანახმად მის კეთილშობილ თითოეული წევრის გრძნობა-სურვილისა“. 1)

აქ მოცემული არის დ. ყიფიანის პოლიტიკურ-ეროვნული კრედიტის ძირეული შინაარსი. ეს მისი სიტყვა არ იყო გამოწვეული მხოლოდ ოჯიციალური პირობებით, იგი გულწრფელ განცდათა და მრავალ წელთა მოთქმების ნაყოფი იყო. როგორც ვხედავთ. დ. ყიფიანისათვის რუსეთის თვითმპყრობელობა იყო აუცილებელი ეტაპი საქართველოს გაერთიანებისა და მისი წარმატებისათვის. ასე დააფასა ყიფიანმა თავისი კლასის საზომით რუსეთის თვითმპყრობელობის განმტკიცება საქართველოში. 2) ეს არ იყო მხოლოდ ვორონცოვის პოლიტიკის ნაყოფი, როგორც ზოგიერთი ფიქრობენ. 3) ეს ისტორიული პირობების შედეგი იყო, გარკვეულ ობიექტიურ გარემოებათა აუცილებელი რეზულტატი.

რომ დ. ყიფიანი პრინციპიალური მოწინააღმდეგე იყო ფეოდალური სისტემისა და მომხრე ერთმეფობის ცენტრალისტური მართვლობის—ეს ნათლად მტკიცდება მისი პუბლიცისტური წერილებითაც. უნდა აღვნიშნოთ, რომ დ. ყიფიანი იყო პირველი, რომელმაც პრესაში ნათლად და გარკვევით უაზრო საქართველოს ძველი წყობილების ფეოდალური სისტემა და მოითხოვა ამ წყობილებიდან დარჩენილი ნაშთების აღმოფხვრა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ორი მისი წერილი: ერთი 1848 წ. დაბეჭდილი— „О состоянии имений в Грузии“ 4) და მეორე 1853 წ. დაბეჭდილი— „О том, о сем и между прочим, о сословиях закавказских.“ 5)

პირველ წერილში დ. ყიფიანი იხილავს საქართველოში მიწის კერძო საკუთრების საკითხს. დ. ყიფიანი ცდილობს გამოარკვიოს, თუ როგორი იყო კერძო საკუთრების პირობები ფეოდალურ წყობილების პერიოდში და მე-19-ე საუკუნეში შექმნილ ურთიერთობის

1) იხ. „АКТИ“ ტ. X გვ. 26

2) რუსეთის თვითმპყრობელობაც მოწყალე თვალით შეხედა თავის ერთგულ საქართველოს თავად-აზნაურობას. აღნიშნულ სიტყვის წაკითხვის შემდეგ ნიკოლოზ I თავისი ხელით წაუწერია: „Лучшею благодарять за благородные чувства“ („АКТИ“ ტ. X გვ. 26.)

3) იხ. В. Пашенко: „Гражданское управление Закавказьем“ გვ. 350, 1901 წ. აქვე მოყვანილია დ. ყიფიანის სიტყვის ნაწილიც.

4) იხ. „Кавказ“ № 2, 1848 წ.

5) იხ. „Кавказ“ № 79, 81, 83, 84, 1853 წ. არის ცალკე წიგნათაც დაბეჭდილი.

დროს. შესავალში იგი აღნიშნავს იმ დიდ ღვაწლს, რომელიც მოუტანა საქართველოს რუსეთის თვითმპყრობელობის დამკვიდრებამ გარეშე მტრების ალაგმვითა და შინაური ანარქიის აღმოფხვრით. დ. ყიფიანი ამბობს, რომ ახლა სრულიად ახალი პირობები შეიქმნა საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებისათვის და ჩვენი საზოგადოებრივი ურთიერთობაც ამ პირობებს უნდა ეგუებოდეს. სამწუხაროდ ჯერ ეს არ მომხდარა სავსებით და ფეოდალური წყობილების ნაშთები ხელს უშლიან ჩვენი ცხოვრების, — რასაკვირველია საქართველოს მალაქი წოდების, თავად-აზნაურობის, — შესაფერისად განვითარებას. საჭიროა შესაფერისი ცვლილება მოხდეს მემამულეთა ეკონომიურ ცხოვრების პირობებში და ძველი იურიდიული ნორმებიც შეიცვალოს თანახმად ახალი ურთიერთობისა. დ. ყიფიანი ამ მხრივ დაწვრილებით იხილავს მამულის მდგომარეობის საკითხს საქართველოში. ძველად, ფეოდალურ სისტემის პერიოდში კანონი დაუშვებლად აღიარებდა მამულის დაქუცმაცებას; მიწა ერთიანად ეკუთვნოდა გვარს, რომელსაც მართავდა გვარის მეთაური; მამულის დანაწილება ნიშნავდა გვარის დაუძღურებას, მისი ეკონომიური და პოლიტიკური როლის დაკვმას. ამიტომ ფეოდალური კანონი უარყოფდა ამ დანაწილებას და იცავდა „გვაროვნული მამულის“ პრინციპს. ასეთივე იყო ვახტანგ VI-ის კანონი. „Законы грузинские поддерживали, таким образом, феодальные начала“ — სწერდა დ. ყიფიანი. მაგრამ მისი აზრით, ასეთი წყობილების ფორმები სრულიად ვერ შეუწყობდა ხელს სასოფლო-სამეურნეო ცხოვრების წარმატებას და მამულის კულტურულად დამუშავების საქმეს. წინააღმდეგ ასეთი საზოგადოებრივი ურთიერთობა ხელის შეშლელი მოვლენა იყო, ეკონომიური ცხოვრების შემაფერხებელ ფაქტორს წარმოადგენდა. საქართველოში მამულის მფლობელობის პატრიარქალურს პერიოდში არ იყო აზრდილიც ასეთი წარმატების პირობებისათვის, — სწერდა დ. ყიფიანი, — ხშირად მოხდებოდა ხოლმე, რომ გვარის მეთაურად ხდებოდა ისეთი პირი, რომელსაც სრულიად არ გააჩნდა ის თვისებები, რომელიც აუცილებელია გონიერი, პატივსაცემი და მიუკერძოებელი მართველისა, სახლის გამგისა (ХОЗЯИНЫ) და მოსამართლისათვის. აქედან წარმოშობილი ჩხუბი, თვითნებობა, ძალადობა, ცარცვა და მკვლევლობა აღელვებდა უმალლეს წოდებას და ძლიერის უფლება ყოველთვის იმარჯვებდა... აქედან აღვიღაღად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ მდგომარეობაში ვარდებოდნენ ასეთს პირობებში გვარის სუსტი წევრები; როგორ უმჯობესდებოდა მამული და როგორ წახალისებდას განიცდიდა გლეხის შრომა, რომელიც როგორც

პირადათ, ისე თავისი ქონებით ეკუთვნოდა ბატონს. მამულისმფლობელობის ასეთს პირობებში უფრო ნათლად შევძლებთ წარმოვიდგინოთ მამულების მდგომარეობა, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ იმ ხანებში ქვეყანა აფორიაქებული იყო გარეშე და შინაური მტრებით.¹⁾

დ. ყიფიანმა ფეოდალური სისტემის კრიტიკის დროს სრულიად სამართლიანად მიაქცია საზოგადოების ყურადღება ეკონომიურ მხარეზე და განსაკუთრებით მამულების მფლობელობის საკითხზე. ფეოდალური სისტემა აგებული იყო გარკვეულ ეკონომიურ საფუძვლებზე. მას სარჩულად ედგა მსხვილი მიწათმფლობელობა, რომელზედაც აშენებული იყო გარკვეული გვარის პოლიტიკური ბატონობაც; ვინც ებრძოდა ამ ფეოდალურ სისტემას, მას უპირველეს ყოვლისა მისი ეკონომიური საფუძვლების—მამულის მფლობელობის წესის დარღვევისათვის უნდა მიექცია არსებითი ყურადღება. დ. ყიფიანის ეკონომიური კონცეპცია განსხვავდებოდა ფეოდალური სისტემის სოფელმხედველობისაგან. დ. ყიფიანი ფეოდალურ უღლიდან განთავისუფლებულ მემამულის თვალსაზრისით უყურებდა საკითხს; მისთვის ცალკე პიროვნების დამოუკიდებლობა და კერძო საკუთრების პრინციპი ურყევ საფუძველს წარმოადგენდა ცხოვრების წარმატებისა და წინსვლელობისათვის. ეს იყო ახალი მემამულის თვალსაზრისი,—ფეოდალურ აპეკისაგან განთავისუფლებულ მოწინავე წოდების იდეოლოგია. მისთვის საჭირო აღარ იყო „მამულის განუყოფელობა“, ფეოდალური წყობილების მიწათმფლობელობის სისტემა. დ. ყიფიანი დამოუკიდებლად იკაფავდა გზას ცხოვრებაში, როგორც მოხელე, როგორც ბიუროკრატიულ ცენტრალისტურ სახელმწიფოს ერთ-ერთი მსახური. ეს ახალი სახელმწიფოებრივი წყობილება არა გვარის სიძლიერეს აქცევდა ყურადღებას, არამედ პიროვნების ეკონომიურ სიძლიერეს და მის პირად თვისებებს, ენერგიას, ცოდნას, სამსახურის უნარიანობას. დიმ. ყიფიანმა ნათლად შეიგნო ახალი ეპოქის ეს ახალი მოთხოვნილება და გარკვევით წამოაყენა კონცეპცია, რომლის ერთი პირი მიმართული იყო ფეოდალური წყობილების და მის საფუძველზედ აღმოცენებულ იურიდიულ ნორმების წინააღმდეგ, ხოლო მეორე ეპოქის მოთხოვნილებებს ეგუებოდა. „ვახტანგის კანონებიდან გამომდინარე ცნებამ მამულების განუყოფელობის შენარჩუნების სარგებლიანობის შესახებ, ბუნებრივად დაუთმო

¹⁾ Д. Кишани: „О состоянии имени Грузин“ „Кавказ“ № 2, 1848 წ.

ადგილი საქმის ახალვითარებაში შეხედულებას, რომ აუცილებელია ყოველმა პიროვნებამ იცოდეს თავისი საკუთრება. აგრეთვე სოფლის მეურნეობაშიაც წამოიჭრა მისწრაფება დაყოფისაკენ — განაგრძობს დ. ყიფიანი.¹⁾ მაგრამ ცხოვრებაში ეს შეხედულება ჯერ კიდევ არ არის გატარებული: „ახალ ბუნებრივ პირობების მიხედვით, მაღალი წოდების შეგნება და მისი მოთხოვნილებანი შეიცვალა და გაფართოვდა; მაგრამ მამულის მფლობელობის სისტემა და სოფლის მეურნეობის მდგომარეობა თითქმის იმ პირობებში დარჩა, რომელშიაც იმყოფებოდა ასეული წლების წინ“. დ. ყიფიანის განმარტებით ეს გარემოება ხელს უშლის ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების წინ მსვლელობას, მემამულეები მხოლოდ დღიური ლუკმისათვის ზრუნავენ და არ არის შესაფერისად გამოყენებული ჩვენი ბუნებრივი სიმდიდრე. ავტორის განმარტებით, კერძო საკუთრების ცხოვრებაში ურყევად გატარება ხელს შეუწყობს სოფლის მეურნეობის წარმატებისა და მისი რაციონალურად დაშუშავების საქმეს; მემამულის ინტერესი და შეგნება გაფართოვდება; იგი კულტურულად დაამუშავებს თავის მამულს არა მარტო თავისი ოჯახის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, არამედ ბაზრისათვისაც.

ასეთი არის დ. ყიფიანის შეხედულება. თუ ერთი მხრივ, იგი სასტიკად ილაშქრებდა ფეოდალური წყობილების პოლიტიკური კარჩაკეტილობისა და დაქუცმაცების წინააღმდეგ და მოითხოვდა ქტიცი ცენტრალისტური ხელისუფლების დამკვიდრებას, მეორე მხრივ მისი ეკონომიური და სოციალური შეხედულებანიც ვერ თავსდებოდნენ ფეოდალური სისტემის ფარგლებში და იგი ამ მიმართულებითაც ენერგიულ ბრძოლას აწარმოებდა.

მეორე თავის წერილშიაც,²⁾ დიმიტრი ყიფიანის პუბლიცისტური კალამი მიმართული არის ძველი ფეოდალური წყობილების წინააღმდეგ, მაგრამ აქ იგი ნათლად ააშკარავებს თავის სოციალურ იდეალებსაც. დ. ყიფიანს არ მოსწონდა ფეოდალური სისტემა და ებრძოდა მას; მაგრამ იგი არ იყო წინააღმდეგი ბატონყმური სოციალური ურთიერთობისა. ამ წერილის შინაარსი ასე შეიძლება ვაღმოვიცნოთ: არა ბატონყმობის წინააღმდეგ არის საჭირო ბრძოლა, არამედ საერთოდ აღებული ფეოდალური სისტემის წინააღმდეგ; ბატონყმობის ინსტიტუტი უნდა განთავისუფლდეს ფეოდალურ ზედნაშენი-

¹⁾ იქვე.

²⁾ დ. ყიფიანი: „О том, о сем и между прочим, о сословных взаимоотношениях“ გაზ. „Кавказ“ № 79, 81, 83, 84. 1853 წ.

საგან; აქედან—შეკეთება ბატონ-ყმური ურთიერთობისა თანახმად ახალი ეპოქის მოთხოვნილებებისა—ასეთი იყო დ. ყიფიანის სოციალური მისწრაფება და უნდა ესთქვათ, რომ რეფორმის პერიოდში (1862—64 წ.წ.) დ. ყიფიანმა ერთობ კონსერვატიული პოზიცია დაიკირა. ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურობამ მას დაავალა დასაბუთებულ მოსაზრებათა შემუშავება ბატონყმობის მოსპობის პირობების შესახებ; დ. ყიფიანმა შეკრიბა წერილობითი აზრი ტფილისის გუბერნიის ორასზე მეტი თავად-აზნაურისა და ამ შევსებულ მოსაზრებათა მიხედვით დასწერა თავისი მოხსენება¹⁾ და მასთანვე წარადგინა გარკვეული პროექტი (ც.²⁾) დიმ. ყიფიანის მოსაზრება ამ შემთხვევაში სავსებით ეგუებოდა მთელი თავად-აზნაურობის ინტერესებს; იგი თავისი მოხსენებით და პროექტით გამოხატავდა კონსერვატიული ნაწილის მისწრაფებებს. დ. ყიფიანი სწერდა; „საზოგადო ჩვენი სურვილი არის: ყმებს თავის უფლება მიეცეს, ჩვენს ამაგიერო ფული მოგვეცეს და ადგილ-მამული ჩვენ დაგვრჩეს“. ასე სწერდა იგი პატარა ხელნაწერში სათაურით: „ბატონყმობა“³⁾ პირველ მომენტში—ყმებს თავის უფლება მიეცეს— დ. ყიფიანი უყოყმანოთ ასრულებდა თვითმპყრობელობის, ტახტისა და მთავრობის ბრძანებას; იგი ამ შემთხვევაში თვისი საკუთარი შეგნებით კი არ მისულა ბატონყმობის მოსპობამდე, არამედ ზევიდან ნაბრძანებ პოლიტიკას ასრულებდა; მეორე მომენტში—სამაგიერო ფული მოგვეცეს—დ. ყიფიანი და მასთან მთელი თავად-აზნაურობის დიდი უმეტესობა გამოდიოდა იმ იურიდიულ შეხედულებიდან, რომელიც ვახტანგ VI კანონმა დააწესა, რომ ყმა მებატონის სრულ საკუთრებას წარმოადგენს; აქედან დ. ყიფიანი დაასკვნია: რაკი ჩვენ ხელს ვიღებთ ჩვენს საკუთრებაზე, ამიტომ სამაგიერო ეკვივალენტი უნდა მოგვეცეს—ფულის სახითო; მესამე მომენტში—ადგილ-მამული ჩვენ დაგვრჩეს—დ. ყიფიანი ამავე მოსაზრებიდან გამოდიოდა; მაგრამ მას გარკვეული პოლიტიკა ჰქონდა საფუძვლად დადებული: თავად-აზნაურობასა და დ. ყიფიანს სურდათ იურიდიულად გაენთავისუფლებიათ გლეხი. მაგრამ ეკონომიურად იგი კვლავ მემამულის მორჩილებაში

¹⁾ იხ. „Доклад дворянству тифлисской губернии г. е. с. Дмитрия Кишпани: Об улучшении быта помещичьих крестьян“. ტფილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმი № 5232.

²⁾ იხ. „დებულების პროექტი მემკვიდრე ყმობისაგან განთავისუფლებულთა გლეხთათვის საქართველოში ე. ი- ტფ. გუბერნიისში“ იქვე № 5235,

³⁾ დ. ყიფიანის არქივი, სიძველეთა მუზეუმი, № 5232.

უნდა დარჩენილიყო: მემამულე იქნებოდა მიწის მესაკუთრე, ხოლო უმიწაწყლო გლეხი კი—თავისი საკუთარი შრომის; ამ ეკონომიურ ნიადაგზე უნდა აღმოცენებულიყო ახალი დამოკიდებულება მემამულესა და გლეხს შორის. აქედან-ღ. ყიფიანის პროექტის შინაარსი გამოიხატებოდა ყმების ხიზანთა მდგომარეობაზე გადაყვანაში. ღ. ყიფიანი სწერს: „ბატონყმობაში რომ დამოკიდებულება იყო, იმის მაგიერად დაწესდება ამიერიდგან ისეთი ნებაყოფლობითი დამოკიდებულება, რომელიც ძველის საქართველოს ჩვეულებით, ხიზანსა და მამულისა პატრონთა აქეთ.“¹⁾

მიუხედავად იმისა, რომ რეფორმა ღ. ყიფიანის პროექტის მიხედვით არ გატარებულა, იგი მაინც თავისი სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე იყო დარწმუნებული იმაში, რომ ხიზანთა მდგომარეობა საესებით შეესაბამებოდა ჩვენი ცხოვრების ვითარებასა და ორივე წოდების—გლეხობისა და მემამულეთა ინტერესებს.²⁾ უდავოა, რომ ამ შემთხვევაში ღ. ყიფიანი ვერ დასცილდა თავის კლასის, წვრილ თავად-აზნაურობის ინტერესებსა და საესებით გამოხატა მათი მისწრაფებანი³⁾.

ასეთივე წოდებრივი ინტერესებით იყო გატენილი მისი საბანკო პოლიტიკაც. ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ ღ. ყიფიანმა პირველმა წამოაყენა სათავად-აზნაურო ბანკის დაარსების საკითხი; ის ნათლად გრძნობდა, რომ რეფორმის შემდეგ პერიოდში ქართველ თავად-აზნაურობას გაღატაკება მოელოდა და ამიტომ ეძებდა საშვალეებს ამ წოდების ეკონომიური განადგურებისაგან გადასარჩენათ. იგი მთელი თავისი ენერგიით ცდილობდა შეენარჩუნებია თავად-აზნაურობისათვის თავისი პრივილეგიური მდგომარეობა. 1883 წ. ერთ თავის წერილში სწერდა ღ. ყიფიანი: „საქართველოს თავად-აზნაურობა რომ უკიდურეს განწირულებაში ვიყავით და რა ქვისათვის გვებეთქებია თავი რომ აღარ ვიცოდით, ერთს ფიქრს წავაწყდით, მოდი და ჩვენი ბანკი გავხსნათ როგორმე რომ გაკირვებაში ხელი მოვითხოთ ხოლმეო! ეს თუ გვიშველის რასმე, თორემ სხვა სახსარი აღარა არის რა ჩვენთვისაო, ვსთქვით, და როგორც იყო ათასნაირი ნაილაჯობითა და ვაი-ვაგლახით, გავხსენით ჩვენი ბანკი, ისევე ჩვენთვისა და იმ ჩვენი მეზობლებისათვის, რომელნიც გარს გვახვევიან.“⁴⁾

¹⁾ იხ. „დებულების პროექტი“.

²⁾ Д. Кишинев: „Хизацский вопрос“, „Юридическое обозрение“ № 165, 1884 წ.

³⁾ შვად. С. Авалнаив: „Крестьянский вопрос в Закавказьи“. ტ. I, 1912 წ.

⁴⁾ ღ. ყიფიანის წერილი რედაქციისადმი.—„დროება“ № 124, 1883 წ.

ჩვენ აქ უფრო ვრცლად ვერ შეუდგებით დ. ყიფიანის საბანკო პოლიტიკის დახასიათებას. ერთი უკვე ნათელი არის, რომ იგი ამ საკითხშიაც თავისი წოდების, გალატაკების გზაზე შემდგარ წვრილ თავად-აზნაურთა ინტერესებიდან გამოდიოდა და მათთვის ამუშავებდა ახალ პროგრამას.

5.

შეუძლებელია გვერდი აუაროთ დ. ყიფიანის აზროვნების ზოგიერთ მომენტებს 40—50 წლებში. ამ მხრივ აღსანიშნავია მისი ეკონომიური შეხედულებანი.

უნდა ითქვას, რომ მის აზროვნებაზე აუცილებლად დიდი გავლენა მოახდინა მაშინდელმა ეპოქამ. ხოლო შემდეგში ეკონომიურ-პრაქტიკულ ღონისძიებების საქმეში იგი ევრონცივის პირდაპირი მოწაფე გახდა. დ. ყიფიანს ესმოდა მრეწველობისა და ვაჭრობის განვითარების მნიშვნელობა საზოგადოებაში, იგი აფასებდა ევროპის ტექნიკასა და კულტურულ მიღწევებს, იბრძოდა სასოფლო-მეურნეობის ახალ რაციონალურ საფუძვლებზე გადაყვანისათვის. როგორც ისტორიულად ცნობილია, ევრონცივმა 40—50 წლ. არსებითი ყურადღება მიაქცია ა/კავკასიის ეკონომიური წარმატების საქმეს, ჩვენში ვაჭრობის განვითარებასა და სასოფლო მეურნეობის ევროპიულ სისტემაზე გადაყვანას. დ. ყიფიანი სავსებით იზიარებდა იმ ეპოქისათვის ასეთს პროგრესიულ პროგრამას და იცავდა მას პრესაშიაც. იგი ევრონცივის მიერ 1850 წ. დაარსებულ „კავკასიის სასოფლო მეურნეობის „საბჰოს წევრი იყო და თავისი მოღვაწეობით ხელს უწყობდა ჩვენი ცხოვრების ევროპიზაციას. 1857 წ. საზოგადოების წლიურ სხდომაზე მან ვრცელი მოხსენება გააკეთა თემაზე „О путях к достижению цели общества“, რომელშიაც აღნიშნავდა ამ საზოგადოების და მაშასადამე თავის მიზნებსაც, რომ „გადმოენერგათ კავკასიის მეურნეობის წარმოებაში ის მიღწევები, რომელიც განახორციელა თავისთვის ევროპის რაციონალურმა მეურნეობამ.“¹⁾

დ. ყიფიანი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „საზოგადოების“ მოღვაწეობამ ვერ გამოიღო შესაფერისი ნაყოფი; ამის ერთ-ერთ მიზეზად ისიც მიაჩნდა, რომ ჩვენ საერთოდ ჩამორჩენილი ვართ; ევროპის სოფლის მეურნეობაში ახალი მიღწევები და ახალი იარაღები

¹⁾ И. Иоселиани: „Обзор деятельности императорского кавказского общества сельского хозяйства за пятьдесят лет“ гл. 7, 1901 წ.

აღვილად იჭრება, ჩვენში კი ვერა, იმიტომ რომ იქ ახალი გაუმჯობესებანი არა მარტო სოფლის მეურნეობაში ხდება, არამედ მთელ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში იჭრება თავისი შეუკავებელი ტემპით.¹⁾ ცხადია, დ. ყიფიანს ესმოდა, რომ საქირო არის ჩვენი ცხოვრების განახლება და გზის გაწმენდა ახალი ეკონომიური წყობილებისათვის. მაგრამ ამ საკითხის დასმის დროს მან ვერ მოახერხა რადიკალური ნაბიჯის გადადგმა, ძველი შეხედულებებისაგან განათავისუფლება და შუა გზაზე შეჩერდა, ნახევრად ლიბერალურ პოლიტიკას დაადგა. მას სურდა ევროპის ეკონომიური და ტექნიკური მიღწევები დაემყნა ბატონყმურ ურთიერთობის ნიადაგზე. ერთი მხრივ იგი ევროპის კულტურითა და ტექნიკით არის გატაცებული, მეორე მხრივ, ცდილობს დაიცვას ბატონყმური სოციალური ინსტიტუტი.

თავის წერილში იგი სწერდა; „მთავრობა ზომებს ღებულობს გააღვიძოს მრეწველობა ხალხში. ავრცელებს ჩვენში კოლონიალურ მცენარეთა თესლებს, ხსნის პროდუქტების გასაღების საშვალეებებს, გაჰყავს სავაჭრო გზები; მოსკოვის დეპომ აღგვითქვა თავისი შუამავლობა რუსეთში ადგილობრივ ნაწარმოების გასაღების საქმეში... რასაკვირველია, რომ შემოღებულ იქნეს მრეწველობის ახალი დარგი ან გაუმჯობესდეს ძველი, ამისათვის უწინარეს ყოვლისა საქიროა საკუთრების საზღვრების განსაზღვრა, შემდეგ შესაფერისი საშუალებანი და ბოლოს საქმის ცოდნა... თუ ისინი (მემამულენი) თვითონ არ მიაქცევენ ყურადღებას მას, რომ გააუმჯობესონ მეურნეობა, განაახლონ მიწის დასამუშავებელი იარაღები, და შემოიღონ სისტემა თავიანთი ხარჯების შეფარდებისა მიწის ნაყოფის დამუშავეების საშვალეებთან — მარტო მთავრობა ვერ შესძლებს ააცდინოს მათ მათი მეურნეობის განადგურების ყველა ცუდი შედეგები. დიდი ხანი არ არის მას შემდეგ, რაც რუსეთის თავად-აზნაურობა ზიზლით უცქეროდა მრეწველობას, მაგრამ იმავე დროის მოთხოვნილებამ აიძულა უკუეგდოთ ეს ცუდი ცრუმორწმუნეობანი და რამდენი არის ამჟამად უწარჩინებულეს თავად-აზნაურთა შორის მდიდარი ფაბრიკანტები და მრეწველები, რომელთა მაგალითი შეიძლება გადაიქცეს საუკეთესო წასაბაძად ქართველ თავად-აზნაურობისათვის.²⁾

მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ ეს იწერებოდა 40-იან წლებში, როდესაც ჩვენში ჯერ კიდევ ბატონყმური მეურნეობა არსე-

¹⁾ იქვე, გვ. 9.

²⁾ „Кавказ“ № 2, 1848 წ. (ხაზი ჩვენია ს. ხ.).

ზობდა და როდესაც ფაბრიკა-ქარხნები ჩვენში თიფზელად წამოსათვლელიც არ იყო. დ. ყიფიანი ამ მხრივ ეპოქის სიმალლეზე დადგა, მან ნათლად შეიგნო ევროპის ეკონომიური ვითარების შინაარსი, მისი ტექნიკური და საწარმოო მიღწევათა მნიშვნელობა და ჩვენს თავად-აზნაურობას ურჩევდა მიებძათ ამ ახალი ვითარებისათვის. როგორც მოყვანილ ცნობებიდან და მისი „კავკასიის სასოფლო სამეურნეო საზოგადოებაში“ მოღვაწეობიდან სჩანს, დ. ყიფიანის არსებითი ყურადღება მიქცეული იყო ჩვენი სოფლის ეკონომიკის რაციონალურ საფუძვლებზე გარდაქმნისაკენ. ჩვენი ხსნა ევროპის ტექნიკისა და განათლების გავრცელებაში მდგომარეობს—ამზობდა დ. ყიფიანი, და ამიტომ იგი პრაქტიკულადც ცდილობდა ხელი შეეწყო ამ ახალი წამოწყების გავრცელებისათვის. 1860 წ. ერთი თავისი თარგმანის შენიშვნაში იგი ამზობდა: „ჩვენც გვიახლოვდება ისეთი დრო, რომ ურიგო არ იქნება ვიცოდეთ, ფერმერობა რას ნიშნავს“. ¹⁾ ცხადია დ. ყიფიანს ევროპის ფერმერული სამეურნეო კულტურის გავრცელება ჩვენში სასარგებლოდ მიაჩნდა. მეორე მხრივ, იგი ფაბრიკებისა და წარმოება-აღებ-მიცემობის გავრცელების მომხრეც იყო; და რაც აღსანიშნავია, იგი ურჩევდა ქართველ თავად-აზნაურობას ხელი მოეყიდათ ამ საქმისათვის. აქ ნათლად სჩანს მისი თავად-აზნაურული ლიბერალური ეკონომიური პოლიტიკა, პოლიტიკა, რომლის მიზანი იყო საქართველოს ბრწყინვალე წოდების ინტერესებისათვის გამოეყენებია ახალი ეკონომიური მოძრაობა; უკეთ, ახალი სამეურნეო ცხოვრების მეთაურად იგივე თავად-აზნაურობა გადაექცია. ასეთი იყო დ. ყიფიანის სამეურნეო პროგრამა.

ახლა დ. ყიფიანის საერთო აზროვნება, მისი სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური სოფლმხედველობა რომ შევაფასოთ ისტორიულ-სოციოლოგიური თვალსაზრისით უნდა ვთქვათ, რომ მის აზროვნებაში თავმოყრილია კონსერვატიული და ლიბერალური შეხედულებათა ელემენტები. მაგრამ ასე განყენებულად მსჯელობა მინც შეუძლებელია. მარქსისტული სოციოლოგიის თვალთახედვით ყოველი აზროვნება და სამოღვაწეო პროგრამა განხილული უნდა იქნეს გარკვეულ ისტორიულ-ობიექტიურ ფარგლების მიხედვით. დ. ყიფიანს ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდებში მოუხდა ცხოვრება და მოღვაწეობა; და ფართო მაშტაბით რომ ავიღოთ, ეს იქნება პერიოდი ბატონყმური ეპოქისა და პერიოდი რეფორმის დასაწყისის და მისი შემდეგი ხანისა. თუ ამ პერიოდების

¹⁾ იხ. „ცისკარი“ მარტი გვ. 143, 1860 წ. ბაქარ ქართლელის (დამ. ყიფიანის) თარგმანი.

მიხედვით განვიხილავთ დ. ყიფიანის აზროვნებასა და სამოღვაწეო პროგრამას, დაეინახავთ, რომ პირველ პერიოდში დ. ყიფიანი არ არის მოკლებული ლიბერალურ აზროვნების ელემენტებს. იმდენად, რამდენადაც იგი ებრძვის ფეოდალურ წყობილების სისტემასა და მის ნაშთებს, რამდენადაც იგი მოითხოვს ევროპის ტენიკისაკენ მიღწევების გამოყენებას ჩვენი მეურნეობის საქმეში, რამდენადაც იგი ცდილობს ევროპული ცხოვრება დაამყნას ჩვენი ცხოვრების მაშინდელ საზოგადოებრივ ურთიერთობაზე, რამდენადაც იგი ცდილობს განათლება და ცოდნა გაავრცელოს საზოგადოებაში,—იმდენად მასში ლიბერალური მოაზროვნე მეტყველებს. მაგრამ ამ პერიოდშივე დ. ყიფიანის ლიბერალიზმი შექსოვილი არის კონსერვატიულ სოფლმხედველობასთან, რამდენადაც იგი ცდილობს ახალი ევროპული პროგრამა დაამყნას ბატონყმურ ურთიერთობას სოციალურ საფუძველზე. დ. ყიფიანი ამ მხრივ თითქოს გაორებული არის. ერთი მხრივ იგი ევროპისაკენ მიიწევს—ამით იგი პროგრესისტ-ლიბერალია; მეორე მხრივ—ძველი წყობილების სოციალურ საფუძველებს იცავს,—თუმცა შეკეთებული სახით,—ამით იგი კონსერვატიულ აზროვნების მატარებელია; ასე ქანაობს დ. ყიფიანი თავისი მოღვაწეობის პირველ პერიოდში ლიბერალურ და კონსერვატიულ მიმართულების შორის. მაგრამ მეორე პერიოდში, როდესაც უკვე გამოაშკარავდა ბატონყმურ მეურნეობის შეუსაბამობა და ცხოვრებას ახალი კალაპოტით იწყოდენა დ. ყიფიანის ლიბერალიზმიც საეკეო გახდა. იგი ვერ მიყვა ბოლომდე ცხოვრების ისტორიულ ვითარებას და დიდი მანძილით ჩამორჩა მას, მისი პოლიტიკა და პროგრამა რეფორმის პერიოდში (1862—64 წ.) უაღრესად წოდებრივი ხასიათისა იყო და გამოხატავდა ჩვენი თ.-აზნაურობის კონსერვატიულ ნაწილის სულისკვეთებას.

ასეთი არის დ. ყიფიანის აზროვნება შეფასებული ისტორიულ-სოციოლოგიური თვალსაზრისით. ეს აზროვნება თავისი სოციალური საფუძველებით გამოხატავდა ახალი სოციალური ფენის — მოხელე აზნაურის სულისკვეთებასა და მისწრაფებებს. ეს ახალი სოციალური ფენა მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან ჩამოყალიბდა: მისი იდეოლოგია თან ატარებდა ამ ახალი ეპოქის პოლიტიკურ-ობიექტიურ პირობებისა და ბატონყმურ ურთიერთობის გავლენას. ეს იყო მე-19-ე საუკუნის პირველი ნახევრის წოდებრივ და გარკვეულ სოციალურ ურთიერთობაში აღზრდილ მოხელის თვალსაზრისი და იდეოლოგია.

მე-19-ე საუკუნის მეორე ნახევარში ჩვენში ახალი ობიექტიური პირობები შეიქმნა, ახალი ამოცანები მომწიფდა და ახალი მოხელეები წარმოიშვა, აღზრდილი სულ სხვა პირობებში. მისი იდეო-

ლოგია უკვე სხვა იყო. დ. ყიფიანიც ისტორიულ ცხოვრების გამო იძულებული შეიქნა მათთვის დაეთმო ადგილი:

დიმ. ყიფიანის აზროვნება და სოფლმხედველობა შორეული ეპოქის ნაყოფი იყო. საერთოდ იგი გამოხატავდა მომავლად ავიკლასკის ინტერესებს, მის მისწრაფებებსა და სულის კვეთებას. თავისი დიდი ნიჭი, ცხოველი ტემპერამენტი და ფართო ცოდნა ისტორიისაგან განწირულ ამ მომავლადე წოდების ინტერესების დაცვას შეაღია დ. ყიფიანმა; მისი მთავარი მიზანი იყო გადაერჩინა ეს წოდება განადგურებას და შეენარჩუნებია მისთვის ძველი ეკონომიური უპირატეაობა და საზოგადოებრივი პრივილეგიები. მაგრამ ისტორიული ცხოვრების შეურყეველი მიმდინარეობის შეჩერება არ შეეძლო ისეთ დიდ პიროვნებას; როგორც დ. ყიფიანი იყო და ისეთ მოხდენილ პროექტებსაც, რომელსაც ეს ფართო ერუდიციის მქონე პიროვნება სხნაყდა. თანამედროვე საქართველოსთან დიმ. ყიფიანს არავითარი საერთო არაა ქვეს. ისტორიული ცხოვრების აუცილებლობამ ჩვენი ერის ცხოვრებაში ისეთი სოციალური ყენა წარმოშვა, რომლის მიზანი იყო არა მარტო თავად-აზნაურულ იდეოლოგიის წინააღმდეგ ბრძოლა, არამედ ყოველგვარი წოდებრივობისა და ნაციონალიზმის მოსპობა და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შექმნა. დ. ყიფიანი — როგორც ევროპის საზოგადოებრივი ცხოვრების მცოდნე და შორსმკურეტელი პიროვნება თითქოს გრძნობდა ამ კლასის წარმოშობის აუცილებლობასა და მისგან მოსალოდნელ საფრთხეს მაღალი წოდებისათვის; 1863 წ. თავის ისტორიულ მოხსენებაში იგი ამბობდა:

„პროლეტარიატი — პოლიტიკური სხეულის ავადმყოფობაა; სადაც ის აღმოჩნდება, მაშინვე საკირო არის მის განკურნებაზე ზრუნვა, რომ არ განვითარდეს მთელი ორგანიზმის საზიანოდ; — ჩვენს ქვეყანაში ჯერ არსად, ღვთის წყალობით, არ აღმოჩენილა ნიშნები მსგავსი ავადმყოფობისა; მაგრამ გონება მოითხოვს წინასწარ სიფრთხილეს, — მოითხოვს წინასწარ დაცვით ზომებს; ამიტომ უნდა ვსთქვათ, რომ მკურნალობა ახლავე არის აუცილებელი“¹⁾.

დ. ყიფიანი ცუდი მკურნალი აღმოჩნდა: მან ვერ შესძლო თავად-აზნაურობის განკურნება ღრმა ეკონომიურ კრილობებისა და საზოგადოებრივ დაცემისაგან, მან ვერ გადაარჩინა საქართველო „პროლეტარიატის სენისგანაც“. ისტორიამ გაიმარჯვა, დიმ. ყი-

¹⁾ ის „Доклад... სიქველეთა მუხეუმი, № 5232.

ფიანი დამარცხდა. მაგრამ ეს დამარცხება გამოხატავდა მთელი იმ წოდების დამარცხებას, რომლის ინტერესებსაც იგი იცავდა და რომლის ბატონობა აღარ შეესაბამებოდა ისტორიული ცხოვრების განვითარების საქმეს. საზოგადოებრივი ცხოვრების ახალი ვითარება ახალ კლასსა და ახალ მეთაურებს აყენებდა; იგი მოითხოვდა ახალ სამოღვაწეო პროგრამის შემუშავებას. გასული საუკუნის 90-იანი წლები ამ პროგრამის შემუშავებისა და ახალი მეთაური ორგანიზაციის ჩამოყალიბების ნიშნის ქვეშ ჩატარდა. ეს ახალი ორგანიზაცია იმ კლასს ეყრდნობოდა და იმ კლასის იდეოლოგიას გამოხატავდა, რომლის წარმოშობის წინააღმდეგ უკვე 60-იან წლებიდან თავგამოდებით იბრძოდა დიმი. ყიფიანი. ისტორიული ცხოვრების ვითარებამ დაამტკიცა, რომ ჩვენი ცხოვრების მეთაურობა და განახლება ამ კლასის ისტორიულ მისიას შეადგენდა. დ. ყიფიანის სამოღვაწეო პროგრამასთან ამ კლასს არ შეეძლო რაიმე საერთო ჰქონოდა.

25.1.30.

ს ი მ ო ნ ხ უ ნ დ ა ძ ე

ლიბიბარი უიჟიანი

სკოლა სულისა

ყ ა წ ა რ მ ე ბ ა

ნაწილი პირველი

ს კ ო ლ ა ს უ ლ ი ს ა

აქ განზრახულია ცხოვრების ისეთ შემთხვევათა გათვალისწინება, რომელიც ჩვენს სულიერ მხარეს აყალიბებს. სახელოსნოთ, რასაც ვირველია, იმ პაწაწინა მსოფლიოს ვიღებთ, სადაც ცხოვრება გვიხდება:

1. სწავლის დროს.
2. მთავრობის სამსახურში.
3. სამსახურში არჩევნებით.
4. კერძო ცხოვრებაში.

1. სწავლის დროს

1.

მე-1X-ე საუკუნის მეოცე წლების სასწავლებლები ტფილისში.—მაშინდელი პედაგოგია.—პირველი ცილისწამება.—სახანავეთ ცემა.—პ. ი. შიპულინი.—მეცდომი უნდა აღიარო, თუ არა?

მეოცე წლების დასაწყისში, ბავშვის სასწავლებელში მისაბარებლად ტფილისში, მის მშობლებს იმ დროს იქ არსებულ მხოლოდ ორ სასწავლებელ შუა შეეძლოთ არჩევანი. ¹⁾ აქ, რასაკვირველია, იმაზე არ არას ლაპარაკი, თუ სად როგორ ასწავლიდნენ. ამაზე ძალიან ცოტას თქმა დაგვიკირდებოდა: როგორც სასულიერო სემინარიაში, აგრეთვე კეთილშობილთა სასწავლებელშიაც ერთს ადგენენ: ანიდან ბანამდე უაზროთ გაზეპირებას და რაიმე დანაშაულისათვის კი ხელის გულზე სახანავეთ ცემას. ეს იყო და ეს მაშინდელი პედაგოგიური სიბრძნე.

მე ჯერ სემინარიაში მიმბარეს, შემდეგ კი საკირო დოკუმენტები შემიკრიბეს და კეთილშობილთა სასწავლებელში გადამიყვანეს. ²⁾

მეორე დღეს შემოდიან კლასში, რომელშიც მიმიღეს, დირექტორის მოადგილე პ. ი. შიპულინი, რუსული ენის მასწავლებელი პ. ს. სროტინსკი და იმათ უკან რამდენიმე მოწაფე უფროსი კლასებისა; მათ შორის, როგორც ახლა მახსოვს, ერთი კარგი თვალტანადის ყრმა თ-დი ლევან მუხრანსკი. ყველანი წამოვლენ უკანა პარტებისკენ და ამ ყრმის ჩვენებით პირდაპირ ჩემს წინ გაჩერდებიან. მათი სახელები მე მხოლოდ შემდეგში შევიტყე და მაშინ კი ჯერ არავის არ-ვიცნობდი—არც უფროსებს და არც ამხანაგებს:

— როგორ გაბედე შენ უბრძანებლად ზარის დარეკვა? — ახანანეთ მეკითხება უფროსი.

მე ეს კითხვა არ მესმის და სულელივით შევსტკერი. წამავლებენ ყურში ხელს და ხელახლა მეკითხებიან.

— მე არ დამირეკია, — ვუპასუხებ.

— ნამდვილად ეს არის? — მიუბრუნდება ყრმას და ეკითხება შიპულინი.

— ეგ არის, ეგა, — უმტკიცებს ის და მასთან მისი ამხანაგებიც.

— ო, ო! შენ უარზედაც ხარ? აბა ერთი სახაზავი! და მირტყეს ხელის გულზე გააფთრებით ერთი ოცჯერ მაინც.

თან მტკივა, თან ყელში ბრაზი მომდის.

— რის გულისათვის? ვეკითხები ჩემს თავს ქვითინით.

მეც ისეთი დამნაშავე ვიყავი ამ საქმეში, როგორც თქვენ, ჩემო მეკითხელო.

შეცდომა! ჩემი ტკბილი დედა მასწავლიდა, რომ შეცდომა უნდა ეპატიოსო და მეც, მგონია, ვაპიტიე; მაგრამ დავიწყება კი ვერ შევეძელ.

შემდეგში შეიტყო შიპულინმა თავისი შეცდომა, მაგრამ იმდენი მოქალაქეობრივი გამბედაობა ვერ გამოიჩინა, რომ ეს ჩემთვის ეჩვენებია, მომალერსებოდა.

— მაშ შეცდომა არ უნდა აღიარო?.. უფროსობაა!

2.

საზოგადო გასართობი, წარმოდგენები, კრებები. — კონტინგენტი მანდილოსანთა კავალრებისა. — მირზა ჯაფარი. — გენერალი ხოვენი. — თდი ბაგრატიონი. — „შემდეგში ეს აღარ განმეორდეს“.

იმ დროს, რომელზედაც მე ვლაპარაკობ, ე. ი. მეოცე წლებში ტფილისში არავითარი საზოგადო დროს გატარება არ იყო. საიდანმე გაჩნდებოდნენ მოხეტიალე ჟონგლიორები ან ჯანბაზები და ისევე წავიდოდნენ. იშვიათად თუ გაიმართებოდა შინაური წარმოდგენა, სადაც ქალების როლსაც მამაკაცები ასრულებდნენ. ხანდახან შეიკრიბებოდნენ საცეკვაოდ, მაგრამ საზოგადოთ ჯერ კიდევ ცოტანი იყვნენ მოცეკვავე მანდილოსნები და, დროს მიხედვით, კავალრები უფრო კიდევ ნაკლები. ახალგაზრდა ოფიცრები თითქმის სულ ომში იყვნენ გაწვეულნი სპარსეთში და ფრაკოსანი მოცეკვავე კი სამი — ოთხი ოჯახში მხოლოდ იყვნენ.

ამ ნაკლის შესავსებლად, მაშინდელმა სამხედრო გუბერნატორმა, ან უფრო სწორეთ რომ ვსთქვათ, ტფილისის სამოქალაქო გუბერნატორმა სამხედრო უფლებებით, — იმავე დროს ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის უშუალო მმართველმა, გენერალმა ხოვენიამ.

ერთ ისეთს საშუალებას მიმართა, ერთბაშად რომ ორ მიზანს აღწევდა: მანდილოსნებს ასიამოვნებდა და ნორჩ მოწაფეთ წააქვებდა. გასცა განკარგულება, სადაც კი გაიმართებოდა საცეკვაო საღამო, როგორც სათადარიგო კონტინგენტი კავალრებისა, გაგზავნილიყო რამოდენიმე მოწაფე სასწავლებლის უფროსი კლასებიდან, ვინც კი ღირსი იქნებოდა ამ პატივისა თავისი სწავლით და ყოფაქცევით. ამ რჩეულთა რიცხვში ერთხელ მეც, მეხუთე კლასის მოწაფესაც მხვდა ეს პატივი.

ამ კლასს ჰქონდა მხოლოდ ერთი გასასვლელი მესამე კლასზე გავლით, რომელსაც თავის მხრივ კიდევ ორი გასასვლელი ჰქონდა პეოთხეში და ერთიც გარედან შემოსასვლელი, კიბისაკენ ფართე და გრძელი დერეფანით.

მეხუთე კლასის მოწაფენი მესამე კლასელების თვალში ერთგვარ სასკოლო არისტოკრატისა წარმოადგენდნენ: ძალიან ხშირად გვიხდებოდა მესამე კლასში მასწავლებლების მაგივრობა და იმათ კათედრაზე გამოკიშვა, როდესაც ისინი არ მოვიდოდნენ.

ცეკვის მეორე დღეს სასწავლებელში წასვლა ფორმის იმავე ტანისამოსით მომიხდა, წინა ღამეს რომ ვიყავი და მხოლოდ კლასში შევნიშნე, რომ სახელოზე სანთლის ორი ლაქა დამჩნეოდა. კარტოფილის სანთელი მაშინ რასაკვირველია არ იყო. ეს ლაქები თვალში როგორღაც მეჩოთირებოდა და მათი გაშაგება მოვიწადინე. ჩემთან ახლოს არც ერთს ამხანაგს არა ჰქონდა მელანი და მესამე კლასში გავედი. იქვე კარებთან სასწავლო მაგიდაზე დავინახე სამელნე, ამოვაწე კალამი და დაუწყე ლაქებს გაშაგება, რა დროსაც, ცხადია, არავითარი ხმაურობა არ ამიტეხია და არც უწყესობა ჩამიდენია.

მაგრამ თათრული ენის მასწავლებელმა მი რ ზ ა ჯ ა ფ ა რ თ უ შ მ ა ლ ო ვ მ ა, იმ კლასში მასწავლებლის ამალღებულ ადგილზე მჯდარმა, ალბად შეურაცყოფად მიიღო ის, რომ მე ჩემდა უნებურად ზურგ-შექცეული ვიყავი მისკენ და მრისხანედ ქართულად დამიყვირა: შენ მანდ რას სჩადიხარ?

მე მას გავოცებით შევხედე, არ ვიცოდი რაზე ყვიროდა და უპასუხე: ისეთს არაფერს!

იმის მიხედვით რაც ამას მოყვა, ჩემი პასუხი დიდად უკმეხად მოსჩვენებოდა, წამოხტა ადგილიდან, მეცა, მტაცა თმებში ორივე ხელი და ბრახ-მორევით დამიწყო თრევა. გამწარებულმა თან ტკივილით, თან შეურაცყოფით, კარებისაკენ გავიწიე, რომ დირექტორთან საჩივრელად წავსულიყავ; მაგრამ ცხვირიდან სისხლი წამსკდა და ამიტომ კედელზე მივეყუდე დერეფანში, სანამ სისხლი შემიწყდებოდა.

მირზა ჯაფარმა ისარგებლა ამით და თითონ გაიქცა საჩივლე-
ლად, ვითომ მე ის გავლახე.

იგივე გმირი წინანდელი ეპიზოდისა, რომლის სისუსტეს წა-
დგენდა პირველი საჩივრის, ან დაბეზლების შთაბეჭდილებით გატა-
ცება, ჩვეულებრივი კითხვით მოვიდა ჩემთან: როგორ გაბედე შენ?..
მაგრამ შემატყო თუ არა, რომ პასუხის მიცემა არ შემეძლო, პ. ი.
შიპულინმა აღარავის არა გამოკითხა-რა და, ალბად იმ მოსახრებით,
რომ ეს საქმე მისი კომპეტენციიდან გამოდიოდა, უბრძანა მირზა
ჯაფარს დაეხჭრა ქუდი და საჩქაროდ გასწიეს ორივემ გუბერნატორ-
თან, მომხდარი საქმის მოსახსენებლად.

მეც დაუყოვნებლივ დამიბარეს გუბერნატორთან.

ჩემს მისვლამდე შიპულინსა და თუშმალოვს მოესწროთ მისთვის
დალაგებული მოხსენების წარდგენა იმ სახით, რომელსაც არ შეეძ-
ლო იმ დროის სამხედრო გენერალი ისედაც მისგან შეთვისებულ
პანგზე არ მოემართნა: როგორ შეიძლება უმცროსი მართალი ილ-
უფროსის წინაშე?!

ამ გუნებაზე დაყენებული გენერალა ხოვენი მიწასთან გამაღწო-
რებელი კითხვით დამიხვდა: „როგორ გაპბედე შენ მასწავლებლის
ხელის შეხება?“

ვერ მოასწრო ამ კითხვის მოცემა, რომ შემოვიდა მასთან გე-
ნერალ-ლეიტენანტი თ-დი ბაგრატიონი, ძმა სახელგანთქმულ
პეტრე ბაგრატიონისა და მამა მეორე პეტრესი, შემდეგში ოსტჯეი-
სის გენერალ-გუბერნატორისა.³⁾

მე სულს მიხუთავდა, კკუაზე მშლიდა ის ფიქრი, რომ ასე უბ-
რალოდ ვიყავ შეურაცყოფილი და საქმეც ისე მოსჩანდა, რომ ნევე
გამამტყუნებდნენ.

სანამ გენერლები ერთმანეთს მიესალმებოდნენ და სანამ რომან
ივანესძე ხოვენი თავად ბაგრატიონს აუხსნიდა საქმის ვითარებას,
ჩემი აღელვება ცოტაოდნად დასცხრა და მეც შევიძიელ მეამბნა საქ-
მის ვითარება.

აქ ბაგრატიონი, გულდასმით რომ მისმენდა, მიუბრუნდა გუბერ-
ნატორს ამ გვარად:

— როგორ, რომან ივანოვიჩ! კეთილშობილთა სასწავლებელ-
ში ხომ თავად-აზნაურთა შეილები სწავლობენ! ჩემი ვაჟებიც ხომ
იქ არიან! ეს სადაურია? ვის შეუძლიან მათი გალახვა გაბედოს? და
განა თმებით თრევა იგივე გალახვა არ არის? როგორც გენებოთ, მაგ-
რამ ამისთანა რამ კი შეუძლებელია!

ხოვენის გუნება შეიცვალა.

იმან ამ გვარივე შენიშვნით მიმართა შიპულინსა და მირზა ჯათარს და გასტუმრებასთან ერთად უბრძანა მათ, რომ ანას იქით ეგ ალარ იყოსო.

შემდეგ მე მომიბრუნდა:

— ამ ხანად ღმერთს და აი თავადს უმადლე, რომ ასე გადარჩი! მაგრამ მიფრთხილდი, ანას იქით ეს ალარ გაბედო! გესმის, არ გაბედო, თორემ ალარა გიხსნის-რა! გასწი! ხმა არსად ამოიღო ამაზე!

ხმის ამოღება კი არავისთან არ დამქირებია; შიპულინს უკვე მოესწრო გადაცემა და სანამ მე დავბრუნდებოდი, სასწავლებელში ყველამ იცოდა, რითაც დაბოლოვდა საქმე. მაგრამ ჩაფიქრება და გულის ჩათხრობა კი ხელახლა დამქირდა:

— „ეგ ალარ იყოსო“!! და განა მე ვიყავ დამნაშავე, რომ ეს იყო? ან და მე ვიქნები დამნაშავე, რომ კიდევ განმეორდეს?

ჩემთვის ამ კითხვებზე პასუხი არავის მოუცია.

3.

სასწავლო განცდები.— ე. პ. მანასეინი.— ნ. ტ. დემენტევი.— თ. დი ი. ხ. არ ღუთინსკი დოღორჯკოვი. — საჯარო აქტები.— აქტის წარმოდგენა მანდილოსნებისათვის.— რისხვა სასწავლებლის მართვლობისა.

გამოცდებმა მოატანა.

ორიოდე სიტყვა ჩემი დროის გამოცდებზე.

მე უკვე მქონდა შენთხვევა მეტქვა, რომ ძთელი მაშინდელი პედაგოგიური სიბრძნე ორი უმთავრესი და ანასთან ერთად-ერთი წესით გამოიხატებოდა:

გაკვეთილების სწავლა ზეპირად, ე. ი. შეუგნებლად — მექანიკურად და ყოველი დანაშაულისათვის ხელის გულზე სახაზავით ცემა.

აჰ ტრადიციულ წესს ჩვენს მასწავლებელთ შორის მხოლოდ სამი არ ემორჩილებოდა:

ელპიდოფორ პეტრეს ძე მანასეინი, რომელიც სასწავლებლის დირექტორად და უმცროს კლასებში რუსული ენისა და უფროს კლასებში რუსული სიტყვიერების მასწავლებლად დავეინიშნეს. ყველა ამ მოვალეობის პირობათლად შესრულება ერთი კაცისათვის ფიზიკურად შეუძლებელი იყო და ამიტომ მანასეინმა მხოლოდ ერთი სასწავლო წელიწადი დაჰყო ჩვენთან. მე დაუხვდი მას მეოთხე კლასში. მოწაფეებმა მხოლოდ მისგან დაიწყეს გადმონაცემის შეგნებით

შეთვისება, მხოლოდ მის დროს გადაიქცა დიდ სასჯელათ მოწაფის ნახევარ საათით კუთხეში დაყენება, ან ნახევარ საათით კლასში დატოვება, როდესაც დანარჩენნი უკვე წასულნი იყვნენ. გულამოსკენით სტიროდნენ ხოლმე, ვისაც კი ეს სასჯელი შეხვდებოდა.

ყურებისა ან თმების მოწევა, სახაზავით ცემა, დაჩოქება, ან სხეულის სხვაგვარი სასჯელი მანასეინის ყოფნის დროს გულში გასავლებდაც კი შეუძლებელი იყო.

სამაგიეროთ ბავშებიც არას დროს არ ყოფილან ისეთი კეთილშობილნი და არასოდეს ისე კარგად არ შეუგნიათ გადმონაცემი, როგორც მის დროს.

მეორე აგრეთვე კეთილ-გონიერი და ყოველად მოსაწონი მოწაფეთათვის, მანასეინის შემდეგ დანიშნული, რუსული ენისა და რუსულ სიტყვიერების მასწავლებელი იყო, კანდიდატი ხარკოვის უნივერსიტეტისა, ნიკოლოზ ტიმოთეის ძე დემენტიევი. მე იმას მებუთე კლასში დაუხვდი.

თაჟადი ი. ვ. ზაქ. არლუთინსკი-დოლგორუკოვი ისტორიას ასწავლიდა; დიდად საყვარელი და პატივცემული იყო ყველასაგან.

როგორც ესთქვი, გამოცდები უკვე დაიწყო. გამოცდებს თავთავიანთ საგნებში თვით მასწავლებელნი ხელმძღვანელობდნენ, მაგრამ გარდა მანასეინისა, დემენტიევისა და არლუთინსკი-დოლგორუკოვისა, სხვა დანარჩენ მასწავლებლებთან მოწაფენი შეგნებით მხოლოდ სიცრუეს სწავლობდნენ.

გეოგრაფიის მასწავლებელი, მაგალ. გამოცდის ორი კვირის წინ გაკვეთილს აძლევს მოსამზადებლად: ერთს—შვეციაზე;—„არა, სჯობს მე პორტუგალიაზე მომცეთ!“—კარგი, პორტუგალია იყოს;—მეორეს—ისპანიაზე—ჰა? რაო? შვეციაზე გინდა? შვეციაზე იყოს! მესამეს—ინგლისზე და სხვა და სხვა.

და ამნაირად იქცეოდნენ დანარჩენი მასწავლებელნიც.

რასაკვირველია გამოცდები კარგად ჩაივლიდა. გამოცდებს თან მოსდევდა ჩვეულებრივი საჯარო აქტი. აქტის დროსაც იგივე ხერხი იყო მიღებული, კიდევ უფრო ზერელედ და უფრო მოკლეთ. ამას გარდა, წაიკითხავდნენ ანგარიშს, წარმოსთქვამდნენ სიტყვებს და ბოლოს საუკეთესო მოწაფეთ ჯილდოს მისცემდნენ, უთროს კლასებში გადაყვანილთა სახელებს გამოაცხადებდნენ და კურს დასრულებულთ ატესტატებს დაურიგებდნენ.

აქტებს ღირსად ხდიდნენ და ესწრებოდნენ უმაღლესი პირები: მთავარ-მართებელი, საქართველოს ექსარხოსი, გუბერნატორი, შტა-

ბის უფროსი და საერთოდ ყველა, შემთხვევითა თუ მუდამ ტფილისში მცხოვრებნი წარჩინებულნი.

რაკი სხვა გასართობი არ იყო, საჯარო აქტები წლიურ სადღესასწაულო წარმოდგენას უდრიდა. მაგრამ, არ ვიცი კი რად, ამ წარმოდგენაზე მანდილოსნები არასდროს არ ყოფილან.

არ შეიძლება კი, რომ მათს ცნობისმოყვარულობას არა ნდომებოდა ერთხელ მაინც გაგება იმისი, თუ რა ხდებოდა იქ.

ტფილისის მაშინდელ მანდილოსანთა მცირე ჯგუფში შუქურვარსკვლავივით ბრწყინავდა ორი თავადის ქალი: ნინო ალექსანდრე ქავეკავეძის ასული, შემდეგში მეუღლე გრიბოედოვისა, და მანანა ივანე ორბელიანის ასული, შემდეგში დედა ფელდმარშალ თავად ბარიათინსკის მეუღლისა.¹⁾

მოინდომეს ამათ სასწავლო აქტის შინაურულად წარმოდგენა.

ვის შეეძლო მოსვლოდა აზრად, რომ ქართველთა სილამაზის საუკეთესო წარმომადგენელთათვის ასეთი უმანკო სურვილი დაეშალა!

რასაკვირველია, არავის.

და გამართეს აქტისნაირი წარმოდგენა.

ოფიციალური მოხელეები, რასაკვირველია, წარმოდგენას არ დასწრებიან. იყვნენ სულ ნათესაეები თავადის ასულებისა.

ეს იყო არდადეგების დროს ე. ი. სწავლისაგან თავისუფალ დროს, თავადის ასულ მანანა ორბელიანის სახლში.

წარმოდგენაში მონაწილეობას იღებდნენ უფროსი კლასების ხუთიოდ-ექვსი მოწაფე—მათ რიცხვში გახლდით მეც.

წარმოდგენილმა აქტმა ძალიან კარგად ჩაიარა და თავბრუდანსხმელი მადლობის ღირსნი გაგვხადეს.

გაიარა არდადეგების დრომ, დაიწყო სწავლა და ღმერთო დიდებულო!

სასწავლებლის მართველობამ, იმავე შიპულინის მეთაურობით, თავისი უფროსული მრისხანების უანგარიშო მეხი თავზე გადმოგვაყარა:—„როგორ და რანაირად? როგორ თუ თქვენ ეს გაბედეთო?“

თავის მართლება—არც ერთი სიტყვით! ეს კიდევ ცოტაა: გადასწყვიტეს ამ საშინელი თავხედობისათვის ექვსივე კაცი სამაგალითოდ დაესაჯათ: გაეწკებლათ ყველანი და გაეწკებლათ ყველა კლასში, რომ მოწაფეებს დაენახა!

თავის მოკვლა ქართველებს სამარცხვინოთ მიაჩნიათ; მაგრამ ჩვენ მზათ ვიყავით ამისათვის, რომ მაშინდელ მნათობთა ყოველ შემ-

ძლებელი სილამაზე ენერგიულად არ გამოგვსარჩლებოდა და არ ალა-
ვებხსენით.

მერე რაში იყო ჩვენი დანაშაული?

ეს ჩვენთვის არავეის არ განუმარტავს.

II. მთავრობის სამსახურში

4.

პირველი ნაბიჯი კურსის დამთავრების შემდეგ.—ხელის შეშლა სამსახურის პირველ
ნაბიჯზე.—მეორე ოფიციალური გავეთილი სიტრუსა.

ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში მხოლოდ თავაღ-
აზნაურთა შეილებს იღებდნენ და სამსახურისათვის ამზადებდნენ. იქ
რომ კურსი დავამთავრე, სამაზრო სასამართლოში შევედი და ახალ-
გაზრდული გატაცებით შეუდექი სხვაგვარ სწავლას. სიამოვნებას
მგვრიდა, რომ უფროსებმა ასეთი ყურადღების ღირსად გამზადეს.
მაგრამ თვე ნახევრის შემდეგ მიმიხმეს სასამართლოში და გულმტკივე-
ნეულად გამომიცხადეს, რომ სამსახურში არ დაგამტკიცესო.

აღმასრულებელმა ექსპედიციამ (საგუბერნიო მართველობის ნა-
გვიერი) მითხრა თურმე უარი, რადგან აზნაურობის ქალაღი არ იყო
წარდგენილი!

მაშ კეთილშობილთა სასწავლებელში როგორღა მიმიღეს? რის-
თვის მასწავლეს? რად მაძლევდნენ 5 მანეთს თვეში? ნუ თუ იზის-
თვის, რომ ასეთი შეურაცყოფით ქუჩაში გავევდით?

მიემართე ცნობისათვის თავაღ-აზნაურთა დეპუტატთა საკრე-
ბულოს და თავ-შესაფარი იქ ვპოვე. აქ თარჯიმანად დავყავ რან-
დენიჩე თვე, რაც სახელმწიფო სამსახურში (действительная служба)
არ ჩამეთვალა, ვინაიდან სხვათა აუარებელ ქართველ თავადთა და
აზნაურთა გვარების რიცხვში, ჩემი შთამომავლობაც მართლა დაღ-
მტკიცებელი აღმოჩნდა აზნაურობაში. *)

ამასობაში კეთილშობილთა სასწავლებელი გიმნაზიად გადააკე-
თეს და რადგან მასწავლებლები ძალიან ცოტა იყო, ერთ-ერთი მათ-
განის ადგილი მე შემომთავაზეს.

აზნაურობის დამტკიცებას აქ არ თხოულობდნენ; საკირო იყო
მხოლოდ მასწავლებლობის გამოცდის დაქვერა გიმნაზიის საპედაგო-
გო საბჭოში.

დავიქირე; სამსახურში მიმიწვიეს და დასამტკიცებლად წარ-
მადგინეს.

მართველობამ უპასუხა, რომ თექვსმეტის წლის ყრმას გიმნაზიში მასწავლებლობა არ შეუძლიაო.

დავრჩი ისევ გარედ.

მაგრამ აქ გიმნაზიის მართველებმა სხვა გზით შემომატარეს, სადაც თურმე დამტკიცებული იყო, რომ მე უკვე ოცი წლისა ვარ, თუმცა ნამდვილად კი მხოლოდ თექვსმეტისა ვიყავი.

დამამტკიცეს მასწავლებლად.

სასიამოვნოა! ღირს, რომ კაცმა დაივიწყოს ის შეურაცყოფა და ის ოფიციალური სიცრუე!

5.

სამსახური ვოლოგდაში.—ბრუსალოვი.—ქუხინი.—ერთი ნაბიჯი წინ, ორი—უკან.

სამი წლის შემდეგ ვოლოგდაში ამოვყავ თავე სამსახურში.⁴⁾ იმის მიხედვით, თუ როგორი შინაარსის იყო ჩემზე მისული ქაღალდი. ზოგი ისე მიცქეროდა როგორც ნადირს, კიდევ რომ იკბინებოდა: ზოგ კი ასეთს შიშს არ თანაუგრძობდა და მიცქეროდა როგორც ნორმს. სამხრეთის ნადირს, რომელსაც მოუფრება უფრო სკირდებოდა. მაგრამ მე იმდენად გულმოდგინედ მოვკიდე ხელი სამსახურს, რომ დღითაც დავდიოდი და საღამოთიც საგუბერნიო მართველობაში დავვერც კი ვამჩნევდი ვერც იმათ შიშს, — რომელიც მალე გააქპრა, — დავვერც ალერსიან შეხვედრას, და ამნაირად სამ წელიწადში კანცელარიის კიბეზე საგუბერნიო მართველობის მდივნის საფეხურამდე ავღვდი. მეც კმაყოფილი ვიყავი, ჩემითაც იყვნენ კმაყოფილნი. უფრო ნაღლა ასვლას არ ვოცნებობდი.*)

ვოლოგდაში რომ მივედი, გუბერნატორ ბრუსალოვთან წარმადგინეს, რომლის შესახებ მხოლოდ ის მაგონდება, რომ როდესაც იმის შემოკითხვაზე — ვლადპარაკობ თუ არა რუსულად, ვუპასუხე რომ გიმნაზიაში რუსული ენის მასწავლებლად ვიყავი მეთქი, ის შემდეგში ხალისით ამტკიცებდა ხოლმე საგუბერნიო მართველობის იმ ურუნალებს, რომლებითაც მე თანდათანობით დავინიშნე — ჯერ მდივნის ამხანაგად, მერე პროტოკოლისტად და ბოლოს მდივნად.

*) აქ ერთხელვე უნდა ვსთქვა, რომ პირველი ხელის შეშლის შემდეგ მე არასდროს აღარ მიმიტია ჩემთვის ნება, თხოვნით ან სხვათაგან როგორმე ვეცდინოყავ სამსახურში დაწინაურებას. ჩემთვის ეს ყოველთვის მოვლოდნელად ხდებოდა აიღმე.

ბრუსალოვის ადგილი კუზმინმა დაიჭირა, ფელდმარშალი თავადი საკენის ყოფილმა ადიუტანტმა, შემდეგში გენერალ-მაიორობიდან დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკად გადარიცხულმა.

არა ერთხელ წაეკითხა იმას გაზეთში, რომ სხვა გუბერნატორები გადასახადების ნარჩენის კარგად შეგროვებისათვის უმაღლეს წყალობას იღებდნენ. იმას კი არც ერთხელ არ მიეღო ორი წლის განმავლობაში.

ამაზე კუზმინს გულს აკლდა და თავისი კანცელარიის მმართველს უჩიოდა; ურჩიეს, რომ გადასახადების ნარჩენის შესახებ საქმეთა გადასინჯვა საგ. მართველობის ორ მდივანს შორის ერთ-ერთისთვის მიენდო და არჩევანი ჩემზე მოდგა.

აღმოჩნდა, რომ ასეთი დიდი საფინანსო საქმე ვოლოგდის გუბერნიაშიც კარგად იყო დაყენებული და კუზმინსაც ეღირსა უმაღლესი წყალობა.

ამავე დროს რალაცა მოხდა ისეთი, რამაც ის დიდად აამხედრა თავისი კანცელარიის, როგორც სჩანდა, თითქოს უძლეველი მართველის წინააღმდეგ და უბრძანა მას, რომ სამსახურიდან გასულიყო და მისი ადგილი მე შემომთავაზა.

კანცელარიის საქმეები ბრწყინვალე მდგომარეობაში ვერ აღმოჩნდა და მეც მათს წესიერებაში მოყვანას თავდავიწყებული გატაცებით შეუდექი. ვალაგები მათ 12, 15 და 16 საათის განმავლობაში დღე და ღამე და ის იყო სიხარულსაც მივეცი თავი, რომ საქმე კარგად მიდიოდა, მაგრამ... აქაც გაწყდა ძაფი.

ამ თანამდებობაზე დამტკიცება გუბერნატორის უფლება იყო; მაგრამ კუზმინმა ველარ გამოიჩინა წინანდელი სიმამაცე და ვილაც შინაური მრჩეველების აყოლით, თურმე შინაგან საქმეთა მინისტრს წარუდგინა და სთხოვა ჩემი დამტკიცება. იქ, რასაკვირველია, გამოძიებაში შესულიყვნენ, რატომ ასეთი სიამოვნებით მინისტრის თანხმობას თხოულობენ იმ საქმეში, რომელიც მას არ ექვემდებარება და გუბერნატორს უარით უპასუხეს.

და დამაბრუნეს შონა ღეთისა უკან, საგუბერნიო მართველობაში. ამიყვანეს უმაღლეს საფეხურზე და ტყუილ-უბრალოდ ჩამომავდეს იქედან.

6.

ქ. პენინი.—გენ. ბოლგოუსკი.—ნაბრძანებია ბოდიში მოიხადო.—რისთვის?

რამდენადაც მეტად ორი უფროსი და ღირსეული წევრი საგუბერნიო მართველობისა გულმტკივნეული ყურადღებით ეპყრობოდა

ჩემს მდგომარეობას, იმდენად მეტი ყოყლოჩინაობა დამიწყო მესამემ მაჰში, როპლის სახელი იყო იაგორ ივ. ნეპენინი. ის მიწყრებოდა ერთი დატუქსვის გამო, გუბერნატორისაგან რომ ხვდა მას წილად.

რამოდენიმე ხნის შემდეგ კუზმინი დაითხოვეს და ვოლოგდაში დანიშნეს გენერალი ბოლოგოვსკი სამხედრო გუბერნატორად.

ეტყობოდა ჩემი ისტორია ცხელ-ცხელ ამბად გადაეცათ მისთვის, რადგან იმ თავითვე გამამხნევებელი ყურადღებით შექცეოდა.

მაგრამ ერთხელ მიბარებს ის თავისთან და ასეთი სიტყვებით მიხედება:

— აი, სულ მაგისთანები ხარო ყმაწვილი კაცები! ერთი გოჯის ნებას რომ მოგცემენ, თქვენ ერთ არშინს გადაიპრით!

ვუყურებ გაშტერებული და ვერა გამიგია რა.

— რა ვერა უმანკოსავით მიცქერით? ხომ მიეცით თქვენს თავს ნება, რომ საგუბერნიო მართველობის წევრს უზრდელად მოქცეოდით!

ამ სიტყვამ სულ მთლად ამაშფოთა.

— ნება ზომეცით მოვახსენო თქვენს აღმატებულებას, რომ მე გახლავარ ქარაველი; ქართველსკი შეგიძლიანთ დასწამოთ ყველაფერი რა გნებავეა, ხოლო უზრდელობას კი—ვერასოდეს!

— ნეპენინმა კი იჩივლა თქვენზე გუშინ, რომ მართველობაში შესვლის დროს სალაში არ მიეცით მას.

— ეგ თუ მართლა ვერა იყო, გარწმუნებო თ-ნო აღ-ბავ, რომ განზრახ არ ჩავიდინდი!

— კარგი, მაგრამ იმან იჩივლა ჩემთან და მეც დაეპირდი, რომ ბოდიშს მოიხდით მის წინაშე,—და თქვენც აასრულებო, —აასრულებო ჩემის ვულისათვის.

— ავასრულებ მხოლოდ როგორც თქვენს ბრძანებას!..

— აბა, აბა!

მივედი ნეპენინთან.

— ვასრულებ გუბერნატორის ბრძანებას და ბოდიშს ვიხდი თქვენს წინაშე, მაგრამ არ დავმალავ კი, რომ არ ვიცი რისთვის?

— ჰო!.. არაფერია!.. დავივიწყოთ ახლა!..

ამის შემდეგ რამდენიმე დღე იმის მითქმა-მოთქმაში იყვნენ ვოლოგდაში, თუ როგორ ბოდიშობენ ქართველები!

ასე მისცეს ეროვნული ხასიათი პიროვნულს.

ღიახ, მაგრამ... იაგორ ივ. ნეპენინი? ღმერთმა მშვიდობა მისცეს! საერთოდ კეთილი ყმაწვილო იყო, მაგრამ ხომ მოხდება ხოლმე, რომ ხანდახან კეთილსაც მოეჩვენება რამე უკეთური!

7.

ტელისნი გადაყვანა.—გუბერნატორი თ-დი ფალავანდიშვილი.—თვიური ჯამაგირი 7 მანეთამდე.

გენერალი პოლგოვსკის თაოსნობით, რომელსაც ტფილისიდან ბარონი როზენიცი¹⁾ დაეხმარა, 1837 წლის დამდეგს გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება, რომ მე ტფილისში გადავეყვანეთ.

გუბერნატორად დამხვდა იგივე თ-დი ფალავანდიშვილი, ძმა ნეკლეგში არხანგელსკში დაღუპული დამბეზლებლისა 1832 წელს.²⁾

როგორც შუა გუბერნიიდან გადმოსული მოხელე, აღმასრულებელ ექსპედიციას მიმაწერეს, გუბერნატორის კანცელარიაში ჩარიცხვით.

კანცელარიის შტატ-გარეშე მოხელეებს ჯამაგირს თვით გუბერნატორი უნიშნავდა.

სამი თვის შემდეგ აღმასრულებელი ექსპედიციის მდივანი მიცხალებს, რომ ამ ხნის განმავლობაში გუბერნატორმა 20 მანეთი დაჯინიშნაო.

— როგორ? მე, საგუბერნიო მართ-ის ყოფილ მდივანს, გუბერნატორის კანცელარიის მმართველს 7 მანეთამდე თვეში? გმადლობთ!

— უკვე წიგნებშია ხარჯად გატარებული, არ შეიძლება უნდა ძელი მოაწეროთ!

— იქნებ თვითონ იმან მოაწეროს! მე კი ვსთხოვ გამანთავისუფლოს. გაისარჯეთ, სწორეთ ასე მოახსენოთ!

8.

საქაროველოს მთავარ-მართველი ბარონი გრ. ვლად. როზენი.—გენერალ ესპენოს-ლიან დანიშნა კუთაისში.—მართვა იმერეთისა, საჩეგრელოსი, გურიისა, აფხაზეთისა და სვანეთისა.—ვეგ. ალ. ვალოვინი.—ტფილისში გადაყვანა.—ისევ დატოვება კუთაისში.—მთელი კავკასიის მმართველი სივრუსი ახალ გაკვეთილს იძლევა.

რამდენიმე დღის შემდეგ მთავარ-მართველთან მიმინეს.

— სალაში, სალაში! — მომეგება ბარონი გრ. ვლად. როზენი. — ქალიან მიხარიან თქვენი ნახება. თქვენი გუბერნატორის კანცელარიის მმართველად ყოფილხართ ვოლოგდაში. კარგია, კარგი! არ გინდათ მიიღოთ ასეთივე, მხოლოდ უკეთესი თანამდებობა კუთაისში? თქვენი იქ სამსახური მხედველობაში მექნება.

თურმე იმ დროს კუთაისში იყო მმართველად იმერეთისა, სამეგრელოსი, გურიისა, აფხაზეთისა და სვანეთისა გენერალი სვ. მიხ. ესპენო, ჩამომავლობით ესპანელი; რუსულად ძლივს ლაპარაკობდა,

მხოლოდ ხელის მოწერა იცოდა და რუსულად ქალაქის შედგენის საქმეში სრული სიბნელით იყო მოცული. მთავარმართველობა კი ანჯარის უწევდა მას, როგორც უმწიკლო პატროსნების კაცს და ხასიათით ბრტყეს ყველაფერში, რაც კი თხოულობდა სიფხიზლეს, მუხაიუობას და სამსახურის მოკალეობის ასრულებას.

რუსულ ენაში, როგორცა ვსტქვი, ძალიან სუსტი იყო, მაგრამ როგორც ევროპიულად განათლებულია, თვისი სამშობლო ენის გარდა, კარგად იცოდა ფრანგული ენაც.

იმას ეთხოვნა ბარონი რ. ზენისთვის ამოერჩია მისთვის მდივანა. რომლის ნდობაც შეეძლებოდა და არჩევანი მიდგა ჩემზე.

შემომთავაზეს ისეთი თავშეკებიო და მუშაობაც ისეთიმიმნიდელი მომელოდა, რომ მაშინვე დაეთანხმდი და წავედი მდივნად ქუთაისში.

გენერალმა ესპეხომ მიმილო, როგორც მოსალოდნელი იყო, ზრდილობიანად. ხოლო ზრდილობიანობა დღითი დღე გულწრფელი განწყობილებისა და სრული ნდობის ხასიათს ღებულობდა.

აქ საქირაა ოდნავ გადაეველოთ თვალი ამ უშველებელი მრავალწეროვანი მხარის მაშინდელ გამგებლობას.

რუსული უშუალო გამგებლობა შემოღებული იყო: იმერეთში 1810 წ. და გურიაში 1829 წ. დანარჩენი ნაწილნი კი: სამეგრელო, აფხაზეთი და სვანეთი, რომელთაც საკუთარი მთავრები ჰყავდათ, ექვემდებარებოდნენ რუსული გამგებლობის ზერელ ზედამხედველობას.⁹ აპსთან, სვანეთი იყოფოდა სამ ნაწილად, რომელთა შორის ერთი ეკუთვნოდა სამეგრელოს მთავარს, მეორე თავად დადემქელიანს და მესამე კი, ე. წ. თავისუფალი, აღიარებდა ერთად ერთ თამარ მეფის უფლებას, რომელიც მეფობდა საქართველოში მეთორმეტე საუკუნის დანღვეს და მეცამეტის დასაწყისში, სრულებით განცალკევებული იყო ძნელად მისაველ მთებთა შორის და არა ჰქონდა არავითარი კავშირი არც დასახელებულ მთავრებთან, არც რუსულ მართველობასთან.

იმ ნაწილებში, სადაც რუსეთი უშუალოდ განაგებდა, იყო: იმერეთში:

ა) 4 საოლქო მართველობა: შორაპნისა, რაქისა, ქუთაისის და ვაკისა.

ბ) იმერეთის ერთი დროებითი მართველობა ორნაირი ხასიათისა—ფინანსურისა და სამოქალაქო საქმეების სასამართლოსი.

გურიაში აგრეთვე დროებითი გურიის მართველობა საადმინისტრაციო და სამოქალაქო სასამართლოს ხასიათით.

სისხლის სამართლის საქმეები ირჩევოდნენ სამხედრო სამსჯავრო კომისიის მიერ, ქუთაისში.

ყველა ამ დაწესებულებათა უფროსი იყო მმართველი იმერეთისა და სხვათა თავისი კანცელარიით.

კანცელარიაში იყრიდა თავს საადმინისტრაციო ყველა საქმე და შემდეგ მასვე გადაქონდა სარევიზიო და სააპელაციო წესით, როგორც დროებით მართელობათა სასამართლოს საქმეები, აგრეთვე სამხედრო სამსჯავრო კომისიისა.

ყველა საქმის შესახებ მმართველის აზრსაც კანცელარია ადგენდა.

პერსონალი ამ კანცელარიისა იყო შემდეგი:

ერთი მაგიდის უფროსი ან საქმის მწარმოებელი სანოქალაქო მოხელეებიდან, სამი გადამწერალით—ადგილობრივი თავად-ახნაურობიდან.

ერთი საქმის მწარმოებელი ადგილობრივი ლინენი ბატალიონის ოფიცრებიდან, სამი გადაწერალით—სამხედრო დაბალი მოხელეებიდან. ერთი ჟურნალისტი სამხედრო გადამწერლებიდან თანაშემწით და ერთიც მდივანი.

ძალიან ბევრი საქმე და ძალიან ცოტა გამკეთებელი. წესი ისეთი იყო შემოღებული, რომ ჟურნალისტის შრომა აუტანელი ხდებოდა, ხოლო მდივნის შრომას კი შეღავათი ეძლეოდა: გასავალი ქალაქები იწერებოდა ჟურნალში მთლად და ამიტომ მდივანს შეეძლო გაეარჯიებოდა ნაწილი მათი პირდაპირ თეორად დაეწერა.

მაგრამ ბინაზე დაბრუნება მაინც მხოლოდ დასძინებლად უხდებოდა და ისიც ისე, რომ მეორე დღეს კანცელარიაში თითქმის გათენებისას უნდა მისულიყო.

რადგან კანცელარია იქვე მმართველის სახლში იყო მოთავსებული, ამიტომ, როგორც ამის გამო, ისე სხვადასხვა მიზეზებით (წელიწადში ოთხასი მან. ჯამაგირით მოუხერხებელი იყო სადილის კეთება, და სასტუმროში სადილობა ხომ შეუძლებელი იყო, ვინაიდან მაშინ არც ერთი სასტუმრო არ მოიპოვებოდა ქუთაისში) ვსადილობდი და ვვახშმობდი მუდამ ჩემს გენერალთან, რის წინედ მოხსენებასაც უკეთებდი ხოლმე.

ხოლო ჩვენს შორის მართლაც ისეთი უსახლვრო ნდობა ჩამოვარდა, რომ თითონ მიიჩნია საკმარისად მოხსენებები მოესმინა ხოლმე სულ ზერელედ, ძალიან შემოკლებულნი,—„იმას და იმას, ამასა და ამასზე“.

ამით მე დროს ბევრს ვიგებდი, მაგრამ არ შეიძლებოდა კი რომ არ შემემჩნია და არ. შემშინებოდა იმ უფლებიას, 22-23-ის წლის ყმაწვილ-კაცს რომ ხელში ჩამივარდა.

არც ადმინისტრაციულს, არც სასამართლოს საქმეებში არავინ არ იყო ხელმძღვანელი, რასაც დაესწერდი წაუშლელი იყო.

ერთი წლის შემდეგ, გენერალთან ერთად რამდენიმე დღით ტუილისში წასვლა მომიხდა, ნათესავ-მეგობრებში გულის გადასაცოლებლად.

მე თ-მა ფალავანდიშვილმა სახარბიელო წინადადება მომცა, მიმეღო მისი კანცელარიის მმართველის თანამდებობა და ოფიციალური გაზეთი „ტფილისის უწყების“ რედაქტორობა.¹⁰⁾ იქნება ამითი უნდოდა სამი თვის სამსახურში ოცი მანეთის დანიშვნა მოენანიებია.

ჯამაგირი 750 მანეთი წელიწადში; მაშასადამე მშობელ სახლს რაღაცა ასი მანეთის მაგიერ, შეიძლება ოთხასი მანეთი მიაწოდო და შენს მახლობელ წრეშიც იცხოვრო. ეს იმდენად სახარბიელო იყო, რომ ყოყმანი არ შეიძლებოდა.

რა ყოფით გავბედე, რომ ეს იეკიმ ზიხვილის ძესათვის (ესპეხო) გამოვეცხადებინა.

არც იმას დაუმაღავს ჩემთვის თუ ეს როგორ ეწყინა.

— თქვენთვის ჯამაგირი მართლა რომ ძალიან ცოტა მაქვს ხელთ, — მითხრა იმან, — მაგრამ სხვა რამ მიზეზი ხომ არა გაქვთ, უკმაყოფილო ხომ არა ხართ ვისინე ან რისიმე? გულახდილად მითხარით, როგორც მშობელ მამას, როგორც მეგობარს.

ჩემს მასთან გულახდილობას აქ კი ზღუდე დაედო; მოვალე ვიყავ მისი თავმოყვარეობა დაძეცვა და გაფრუმებულიყავ იმაზე, რომ წინდოდა გაექცეოდი იმ უფლებას, წე რომ ხელში ჩაიგდო.

ამიტომ ვუპასუხე, რომ არაფერი სხვა მიზეზი არა მქონდა რა მისგან წავსულიყავ, გარდა ფულის ანგარიშისა.

— მაშ თქვენ არ წახვალთ ჩემგან, თქვენი ჯამაგირის მომატება რომ გამოვსთხოვო ევკენი აღექსანდრეს ძესა?

მთავარ-მართებლად მაშინ ბარონი გრ. ედ. როზენი აღარ იყო, არამედ ევკ. გოლოვინი.¹¹⁾

ახლა კი შეუძლებელი გახდა არ ნეთქვა, რომ არაფერი მიზეზი აღარ მექნებოდა წავსულიყავი.

მაშინათვე წავიდა გოლოვინთან, რომ პირადად ეთხოვნა. სადილობის დროს დაბრუნებულმა, ოფიციალურად გამომიცხადა მთავარ-მართებლის სახელით, რომ ჩემს ჯამაგირს მოემატებოდა 325 მანეთი წელიწადში.

შემდეგ მან წერილობით მოახსენა ამ პირობით დარჩენის თანხმობა ჩემგან და აგრეთვე შეატყობინა ეს გუბერნატორს ფალავანდიშვილს.

დავბრუნდით ჩვენ ქუთაისში.

გადის რამოლენიმე თვე და ბოლოს, მოუთმენლად რომ ველო-
დი, ის ქალაქი მოდის, მაგრამ შიგ რა სწერია:

შეუძლებელია დაპირებული მომატების დანიშვნაო.

რა არის ეს?

მთავარ-მართებელმა კავკასიისა და ამიერ-კავკასიისა მოატყუა
პატარა მოხელე?!¹²⁾

9.

პავ. პეტ. ტიმოფეევი¹³⁾. — სამსაიური მთავარ-მართებლის კანცელარიაში. — უფლება
ქალაქის წამლა-წამოშლისა. — საქმე ინდოეთელი მოგუნდასოვისა. — ჰირველი კარ-
გი ნაყოფი მოთმინებისა სამსახურში.

გამოვეთხოვე საბოლოოდ ჩემზე არა ნაკლებ გაოცებულ ჩემს
ესპეზოს და დავბრუნდი ტფილისში.

მაშინვე მიველი მთავარ-მართებლის კანცელარიის დირექტორ
პავ. პეტ. ფალავანდიშვილთან.

ჩვენმა ცხარე ბაასმა გამოარკვია, რომ გენერალი გოლოვინი
არაფერ შუაში იყო და ტიმოფეევი შემომთავაზა მასთან შეესული-
ყავ კანცელარიაში. იქ სამსახური ითვლებოდა ყველაზე საპატიოდ,
ყველაზე სასურველად.

ჩემი შეურაცყოფილი თავმოყვარეობა, მაშასადამე, კმაყოფილ-
დებოდა და მე დავთანხმდი მთავარ-მართებლის კანცელარიაში შეე-
სულიყავ.

მაგრამ ჩემ თავმოყვარეობას აქაც ხვდა სასჯელი.

ეს იყო 1838 წ. დასაწყისში.

მაგიდის უფროსად დამნიშნეს სამეურნეო განყოფილებაში. ამ
განყოფილების უფროსად იყო სტ. ორლოვსკი, ძველებური ყაიდის
მოხელე; ჩვენ ერთ მაგიდასთან მოგვიხდა ჯდომა, ერთი მეორის პირ-
დაპირ. საშუალო მომელოდა მეტ ნაწილად საანგარიშო, რომელიც
არაფრთარ ლიტერატურულ შელამაზებას არ მოითხოვდა: „ამა და ამ
მომარაგების ზღაზიში, ამა და ამ დროს ამ №№ ქვეთარებით ჩაბა-
რებულია გადახდილი პურისა ამდენი კოდი“.

უგზანძღვრით ქვეთარებს კავკასიის კორპუსის გენერალ-ინტენ-
დანტს და ესთხოვდით გაეცა განკარგულება, რომ შენდგარი თანხა
მთავარმართებლის ხაზინაში შეეტანათ.

იმ დროს გადასახადი სამუსლიმანო პროვინციებში: ყარაბახისა,
შეშახისა, ნუხისა, ბაქოსი, თალიშინისა, ყუბისა და დერპენტისა, ნა-

ტურით ხდებოდა, ე. ი. პურით; ზემოთ მოკვანილი წესით გადაიქცეოდა ფულად და შედიოდა მთავარ-მართების განკარგულებაში.

ორი თუ სამი ამნაირი ქალაქი პირველად დავსწერე სწორედ იმგვარად, როგორც ჩემამდე იწერებოდა და მივართვი ორლოვსკის.

ის დიდხანს უჯდა მათ და ისე წაშალ-წამოშალა სუყველა, რომ სტრიქონიც აღარ დარჩენილა ჩემი დაწერილისა.

— შეურაცყოფა! მაგრამ ის თავის უფლებით სარგებლობს და აელქვეითის თავმოყვარულობას არაერთად ყურადღებას არ აქცევს! რა გაეწყობა! სამსახურია!

მეორეთ მივართვი იმის რედაქციით შედგენილი ქალაქები.

სწორედ იმნაირადვე წაშალ-წამოშალა ქალაქები.

მაშინ მე და ჩემი თანამემწის იე. მიხ. ინდუტროვ-სპაფარიევს შორის საქმე ასე გავანაწილე: მე თეთრად ვსწერდი ვასწორებულს. ვაკერებდი საქმეებში, აღევწერავდი მათ და რეესტრებს ვადგენდი, ის კი—სთხზავდა ქალაქებს და მიართმევდა წასაშლელად.

ორლოვსკიმ შემატყო, რომ ხელს ვაკლებდი მისდანი სამსახურს და მგონი რომ დირექტორს შესჩივლა, ვინაიდან დირექტორმა ამის შემდეგ მალე დამავალა ერთი საქმე, ვანყოფილებაში ჩემი უფროსის ცქერისაკან რომ რამდენიმე თვით მანთავისუფლებდა.

უნდა შემიდგინა მრავალ ტომიან საქმიდან, იურიდიული ქალაქი სალიანის სათევზაოს ყოფილ მოიჯარადრე ინდოეთელ მაგუნდასოვზე. დამთავრების დროს, ან უფრო სწორეთ, იმ ქალაქის წარდგენის ცოტა ხნის შემდეგ, 1840 წლის დასაწყისში მთავარ-მართვლობასა და საგუბერნიო დაწესებულებაში ცვლილებების შეტანას შეუდგენ.

ეს ცვლილებანი ითვლებოდნენ სენატორი განის პროექტით ახალი ფინანსიური სისტემის შესავალად.¹⁴⁾

ნ. ს. ორლოვსკიმ მიიღო ადგილი ნააელმწ. ქონ. ტუვილისის პალატის მმართველისა, ხოლო მე იმავე კანცელარიაში მისი ადგილი. ვანყოფილების უფროსისა.

ასე ვიყავი პირველად წარმატებით დაჯილდოვებული მოთმინებისათვის.

10.

ენერ. ნეიდვარტი. — საქველმოქმედო საზოგადოება. — საბავშვო თავმჯდომარე. — ქ-ნი გრაბარინი. — საყვედური მის გამო.

1842 წ. გოლოვინის ადგილზე დაინიშნა მთავარ-მართებლად გენ. ნეიდვარტი,¹⁵⁾ კაცი უაღრესად სამართლიანი, მაგრამ იქამდე სასტიკი

და პუნქტუალი, რომ არავის არასფერში არ აპატიებდა ოდნავ საემის შეშვებას. არავის არ აჩუქებდა არც ერთი წუთის დროს და ყველა ცახცახებდა მის წინაშე.

იმ სამიოდე წლის წინად, მთელს რუსეთს მოედო საბავშვო თავ-შესაფართა დაარსების იდეით გატაცება და ამის მიხედვით გენერალი გოლოვინის მეუღლემ მოინდომა ტფილისში ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოების დაარსება. მე თავიდანვე ამ საზოგადოების ზღვიანად ვიყავი დანიშნული, მაგრამ სხვადასხვა შემთხვევათა გამო ვერც საზოგადოებამ მოიკიდა ფეხი გენ. ნეიდგარტის მოსვლამდე, ვერც საბავშვო თავშესაფარნი განვითარდნენ საკმარისად.

საქმეში მოუღალავემა ალ. ივ. ნეიდგარტმა მოინდომა სხვათა შორის ამ საქმისათვისაც მიეცა მოძრაობა და რა განიძრახა თავშესაფართა საზოგადოების რამდენათაც შეიძლებოდა მკვიდრ ნიადაგზე დაყენება. მიგვიხმო თავისთან, სამსახურში, ქ-ნი გრაბარიჩი, გამგე ამიერკავკასიის კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტისა (მაშინ ასე ეძახდნენ ახლანდელსა) და მე, როგორც მდივანი საქველმოქმედო საზოგადოებისა.

ნეიდგარტის თვალში ქ-ნი გრაბარიჩი და მე ვიყავით ამ შემთხვევაში მხოლოდ მოხელენი და მიგვიღო ჩვენ, როგორც მთავარ-მართებელმა თვისი ხელქვეითნი. ქ-ნ გრაბარიჩს ის უპირატესობა მისცა, როგორც ქალს, რომ სკამი შესთავაზა.

ორივეს მოგენართა და გამოსთქვა თავისი აზრი, თუ როგორ წაგვეყვანა საქმე საქველმოქმედო საზოგადოებისა და რა გავჩერდით იმაზე, რომ ჯერ ერთი საზოგადოებო საბავშვო თავშესაფარი დაარსებულიყო, გვიბრძანა ორივეს ერთად შეგვედგინა მოსაზრებანი და შტატი და წარგვედგინა მისთვის უშუალოდ.

გამოსვლის დროს ქ-ნმა გრაბარიჩმა მითხრა, რომ შემატყობინებდა, როცა კი საქმეს შეუდგებოდა.

ათიოდე დღის შემდეგ, რადგან ვიცოდი რომ ნეიდგარტს ხუმრობა არ უყვარდა, მივდივარ მასთან და ვეკითხები, თუ როდის ნებას მას მიიღოს ჩემი თანამშრომლობა.

იგივე პასუხი: შეგატყობინებთ, როცა მზად ვიქნებიო.

ვადის კიდევ ორიოდე კვირა და ნეიდგარტთან მიხმობენ.

ვარწმუნებ მკითხველს, რომ სხვას ჩემს ადგილას იქვე ჩაეკეცებოდა მუხლები, ისე მრისხანეთ დამიხვდა მკაცრი მთავარ-მართებელი.

— მე გიბრძანეთ მოსვლა, რომ ერთი კარგად დაგტუქსოთ!

სახტად ვრჩები უკიდურესი გაოცებითა და გაუგებრობით!

ის კი იღებს მაგიდიდან რალაცა რვეულს, მაჩვენებს ხმის უფრო მალლა აწევით და მეკითხება:

— ეს რა სისულელე მოგიჩნახნიათ გრაბარიჩსა და თქვენ ერთად? მივხვდი.

— იქნებ საკიროდა სცნოთ, თქვენო მალ-ალმატ-ე, რომ დატუქსვა მე ამაცდინოთ?

— როგორ მიბედავთ მე სიტყვის შემობრუნებას?

— სიტყვას კი არ გიბრუნებთ, მხოლოდ მოგახსენებთ, რომ მე აქ არაფერ შუაში ვარ.

— როგორ? მე თქვენ გიბრძანეთ, რომ ერთად გემეშავენათ!

მართალი ვახლავთ, მაგრამ როგორც ახლა ვხედავ. ქ-ნ გრაბარიჩს უჩემოდ შეუდგენია და თავისი ნაშრომი ჩემს ვაუკებლად თქვენთვის წარმოუდგენია!

— ჰოო?! ესეც კია, მართალი რომ ესთქვათ, საიდან უნდა იცოდეთ თქვენ, თუ როგორი ნიუხ... სკირდებათ პატარა ქალებსა!

— ეგ შეიძლება არ ვიცოდე, მაგრამ შემიძლია ვიცოდე. როგორი აქეთ სხვა ამგვარ თავშესაფარებში; რუსეთში ასეთები ბევრია და მე ხელთ მაქვს თითქმის ყველა მათი შტატები.

— მართლა? მაშ რადგან აგრეა, თქვენ წაულეთ ეს რვეული ქ-ნ გრაბარიჩს და უთხარით ჩემს მაგიერ, რომ ისე გადააკეთოს, როგორც მე უთხარი.

არც ერთი სიტყვა ამაზე მეტი. კიდევ კარგი რომ გაუპტვახტახე არ გამგზავნა, როგორც ეს იმან ხშირად იცოდა ხოლმე.

11.

მკირე აღწერა მთავარ-მართველობისა—ერპოლოვის. პასკევიჩის. როსენის და გოლოჯინის დროს.—მდივნები.—კანცელარიის დირექტორი.—მთავარ-მართველობის საბუკო.—სამოქალაქო მართველობის უფროსი.—ორი გენერალი გურკო.—ს.თეოდ. ვასილკოვსკი.—გურიის ამბოხება 1841 წ. მიხუზი და შედეგი.—მეორე ბრუსილოვი, გენერალი კაპანოვი.—პე. ასტ. კოცებუ:—მოსე ზ. არღუთინსკი. — გრ. ორბელიანი.—შენოკლება მიწერ-მოწერია.

აქ ვაპირებ ორი, ცოტა არ იყოს, სასაცილო შემთხვევის გადმოცემას, რომელშიაც უკვე ცხადად მოსჩანს განვლილი სკოლის ზეგავლენა; ამისათვის საკიროა მკირე აღწერით წინდაწინ გავაცნო ვკითხველს მთავარ-მართველობის მაშინდელი შედგენილობა. ეს კი არ იქნება ცხადი, თუ ერთი წუთით მინც არ გავხედეთ წარსულსა.

1820-ან წლებში მთავარ-მართველობა შესდგებოდა მთავარ-მართველობის კანცელარიისაგან, რომელიც სამს სამდივნოდ იყოფო-

და: ქართლისა, იმერეთისა და სამუსლიმანოსი. მათ სათავეში უდგა ხანდახან კანცელარიის მმართველი; მაგრამ უფრო ხშირად კი მდივნები იყვნენ უშუალო მომხსენებლად.

აქ, რასაკვირველია, ლაპარაკი არ არის არც სამხედრო მართველობაზე, არც დიპლომატიურ კანცელარიაზე. მოსაზღვრებთან ურთიერთობისათვის რომ არსებობდა.

მდივნებს, რომელთაც არ ჰქონდათ უახლოესი საერთო ხელმძღვანელობა, არ შეიძლებოდა სხვადასხვა ნხარესაკენ არ გაეწიათ, მაგრამ არც ამაზეა აქ ლაპარაკი.

ასეთი წესი შემოიღეს, — ვერ ვიტყვი რომელი დროიდან, რადგან გიანჭობთ იმას, რაც პირადად მე ვიცი, — მაგრამ არსებობდა კი ის განუწყვეტლივ შემდეგი მთავარ-მართველების დროსაც: ერმოლოვისა (1817—1827), პასკევიჩისა (1827—1831) და ბარონი როზენისა (1831—1837).

ვოლოჯინის დანიშვნით ეს წესი არსებითად შეიცვალა:

დაარსდა მასთან კანცელარია დირექტორის უფროსობით, სადაც იყო სამი განყოფილება: სათადარიგო, სამეურნეო და სასამართლოსი.

ამას გარდა შესდგა ცალკე საბჭო რთული ან რაიმე მხრივ მძიმე ხასიათის საქმეზეა შესახებ კოლეგიალურად მოლაპარაკებისათვის.

ორივე ეს დაწესებულება, კანცელარიაც და საბჭოც მალეიდან ნაპრაქები ინსტრუქციით ხელმძღვანელობდა.

გენერალი ნეიდგარტის დანიშვნით კი 1842 წელს კიდევ ერთი ახალი წესი შემოიღეს:

იმის მაგალითით, რომ სანხედრო მართველობაში ჯარის შესახები საქმეები მხედართ-მთავართან მიდიოდნენ მთავარი შტაბის უფროსის მეშვეობით და მისგანვე იძლეოდა ბრძანებანი, — მხარის მართველობაშიც დაარსდა თანამდებობა სამოქალაქო მართველობის უფროსისა, რომელმაც კანცელარიის დირექტორის და მთავარ-მართველის შორის შუა ადგილი დაიკირა.

ერთ-ერთ იმ შემთხვევათა მიზეზით, რომელიც აუხსნელი რჩება ხოლმე, ალბათ იმის გამო, რომ ამის ახსნა თავის დროზე არავის არ ჰქონდა წარმოდგენილი საინტერესოდ, — გენერალ-ადიუტანტი ნეიდგარტთან დაინიშნენ:

მთავარი შტაბის უფროსად გენერალ-ლეიტენანტი ვლად. ალ. გურკო, კაცი ყოველად ღირსეული თვისი დიდი თანამდებობისათვის, და სამოქალაქო მართველობის უფროსად მეორე გენერალ-ლეიტენანტი გურკო, სახელად იოსებ ალექსანდრესძე.¹⁴⁾

მათ შორის, გარდა ხარისხისა, მამის სახელისა და ერთგვარობისა საერთო არა იყო რა; არ იყო, როგორც მახსოვს, ნათესაობაც კი.

ორი ის შემთხვევა, რომელთა შესახებაც ახლაც გიაშობთ, ეხება მხოლოდ ჩვენსას. სამოქალაქოს, და იმედი მაქვს, რომ მას საქმე-ოისად დახატავს.

განყოფილებათა უფროსები საქმეებს, ახლა კანცელარიის დირექტორის მოახსენებდნენ ხოლმე და შემდეგ გენერალ გურკოს.

დირექტორი იყო ფრიად საქმის კაცი. ჰქონდა დიდი მებხიერება და კლამიც კარგად უქრიდა. არ ჰქონდა მხოლოდ გამოთქმის ნიჭი; ამიტომ მომხსენებლებს პირადად არაფრის განმარტებდას არ მოუყვებოდა და თუ ქალაქი არ მოსწონდა, მხოლოდ ზედ წააწერდა ხოლმე: ეს ასე არ არის!

განყოფილების უფროსებს ამის გამო შრომა ურთულდებოდათ: ვისთვის ეკითხნათ, როგორ რა გასწორებულ იყო? მაგრამ ამაზე ღრტყინავს კი არაფერ არ ფიქრობდა, ისე ღრმად სცემდნენ პატივს უსიტყუო სერგ. თედ. ვასილკოვსკის ნიჟსა და კეოილგანზრახვებს. გურკოსთან კი საქმე სხვანაირად რიგდებოდა.

სამმართველოს საქმეებისა, რომელთაც ის უფროსობდა, სულ არა გაეგებოდა რა, ხოლო პატივის-მოყვარულობა კი დიდი ჰქონდა და რაც მეტად ცდილობდა ამ უცოდინარობის დაფარვას, მით უფრო ცხადი ხდებოდა მომხსენებლებთან იმის უთავებლო შეკამათებაში. ამით მათ ბევრს დროს აკარგვინებდა და საქმეთა შეუფერხება ახსნა განმარტების დროს, ხანდახან უქნებობას იწვევდა. ეს კი იქამდე მიდიოდა, რომ ჩვენს გურკოს ზვიადობა და ეგრედ წოდებული თავის თავზე წარმოდგენა ემატებოდა.

თქვენ აასრულეთ ჩემი უმაღლესი ბრძანება?— შემეკითხა ერსელ მოხსენების დროს.

— ნებას მივსცემ ჩემს თავს, თქვენთვისვე გირჩიოთ, რომ...

როგორ მიბედავთ მე რჩევის მოცემას?

— მაშ მოგახსენებთ პირდაპირ, რომ თქვენ ყოველგვარად ერიდეთ სიტყვა უმაღლეს ბრძანების ხმარებას!

— რადაო?

იმიტომ რომ უმაღლეს ბრძანებას იძლევა მხოლოდ ხელაწი-ფე იმპერატორი და არაფერ სხვა!

გურკო მთლად გაშტერდა.

— ჰო, მე უნდა მეტყვა ჩემი ბრძანება მეტკი.

ბრძანება შეგიძლიანთ ნხოლოდ თქვენი დენსჩიკებისა და ლაქიებისა: ჩვენ კი ხელნწიფის მოხელენი ვართ.

— მაშ როგორ? რანაირად-ლა ვსთქვა ხოლმე?

— შეგიძლიანთ დაგვავალოთ; შეგიძლიანთ გვთხოვოთ, რადგან კარგად იცით, რომ თხოვნას ყველა ჩვენგანი ბრძანებად მიიღებს. სამოქალაქო სამსახურში მიღებული არ არის მკვახე ლაპარაკი. ჩვენ ხომ ცოტად თუ ბევრად განათლებული ხალხი ვართ და განათლება კი, როგორც თქვენს აღმატებულებას მოეხსენება, ყველას გვათანასწორებს.

ამ ჩენმა საქციელმა ისეთი დამაწყნარებელი შთაბეჭდილება იქონია გურკოზე, რომ შემეცოდა კიდევაც.

მაგრამ ეს იმას, რასაკვირველია, ვერ გარდაჰქმნიდა!

მალე მოხდა მეორე შემთხვევაც.

დაწყება კიდევ შორიდან მიხდება.

1841 წ. გურიაში აღელვებამ იფეთქა.¹⁷⁾ (ეხლანდელი ოზურგეთის მაზრა ქუთაისის გუბერნიაში).

ამ აღელვების ოფიციალური მიზეზები მე არ ვიცი, ხოლო ვიცი ორი ნამდვილი და არსებითი მიზეზი: ა) მოთხოვნა გადასახადისა ფულად და ბ) ბრძანება კარტოფილის მოყვანისა.

ნებას ვაძლევ ჩემს თავს ვფიქრობდე, რომ საზოგადოთ ხალხის გულისწყრომის აფეოქება, ერქმევა იმას აღელვება თუ აპროხება, ხანდახან შეიქნება ხოლმე ხელოვნურად.—ხოლო ჟმეტეს შემთხვევაში კი, როგორც იყო აქაც, გამოწვეულია მხოლოდ მმართველთა დაუფიქრებლობითა და წინდაუხედავობით, საქმეს რომ აურევენ და ბოლოს წყლიდან თვითონ მშრალები გამოდიან, თითქო ამით საქმე გააკეთესო.

მართველობის ორგანიზაციის გარდაქმნა 1840 წ., ზემოთ რომ მქონდა მოყვანილი, რა თქმა უნდა გურიასაც შეეხო: დაარსდა იქ მაზრის სამმართველო და პირველად შემოიღეს გადასახადების ფულად შეწერა.

ამ შეწერის დროს ძრსად არაუინ არ დაჰკითხებია თავის თავს, შეიძლებოდა თუ არა მისი რეალიზაცია?

ეს კითხვა რომ დაყენებულიყო ვისგანმე, მის გადასაქრელად წარმოსდგებოდა აი ასეთი მოსაზრებანი:

რუსული მართველობა შემოდებული იყო გურიაში 1829 წ. ამ მართველობის მთელი პერსონალიდან მხოლოდ გურიის დროებითი მართველობის თავმჯდომარე, რუსი ოფიცერი ოღებდა ფულად ჯამაგირს 666 ნან წელიწადში. დანარჩენი მთელი პერსონალი მართვე-

ლობისა, თავიდანვე არსებული წესით ჯამაგირს იღებდა ნატურით: თვითეული გადაჭრილ რიცხვს საკლავისას და გადაჭრილ წონას ლომისა და სიმინდისას.

მაშასადამე აღმინისტრაციას გურიაში მხოლოდ 600 მანეთი შემოჰქონდა ფულად; ხოლო ეს ფულიც მაშინვე ქეთაისში მიდიოდა, სადაც შეიძლება შოვნა ხორბლეულისა, ჩაისა, ყავისა, შაქრისა და ტანსაცმელის.

ენახოთ ახლა რა შემოჰქონდა ვაჭრობას.

იქ იყო ერთად-ერთი სავაჭრო კუთხე დეაბზუ, სადაც 20-30 ჩალვადარი თათარი მთელ გურიაში აწარმოებდა გაცეცლა-გამოცვლის ვაჭრობას.

ფულის ნიწნებად ტრიალებდა ერთად-ერთი თათრული ფარა, ლითონის ისეთი მკირე წონისა, რომ ხელის-გულიდან შებერვით ასობით ადვილად გადაიყრებოდა, კაპიკის ^{1/20}, თუ უფრო ნაკლებს რომ უდრიდა.

მე ვიყავი გენერალ ესპეხოსთან ერთად გურიაში 1837 წ.. მაგრამ მაშინაც კი მხოლოდ დიდმა მოხელეებმა იცოდნენ, თუ რა იყო რუსული ფული.

ვგონებ ცხადია, რომ 1840 წ. გადასახადების ფულად გაწერა ძალიან მოუფიქრებელი რამ იყო.

მაგრამ გაწერა იყო და პოლიციაც ფულს თხოულობდა, ხოლო უარის თქმაზე ეგზეკუციას აყენებდა.

ამას მივმატა კიდევ სასტიკი მოთხოვნა კარტოფილის მოყვანისა. რა სალაპარაკოა—მშენიერი რამ არის! მაგრამ გურულები ღომსა და სიმინდს არიან შეჩვეულნი; ერთიც და მეორეც საკმარისი ჰქონდათ: მოუსაელობისა თავის დღეში არა იცოდნენ-რა. მაშ რად უნდოდათ კარტოფილი?

„ხმა არ ამოიღოთ!..“

აქ უნდა გავიხსენოთ კიდევ ერთი გარემოება, ეს არის უალრესად მოთაკილე და წყენის ფიცხად ამყოლი ხასიათი გურულებისა.

აქ კი თითქმის ყოველ სახლში ჩაყენებული ყაზახები, ძალიან ზრდილობიანნი, ესთქვათ, მაგრამ მაინც ყაზახები.

ჰო და აი განმეორება იმისი, რაც 1811 წ. კახეთში იყო; ¹⁸⁾ „მომეცი, რაც არა გაქვს, თუნდ გაუჩენელი გააჩინე, და სჯამე, რაც არ გინდა, ყელზეც რომ გადგებოდესო.“*)

*) რუსულად: „Давай что нет, хоть роди, да подавай, и съешь что не хочешь! хоть подались, да съешь“.

გაისმა ჯერ კენესა, მერე ყვირილი, შემდეგ ტაკ-ტაკ და აპრილდა ერთბაშად გურია, ეს პატარა, მშვენიერი მხარე, დასახლებული მართლმადიდებელი, პატიოსანი, მამაცი ხალხით, მტკიცეთი რავის ერთგულებაში 1841 წლამდე და შემდეგში, მეტადრე 1853—1856 და 1877—1878 წლების ომებში. *)

პოლკოვნიკი ბრუსილოვი, ადგილობრივი უფროსი და გენერალი კახნოვი, მაშინდელი უფროსი საფოსტო ოლქისა, მთელი თავისი სამხედრო მცირე ძალებით ოზურგეთში მოხვდნენ გარშემორტყმულნი.

გენერალმა გოლოვინმა მათ მასაშველებლად და ამბოხების ჩაქრობად გავზავნა პოლკოვნიკი თ-დი არლუთინსკი, **) შემდეგში წამილთან ომში სახელგანთქმული ჩვენი გენერალი, და თვითონ რომ დაამთავრა საჩქაროდ ექსპედიცია დაღესტანში. გაეშურა ქუთაისს, შტაბის უფროსი პავ. ასტაფ. კოცებუთი (ახლა გრაფია) და გენერალური შტაბის ადიუტანტებისა და ოფიცრების საკმაო რიცხვით.

მე მხვდა პატრიე მოძრავი კანცელარიის მსგავსი რამ ვუოჟილიყავ. მაგრამ ქუთაისს იქით ჩვენ წასვლა არ მოგვიხდა. თ-მა არლუთინსკიმ ეს საქმეც ბრწყინვალედ დაამთავრა, როგორც ჩვეულებრივ იყო ხოლმე საომარი მისი ღვაწლი.

აქ დააწინაურა მან კაპიტანი თ-დი ორბელიანი, შემდეგში გენერალ ადიუტანტი, გენერალი ინფანტერიისა, გრიგოლ დიმიტრისძე, ერთხელ რომ ასრულებდა კავკასიის მთავარ-მართებლის თანამდებობას.

ანაირად ჩააქრეს გურიის აფეთქება, მაგრამ კუვის სასწავლებლად კი ყველაზე მეტი ის იყო, რომ გურიას. იმის გარდა, რაც შიგ ერთდროულად რუსის ოქრო ჩაითესა, ამბოხების ჩასაქრობად სელ-შემწყობთათვის პენსიის სახით ჩვენი ზაზინიდან ეძლეოდა მგონი ათჯერ მეტი იმაზე, რასაც მისგან თხოულობდნენ გადასახადებისას: ხოლო კარტოფილზე კი ხმაც აღარავის ამოუღია.

გენერალი გოლოვინი მთელი თავისი ამალით ერთ კვირამდე დარჩა ქუთაისში.

მე დამავალა. ამ ხნის განმავლობაში ქუთაისის მაზრის სამაროველოს საქმის წარმოება გადამეთვალთვლებინა. ეს იყო 1841 წ. სექტემბრის დამლევს.

*) ამ დროსაც, 1856 წ. მე ვიყავი გურიაში, ახლა თ-დ ვას. ოს. ბებუთოვთან, მისი მოძრავი კანცელარიის დირექტორად და რაზმის ხაზინადრად; მაშინ გურიაში რუსის ერთი მხედარიც აღარ იყო. გურულები თვითონ იფარავდნენ თავს და ჩვენი რაზმის ზორვსაც თაობებს მოწოდისაგან.

როგორც ახლა, ისე მახსოვს რიცხვები:

პირველი იანვრიდან აღძრული იყო საქმე	4000
შემოსული ქალაქი იყო	12800
გასული	13000
მოხელე	40-მდე

თითქმის ამდენივე ითვლებოდა გუბიის მახზის საპარტელო-შიც, არეულობამდე.

სამეგრელო, აფხაზეთი და სვანეთი კი აღარ შედიოდნენ იმერეთის მართელობაში.

ერთი წლის წინად. არსებულ კანცელარიას, რომელიც მარტო განაგებდა ყველა ამ მხარეს და სასამართლოს საქმეებისათვისაც მხოლოდ ინსტანციის მსგავს რამეს შეადგენდა, ჰყავდა მოხელეთ სულ 10 კაცამდე

საქმე წლის განმავლობაში	1200-დე
შემოსული ქალაქი	5000
გასული	6000

ზემოთ აღნიშნული და ეხლანდელი ციფრების შედარებამ დაინახვა, რომ უნდა მოსთერებულყო რაჟე სამოქალაქო ნაწილში საქმეთა და მიწერ-მოწერის საშინელი სწრაფი გამრავლების შესაჩერებლად.

აიღეთ წესდებანი და შტატები სხვადასხვა დაწესებულებათა, ჰსეთები. საპოლიციოს გარდა, ბევრია რუსეთში; მოისახრეთ და მოიფიქრეთ, თუ როგორ შეამოკლოთ საკანცელარიო საქმეთა წარმოების წესები, რომ დრო ჰქონდეს კაცს ხანდახან საქმესაც ჩაუკვირდეს: თორემ იქამდე მივალთ. რომ მიწის მომხვნელი აღარავინ იქნება. ყველა წერას დაიწყებს.

დაახლოებით ასეთი სიტუცებათ მომანლო საქმე გენერალმა ვოლოვიჩინმა 1841 წ.

მის მოადგილეს. გენერალ ნეიდგარტს არ შეეძლო ყურადღება არ მიექცია ამისათვის 1842 წელს და, რა თქმა უნდა, მოახსენეს მაშინ იმას, რომ ეს საქმე მე მქონდა მონდობილი.

... თქვენ მოგანდოთ ეგგენი ალექსანდრეს ძემ კანცელარიის მიწერ-მოწერის შემოკლება? — მეკითხება ნეიდგარტი ჩვენს გურკოსთან.

— დიახ, მე.

— მერე, მოისახრეთ რაჟე გეგმა?

— გეგმა მოვისახრე, მაგრამ დაწერა არ არის ჩემთვის აღვილი. აბა მიამბეთ რაწი განვიხატება? მეც ხომ მესმის ცოტაოდენი.

მე დავიწყე ახსნა. მისმენენ ყურადღებით. ვხედავ, რომ ნეიდ-გარტს მართლა ესმის და მის სახეზე თანდათან მეტი მოწონება იხატება.

— ჰო! აზრი სწორეა. შეიძლება მიღწევა. მერე რალა ვაბრკოლებთ?

— დროს უქონლობა; თქვენი კანცელარიის უფროსს არავითარი საშვალეა არა აქვს პროექტების საქმე აწარმოოს ისე, რომ მიმდინარე საქმეებს ხელი არ შეეშალოს.

— შელავათია რამეში თქვენთვის საკირო?

— აუცილებელი!

— აბა რაში გკირდებათ შელავათი, თქვენ უკეთ გეცოდინებათ; მოიფიქრეთ და მითხარით.

მოვიფიქრე და უთხარი, მითითებით გურკოზე.

— განანთავისუფლეთ მათი აღმატებულების მოხსენებებიდან!

— იოსებ ალექს., თქვენ რას იტყვიან ამაზე?

როგორც თქვენი ნებაა, როგორც თქვენი ნებაა!

— აბა, მაშ გამინთავისუფლებიხართ.

გამოვედი სრულიად კმაყოფილი.

მაგრამ გურკო თურმე ჩახვდა საქმეს და რამოდენიმე ხნის შემდეგ დამიბარა თავისთან.

— როგორ მიეცით თქვენს თავს ნება გეთქვათ, რომ გამენთავისუფლებინეთ ჩემი მოხსენებებიდან? ეგ ხომ..

— თუ ეს თქვენ გეწყინათ. ახლავ წავალ და მოვახსენებ, რომ მონდობილ საქმეზე უარს ვამბობ!

— არა, არა! მე ამას მხოლოდ ისე ვამბობ, მე მხოლოდ მინდა ეიკოდე. თქვენ რად...

— მე გადაქრით უარს ვამბობ მონდობილ საქმეზე!

— რას ამბობთ, რასა? კარგია ერთი გეთაყვა! არაფერს აღარ ვამბობ, სრულებით არაფერსა!

მოიკუნტა!

დრო კი მართლა რომ ცოტა არ მოვიგე მისი მოხსენებების თავიდან აცილებითა.

12.

„ყალბი კომისია“. — თავად-აზნაურობის წარმომადგენლობა. — თავად-აზნაურთა პირადი უფლებების გამოკვეთვა. — მოთხოვნები, რომლებმაც გამოიწვიეს დანაშაულის ჩადენა. — 1841 წლის საკანონმდებლო აქტი. — საქმის განმარტება. — გრაფი ვორონცოვის წასარჩლება და 1844 წ. აქტის გაუქმება 1846 წელს. — 1783 წლის ტრაქტატი. — თავად-აზნაურთა კომისიები ტფილისსა და ქუთაისში. — ინსტრუქციები. — 3. ა. ლადინსკი. — ვ. ნ. სემიონოვი. — შეტაკება.

რომ გასაგები იყოს აქ ერთი შეტაკება, საკიროა ჩახედვა იმ საქმეებში, რომელთაც ის გამოიწვიეს.

თანამედროვე კრიმინალიტები, სხვათა შორის, იმ საერთო დებულებამდინაც მივიდნენ, რომ ყოველ დანაშაულს ლეგალური გზით დაკმაყოფილების შეუძლებლობა ჰბადებს.

მეცნიერება, მაშასადამე, უნდა ასწავლიდეს რამდენადაც შეიძლება ამ მიზეზით გამოწვეულ შემთხვევათა შემცირებას, გონების მისწრაფებათა დარღვევის თავიდან აცილებას.

მაგრამ იმ დროს, როდესაც უნივერსიტეტებსა და აკადემიებში ამ მეცნიერებას ასწავლიან, ხელისუფლების დაბალი აგენტები, მოქმედებენ რა თავიანთ სფეროში საკუთარი გონებით ისე, ვისაც როგორ მოუვა თავში, ნხოლოდ თავიანთი მოუსახრებლობით და შეუკნებლობით. მეტად თუ ნაკლებად დიდს დანაშაულს ჰბადებენ ხოლმე. ჰბადებენ იქ, სადაც საქმეთა ნორმალური წაძლოლით არ შეიძლება და ამისათვის საბაზი ყოფალიყო.

ასეთი იყო შედგენა ყალბი დოკუმენტებისა და მეტადრე ღრამატებისა აზნაურობის ხარისხზე საქართველოში.

ამ დანაშაულის გამოააშკარაებამ 1830 წელს დიდათ დააღონა მთელი საზოგადოება როგორც იმიტომ, რომ ამისთანა რა აზრის არ ახსოვდა უწინდელი წყობალების დროს, ისე იმიტომაც მეტადრე, რომ აქაური მთავრობისა და სასამართლოს ყველა დაწესებულებაში შეაჩერეს მსვლელობა ყველა საქმისა, რომელშიაც ძველი დოკუმენტები იყო ჩართული, სანამ ეს დოკუმენტები განსაკუთრებით არ გაირჩევოდა.

ხოლო გარჩევა მათრ კი ცოტა ხანს არ გაგრძელებულა, თუ ნხედველობაში მივიღებთ იმას, რომ ამ გარჩევისათვის დაარსებულმა მრავალრიცხოვანმა კომისიამ ათ წელიწადზე მეტი იარსება ტფილისში.

თავად-აზნაურთა წარმომადგენლობა საქართველოში რუსეთის მართველობის დამყარებიდანვე იყო დაწესებული. თავად-აზნაურთა სადეპუტატო საკრებულო. ვკონებ, მხოლოდ 1818 წელს დააწესეს; მაგრამ საყურადღებო ის კი არ არის, თუ დანამდვილებით როდის დააწესეს, არამედ ისა, რომ იმას უნდა ემოქმედნა შიდა რუსეთში არსებული საერთო წესების ზედმიწევნით დაცვით. ხოლო ამ წესებით აღიარება ჩამომავლობისა ტრიტულიანი და უტიტულო აზნაურობის ღირსებით შეიძლებოდა მომხდარიყო მხოლოდ უწინდელი დროის აქტების მიხედვით, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ ეს ღირსება უეჭველად ეკუთვნოდა ანა თუ იმ ჩამომავლობის. ხოლო ვინ ეკუთვნოდა ამ ჩამომავლობას, ამის დამტკიცება შეეძლოთ მტკრიკული მოწმობებით.

ახლა როცა უფრო დამზვიდვით შეიძლება სავნის განხილვა, გაუგებარი ხდება კაციისათვის, თუ როგორ შეიძლება საქმეს ხელი

პოპკილო, რანაირიც უნდა იყოს, როდესაც არავეითარი წარმოდგენა არა გაქვს მისი არსებითი მხარისა.

ასეთ პატარა სამეფოებში, როგორც მაგალითად საქართველო *) ან იმერეთი იყო, სადაც დინასტიურ მეფეს, და არა მოსულს, არ შეეძლო პირადად არ სცნობოდა თვისი თავად-აზნაურობა, სხვათა შორის არ შეიძლებოდა პატარა არისტოკრატიულ საზოგადოებათა ეთიკეტიც არ დაჰყარებულყო.

აქ, იქნება იმ დროიდანაც, როდესაც მეფე ალექსანდრემ მე-XV საუკუნის დასაწყისში იწევა თვისი სამეფოს დაქუცმაცება სამს ცალ-ცალკე სამეფოთა და მათთან დამოუკიდებელ რამდენიმე სამთავროთ, — შემოღებულყო ზრდილობის თავისებური მოთხოვნა: არც პირადს და არც წერილობითს მიმართვაში, ვის მიმართაც უნდა ყოფილიყო მაღალი წოდებიდან, არ შეიძლებოდა ის მოხსენებულყო თავადად ან აზნაურად ისე, რომ კითხვა არ გამოეწვია: „განა ვისთვის არის ეს ახალი, რომ შე თავადი ვარ. ან აზნაური? ან ვინ არ იციხესაო“.

ამიტომ თავად-აზნაურობის წერილობითი დამტკიცებაზე ჩვენს ქვეყანაში არას დროს არ უნდა აღძრულიყო ლაპარაკი, მეტადრე ბაშინ, როდესაც თავად-აზნაურთა ყველა ჩამომავალნი ცნობილნი იყვნენ ისეთი აქტით, როგორიც არის ტრაქტატი.²⁰⁾

მაგრამ გარემოებანი შეიცვალენ; ჩვენი მეფე ახლა სრულიად რუსეთის იმპერატორია, რომლისათვის პირადი ცნობა ყველა თვისი თავად-აზნაურისა შეუძლებელია. ზაშასადამე საჭირო იყო ცნობაში მოყვანა იმისა თუ ამ ახალ საიმპერატორო მფლობელობაში ვის ჰქონდა უფლება თავადობისა თუ აზნაურობის ღირსებისა.

და ეს საჭიროება შეიგნეს ახალი ხელისუფლების აგენტებმა. ხოლო ისეთი აგენტი, როგორც იოს. ალექს. გურკო იყო, თავის თავს რომ უფლებას აძლევდა ანგარაშირუცემლად განკარგულებაც გაეცა, და ასე. გაშინჯეთ ებრძანებია კიდევ, საჭიროდ არ სთვლიდა არც იმის მოცდას, რომ მაღლიდან მოეთხოვნათ, არც იმაზე ფიქრს, რომ ეს მოთხოვნა იქნებ უკვე ნავარაუდევია არის და ასრულებულიც.

საქართველოს თავად-აზნაურთ ავტორიტეტულად განუმარტეს, რომ პეტერბურგში სენატის გეროლდიის წინაშე ვინც ვერ დაამტკიცებდა სადეპუტატო საკრებულოს შეშევობით თავის თავადობის ან

*) ამ თვრმინით მე-XIX-ე საუკუნის პირველ ნახევრის იუდეციკალურ დოკუმენტებში გულისხმობდენ ქართლ-კახეთს.

აზნაურობის ღირსების უფლებას, ის მოხარკე წოდებაში იქნება გადარიცხული.

ეს, მაშინდელი სოფლებდევლობით. არ შეიძლებოდა სამინელ მუქარად არ მოსხევენებოდათ და არ მოენდომებინათ მისი თავიდან აცილება, რა საშუალებითაც უნდა ყოფილიყო.

და ამჟამადვეს ყოველი ღონისძიება: თუ თხოვნები, თუ ფული, რაც კი გააჩნდათ, თუ ძველებური ოქრო-ვერცხლის სამკაული ოჯახისა, ოღონდ კი როგორმე მიეღოთ წერილობითი საბუთი; გამოაშუქვეს გაყვითლებული დოკუმენტები; განვითარდა მათი ფალსიფიკაციის დანაშაულობა.

და ეს ყველაფერი იყო მხოლოდ. იმიტომ, რომ მაშინდელი საგუბერნიო და სამაზრო დაწესებულებათა მთელი პერსონალი შესდგებოდა იოსებ ალექსანდრეს-ძებინსაგან, რომლებიც უძველეს პატიოსნებით სავსენი იყვნენ და სრულიად კეთილი განზრახვებით, მაგრამ თან ისეთებიც, რომლებიც არას დროს არ ცდილან სიმწიფის ატესტატის მიღებას და ამიტომ მიუხედავად თავისი ოფიციალური მდგომარეობისა უპასუხისმგებლად სთვლიდნენ თავიანთ თავსა.

არაეის მათგანს აზრათაც არ მოსულიოდა. რასაკვირველია, რომ ყოველ საქმეს, ყოველ საკითხს უნდა ჰქონდეს თავისი დასაწყისი და მასადამე ისტორია; ამიტომ ამ საქმესაც არ შეიძლება არ ჰქონოდა თავისი ისტორია და საკარო იყო, უწინარეს ყოვლისა, მისი გაცნობა.

ხოლო ეს რომ ფიქრად მოსვლოდა ვისმე, ამ საქმის ცხადა, სწორი განმარტება დაუყოვნებლივ. ასე ვსთქვათ, თავისთავად წარმოსდგებოდა.

მაგრამ არაეინ არ იფიქრა ამაზე არა თუ 1830 წ. ყალბი დოკუმენტების შესახებ დაარსებული კომისიის წინად. ან მისი მოქმედების ათი წლის განმავლობაში. არამედ კომისიის მოღვაწეობის შედეგების საბოლოო განხილვის დროსაც კი.

ასეთი ზერელე მსჯელობის მიხედვით 1844 წ. გამოვიდა უქაზი. რომლითაც სახელმწიფო საბჭოს მოსახრებაზე დაყრდნობით შემოღებულ იქნებოდა ისეთი წესი, ნართლა რომ სპობდა ღრამატების ყალბად შედგენას შეზღვევაში, მაგრამ სრულიად შეუძლებლად ხდიდა თავადობას ან აზნაურობის ჩამომავლობის დამტკიცებას ისეთ გვარიშვილებისათვისაც კი, როგორიც არიან ერისთავები, ამილახვრები, აბაშიძეები, ანდრონიკოვები და მრავალი სხვები.

აზნაურობის უფლების მიღებისათვის თხოულობდნენ ამ უქაზით:

1. წარმოედგინათ ღრამატა თავადობის ან აზნაურობის ღირსების ბოძებისა.

2. სინამდვილე და უეკველობა ამ ღრამატისა უნდა დემიტკიცებულყო მთავრობისათვის ცნობილ ორმოცდარვა თავადისა და აზნაურის მოწმობით, რომელიც წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო ფიცის ქვეშ თავად-აზნაურთა დეპუტატების საკრებულოს თანადასწრებით.

3. თუ ბოძებული ღრამატა თავადობაზე ან აზნაურობაზე დაკარგული იყო. უნდა წარმოდგინათ იმნაირადვე და იქვე, მაზრის ყველა თავად-აზნაურთაგან და ზოგს შემთხვევაში მთელი გუბერნიის თავად-აზნაურთაგანაც ჩვენება იმის შესახებ, რომ იმათ პირადად იციან. რომ იყო ესა და ეს ღრამატა, ამადაამ მეფისა ამადაამ პირზე ბოძებული და რომ ის დაიკარგვა ამადაამდროს, ამადაამ შემთხვევის გამო და ყოველივე ეს ამრიგად უნდა გატარებულიყო თეთულ გვარზე ცალ-ცალკე.

ყველა ამას ესწერ, როგორც მახსოვს და რასაკვირველია არ ვამტკიცებ, რომ სიტყვა-სიტყვით ასეთი იყო უქაზი 1844 წლისა; ხოლო თავმდები ვარ მისი აზრის სინამდვილისა, რაც თავისთავად ცხადი შეიქმნება შემდეგი ამბავიდანაც.

ესტოვებ-რა ხელშეუსებლად საკითხს იმაზე, თუ რა იქნებოდა რომ ეს უქაზი აღსრულებაში მოყვანილიყო, გადაედვიარ პირდაპირ იმაზე, თუ როგორ მოხდა, რომ ის აღსრულებული არ იყო.

ეს მოხდა სულ უბრალოდ.

1845 წ. დამდეგს ტფილისში მობრძანდა გრაფი მიხ. სიმ. ვორონცოვი.²¹⁾ ხოლო უკვე არა მთავარ-მართველის წოდებით, არამედ მისი იმპერატორობითი უმაღლესობის მოადგილედ, რომელსაც ჰქონდა მინიკებული მთავარ-მართველობის ყოველ დარგში, გარდა სამხედროსი.—მინისტრის სრული უფლებანი, ე. ი. ხელმწიფესთან ჰუშუალო მოხსენებებისა, თუ უქვეშევრდომილეს წარდგენათა უფლებები.²²⁾

გრაფი ვორონცოვი იყო აქ ახალგაზრდობაშიც, მთავარ-მართველი ციციანოვის დროს²³⁾; იცნობდა მაშინ, მისივე სიტყვით, ღირსეულ თავად-აზნაურობას;—ახლაც შერჩენოდა მას ღრმა პატივისცემის გრძნობა ამ წოდებისადმი, ხოლო შემდეგში ერთი მისი მოადგილეთაგანი, ფელდ-მარშალი თ-დი ბარიათინსკი ქართველ თავად-აზნაურობაში სცნობდა ნამდვილ არისტოკრატისა, და სწუხდა იმ ვაკირვების გამო, რომელიც აღნიშნულ უქაზით ამ თავად-აზნაურობას დასდგომოდა.

მაშინ მთავარ-მართველობის კანცელარიის განყოფილების უფროსად ვიყავი და ჩემს თავს ნება მივეცი და კანცელარიის დირექ-

ტორს ვასილკოვსკის ბარათი მივართვი იმის შესახებ, რომ 1844 წ. უქაზით პირდაპირ ირღვევოდა ერთი ძირითადი პირობებთან ისეთი სახელმწიფოებრივი აქტისა, როგორც იყო ტრაქტატი, 1783 წ. იმპერატრიცა ეკატერინე მეორესა და მეფე ერეკლეს შორის დადებული.

როგორ? რანაირად?..

გადმოვიღე თაროდან 1753 წლის ტომი კანონთა სრული კრებული, გადაუშალე და გადავეცი შიგ მოყვანილი ტრაქტატი წასაკითხავად.

დარწმუნდნენ, რომ საქართველოს თავად-აზნაურთ, რომელთა სია ცალკე უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ერეკლე მეფისაგან. ტრაქტატი სცნობდა თანაბარის უფლებებით რუსეთის თავად-აზნაურობასთან, და რომ თვით სიაც თავის დროზე იყო წარდგენილი და ჩართული ტომთან; ჩამოთვლილი იყო შიგ ამნაირად მიღებული ყველა გვარი საქართველოს თავად-აზნაურობისა!

მაშ ეს ალიაქოთი რილასთვის იყო?

ახლა საკირო იყო მხოლოდ იმის დამტკიცება, რომ ესა თუ ის პირები ეკუთვნოდნენ წარდგენილ გვარებს. ეს კი უფრო ადვილად შეიძლებოდა მეტრიკული მოწმობების გარეშე, რადგან მეტრიკის წიგნები შენობებული იყო აქ დეპუტატთა საკრებულოსთან ერთად, ე. ი. მხოლოდ 1818 წლიდან.

შეუდგენ იმის შესახებ მსჯელობას, თუ როგორ გაეტარებიათ ეს ცხოვრებაში. ხოლო ამავე დროს 1844 წლის უქაზის აღსრულებაში მოყვანა შეაჩერეს მეფის მოადგილის მიერ ამისათვის მიცემული უფლებით.

მსჯელობამ კი იქამდე მიიყვანა, რომ უფრო ნამდვილი და უფრო ღირსეული იქნებოდა, რომ თვით თავად-აზნაურობას მინდობოდა თავადთა და აზნაურთა გვარების ყველა წევრის ცნობაში მოყვანა, ამისათვის კი საკირო იყო თავიანთ შორის საგანგებო კომისიის ამორჩევა და მთავრობისაგან ერთი ან ორი წევრის ჩამატება, რომ საქმის წარმოების დროს სათანადო წესი ყოფილიყო დაცული.

ხოლო რადგან იერარქიული გამგებლობა სრულებით ერთნაირი იყო როგორც საქართველოში, ისე იმერეთსა და გურიაში, ამიტომ საკირო იყო ასეთივე კომისიის დაწესება ქუთაისშიაც.

აქ ზედმეტი არ იქნება გაეხსენოთ და შენიშვნის სახით მოვიყვანოთ ის, რომ იმერეთის უფრო მრავალ-რიცხოვან თავად-აზნაურობაში, ცნობილ 1844 წ. უქაზის ძალით მხოლოდ 11-ტი თავადის შთამომავლობა იქნებოდა თავის უფლებაში დამტკიცებული, რადგან

მეფე სოლომონ მე-2-სთან ერთად ამ 11 კაცს ჰქონდა 1804 წ. ხელმოწერილი ფიცის ქალაქი რუსეთის ქვეშევრდომობაზე, ²¹) ხოლო აზნაურებიდან კი — აოავინ. აგრეთვე არ ავიან არ იქნებოდა დამტკიცებული გურიის თავადებიდან და აზნაურებიდან.

1846 წ. გრაფ ვორონცოვს მოელოდა ნახვა იმპერატორი ნიკოლოზისა ვოჰნესენსკაში და თან წაიღო იქ ამის შესახებ უქვეშევრდომილესი მოხსენების პროექტი.

და აი ამას მოჰყვა საბოლოო უმაღლესი ბრძანება 1844 წლის უქაზის გაუქმებისა და თავად-აზნაურთა კომისიების დაარსებისა ტფილასა და ქუთაისში.

უმთავრესი საფუძველნი ამ კომისიების მოქმედებისა მოყვანილი იყო შიმდეგში სენატის მიერ კავკასიის მეფის-მოადგილის სახელზე გამოსულ უქაზში.

მაგრამ აქ საჭიროდ სცნეს ამ საფუძველთა განვითარებისათვის და მათი მტკიცედ ასრულებისათვის კომისიებს მისცემოდათ დაწერილებითი ინსტრუქციები, რადგან უამისოდ შეუძლებელი იყო ცოდნა იმისი, თუ რა ჰქონდათ მოსაზრებასა და მხედველობაში უმაღლესად ნაჩვენებ ახალ წესებს.

იმ ხანად, როდესაც ეს უმაღლესი უქაზი გამოვიდა, კანცელარიის განყოფილების უფროსი, 1844 წლის უქაზის წინააღმდეგ რომ ლაპარაკი გაბედა, უკვე ამიერ-კავკასიის მთავარ-მართველობის საბჭოს საქმეთა მმართველად იყო. ხოლო ამ საბჭოს წევრთა შორის ირჩეოდა მაშინ ახლად მოსული ტფილისში კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველი — ვას. ნიკ. სემიონოვი.

პირველს მათგანს, როგორც შემდეგში გამოსული ახალი წესების პროექტისა და უქვეშევრდომილესი მოხსენების რედაქტორს, დაკისრებული ჰქონდა შედგენა ინსტრუქციისა ტფილისის კომისიისათვის; ხოლო სემიონოვს — შედგენა ინსტრუქციისა ქუთაისის კომისიისათვის და თან ჩაბარებული ჰქონდა ისიც, რომ ქუთაისის გუბერნიის მაზრებში თავადთა და აზნაურთა შორის ამ კომისიის წევრთა არჩევნები მოეხდინა. კენჭის ყრას მაშინ ჯერ კიდევ არ იცნობდა ეს მხარე.

აი, ამ ინსტრუქციების შემადგენელთა შორის მოხდა ის შეტაკება, ამ ამბის საგანს რომ შეადგენს.

ყიფიანის ინსტრუქცია შედგენილი და დამტკიცებული მეფის-მოადგილის მიერ, გადაცემული იყო სახელმძღვანელოდ ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე სემიონოვი დასრულებდა მაზე მინდობილ საკმარისად რთულ საქმეს, რომელიც იმდენად მეტს დროს თხოულობდა, რამდენადაც ის ნაკლებად იცნობდა საქმის ვითარებას.

მაგრამ ბოლოს თავისი შრომა იმანაც წარადგინა.

ის გადასცეს წინასწარ გადასასინჯავად საბჭოს თავმჯდომარეს, სამოქალაქო მართებლობის უფროსს გენერალ პეტრე ანტ. ლადინსკის.

გენერალი ლადინსკი საქმეს გულგრილად არასოდეს არ ეპყრობოდა და მით უფრო ამ საქმეს არ მოეპყრობოდა გულგრილად. ჯერ ისევ იუნკრის წოდებით მისი სამსახური საქართველოში 1801 წლიდან დაიწყო და გრძელდებოდა გენერლობის მიღებამდე. მისი სიცოცხლის ყველა საუკეთესო მოგონებანი ეკუთვნოდა ამ ქვეყანას; იმან, როგორც გრათუა ვორონცოვმაც, იქნება უფრო დაწვრილებითაც, იცოდა ამ ქვეყნის წარსული, სიმპატიით ექცეოდა მას და ამიტომ ამ საქმეში ვორონცოვზე ნაკლები მსურვალე მონაწილეობა არ მართლია.

ხოლო რადგან ამასთანავე სრულად და გულწრფელად მენდობოდა მე სამსახურის ყოველ საქმეში, ამიტომ ე. ნ. სემიონოვის ყველა ქაღალდები მე მომხბდო, რომ გადამეშინჯა და გამომეთქვა ჩემი აზრი.

სემიონოვის ნაშრომის პირველსავე გაცნობიდანვე თვით ფორმიდანვე, რომელიც მისთვის მიეცა, ცხადი იყო, რომ იგი გატაცებული იყო იმ შეხედულებათ, არა ერთხელ რომ გამოუთქვამს მას წინადაც: „მე რუსი ვარ და არ შემიძლია დაუშვა, რომ რუსებს უფრო უძნელდებოდეთ თავისი აზნაურობის დამტკიცება, ვიდრე ქართველებს“.

მაგრამ მან ამ პატრიოტიზმით განიზრახა ძალიან დიდი სურვილი უმადლესი ხელისუფლების გადაწყვეტილების გაუქმებისა და განიზრახა მტრად უვიცად.*)

ჩემი აზრი გადაეკი გენერალ ლადინსკის სრული გულახდილობით.

— დიახ, ჩემი აზრიც ასეთი არის,—მითხრა იმან,—ხვალ ჩემთან მოვიწვევ და თქვენი აზრი იმასთან გამოსთქვით დაწვრილებით. თუ ჩვენ დაგვეთანხმა, მაშინ თქვენ დაეხმარეთ გადაკეთებაში; თუ არა და—მე ხელი დამიბანია.

*) ეს იყო ჩემი პირველი ბრძოლა რუს მოჩუღსთან, როდესაც მე მიზნდებოდა რუსული უმადლესი ხელისუფლების გადაწყვეტილების დაცვა, ხოლო არა პიუფრობით, არამედ იმ რწმენით, რომ ასეთი გადაწყვეტილება შეურყვინლად უნდა ტარდებოდეს ცხოვრებაში. სხვა შემთხვევები ასეთი ბრძოლისა მოყვანილი იქნება ჩემი მოგონებების შემდეგ ადგილებში.

— მაპატიეთ, პეტრე ანტონისძევე, მაგრამ როგორ შეიძლება ხელი დაიბანოთ იქ, სადაც სამსახურის მოვალეობის ასრულებაა საკირო? დასწერეთ თქვენი აზრი და წარადგინეთ.

— არა! ის იქ ლონიერია. აქ უფრო შეგვიძლიან დავითანხმოთ და ამით გამოვასწოროთ საქმე.

— მაგრამ, თქვენო აღ-ბავ, თქვენ გინდათ ჩვენ ერთმანეთს დაგვარაკოთ!

— სამსახური? ახლა არა სთქვით, რომ სამსახური ყველაზე მაღლა სდგასო!

მეორე დღეს მოხდა ოთხი პირის კერძო სხდომა:

პ. ა. ლადინსკი, ვ. ნ. სემიონოვი, ყიფიანი და თ. დი მიხ. ოს. თუმანოვი, რომელიც ხელისუფალთაგან დაეაღებული თანდაყვებოდა სემიონოვის ყოველ მის მგზავრობასა და მოქმედებაში, ქუთაისის გუბერნიაში.

ილაპარაკა მხოლოდ ორმა შუამომხსენებელმა, ხოლო პირველი და უკანასკნელი ერთთავად მდუმარებდნენ.

— ვასილი ნიკოლოზის ძე!— მივმართე მე სემიონოვს, — თქვენ გინებებიანთ შედგენა არა ინსტრუქციისა, რომელიც უნდა დამტკიცდეს მეფის მოადგილის მიერ, არამედ ახალი დებულებისა, რომლის დამტკიცება ისე არ შეიძლება მოხდეს, თუ არა საკანონმდებლო წესით.

— ეგ ხომ ფორმის ხელის ჩაქიდებაა! ფორმა შეიძლება შეიცვალოს, ეს არაფერს არ ნიშნავს.

— მარტო ფორმის გამოცვლა ვერ შესცვლის შინაარსს. ინსტრუქცია უნდა შეიცავდეს მხოლოდ წამოყენებულ საფუძველთა განმარტებას, ცოტად თუ ბევრად დაწვრილებით უნდა უჩვენებდეს, თუ როგორ ასრულდეს წინ—მდებარე კანონი, უქაზი თუ დებულება...

— ჰო და მეც სწორეთ მაგას ვამბობ ჩემს პროექტში!

— ბოდიშს ვიხდი, მაგრამ თქვენი პროექტი პირველი სტრიქონიდან უკანასკნელამდე შეიცავს ახალ დებულებას, ახალ საფუძველს, რომელიც ჯერ არსად არ განუხილავთ და შიგ არ არის არც ერთი მითითება უმაღლესი უქაზის წესებზე. მოკლედ რომ ვსთქვათ, თქვენ სრულებით გვერდს უხვევთ სისრულეში მოსაყვან უქაზსა.

ვ. ნ. სემიონოვი წამოხტა ზეზე და განუცხადა გენერალ ლადინსკის, რომ არ შეუძლია მონაწილეობა მიიღოს ასეთს ბჭობაში, — დაიხურა ქუდი და წაეიდა. მას გაჰყვა უკან თ. დი თუმანოვიც. ხოლო პეტ. ა. ლადინსკიმ სემიონოვის ყველა ქალაქები მეორე დღეს მეფის მოადგილის კანცელარიის დირექტორს სტ. ვას. საფონოვს დაუბრუ-

ნა და თან შეატყობინა, რომ ავადმყოფობის გამო მონაწილეობას ვერ მივიღებ ამ საქმის განხილვაშიო.

ახლა ორიოდ სიტყვა შედეგზე:

პროექტი სემიონოვისა, რომელიც იმ დროს მშვენიერ განწყობილებაში იყო მეფის მოადგილის კანცელარიის დირექტორ საფონოვთან, მეფის მოადგილის მიერ დამტკიცდა, როგორც ინსტრუქცია, და გადაეცა ქუთაისის კომისიას. კომისია ყოველ ნაბიჯზე გაუგებრობას ხედებოდა, რის თავიდან აცილებას ორ წლამდე დრო მონდომა.

ხოლო სემიონოვი მე თითქმის შეურიგებელ მტრად გადამიკიდა, თუმცა რამდენიმე წლის შემდეგ ეს მტრობა მეგობრობად გადაგვექცა.

13.

საფონოვი.—თ. დი ვ. ოს. ბებუთოვი. — იურისკონსულტი როზოვი. — შეტაკება მასთან:

— Aut bene, aut nihil, თუ aut bene, aut veritas?

ნათქვამია, რომ წკეთ-წვეთად დაცემული წყალიც გახერცს ქეასაო.

ასე სემიონოვიც, თავის მოწინააღმდეგეზე დიდად განრისხებული გამუდმებით ჩასჩინებდა საჟონოვს. აუცილებელია საბჭოში ისეთი კაცის ყოლა, რომ ფბიზლად აღეგნებდეს თვალს საქმეთა მმართველის მოქმედებასო.

საფონოვმა ამის აუცილებლობაში თავის მხრით გრ. ვორონცოვი დააჯერა და აი 1846 წელს, თუ არ ვცდები, როდესაც თ. დი ვ. ო. ბებუთოვი²³) სამოქალაქო მართველობის უფროსი და საბჭოს თავმჯდომარე იყო, დაინიშნა ამ საბჭოში დასასწრებლად იუსტიციის სამინისტროს იუროსკონსულტი დ. ს. ს. როზოვი.

პირველ ნახეაზე არ შეიძლებოდა, რომ ღრმა პატივისცემა არ გეგრძნოთ მისდამი. ეს იყო მოხუცი თეთრად გადაპენტილი თმით და კეთილ და მცოდნე კაცად გამოიყურებოდა, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ პირდაპირ გამოტყინებულიყო, თუკი რაიმე ჰქონდა თავში წინადაც.

გაიხსნა მისი თანდასწრებით პირველი სხდომა საბჭოსი და მეც დავიწყე საქმის მოხსენება.

— მე ვხედავ, რომ აქ საქმეებს უწყსოთ მოახსენებენ,—პირველ შემთხვევისთანავე წამოიძახა იურისკონსულტმა.

ყველა კითხვით მიუბრუნდა მას; მე კი გაოცებული უცქერდი.

— ასე მოხსენება არ შეიძლება, — განაგრძობს ის, — აი სენატში: საქმიდან შესდგება მოხსენება და კითხულობენ მოხსენებას და არა საქმეს.

ყველა მიხედა რაშია ც იყო საქმე.

მიხევი მეც! და ძლიერი მით, რომ რაშია ც ბრალსა მდებდნენ, იმაში უეჭო სიმართლე ჩემსკენ იყო, მივმართე თავმჯდომარეს სრულიად დამწვიდებულის კილოთი:

— მგონია ეს ასეა, რომ როდესაც რომელიმე დაწესებულების სამსახურში შედიხარ, უპირველესად საჭიროა ზერელედ მაინც გაიცნო დებულება, ანუ წესდება ამ დაწესებულებისა. ბ-ნი იურისკონსულტი-კი, სჩანს, ფიქრობს, რომ ამიერ-კავკასიის სენატის დეპარტამენტში იმყოფება, მაშინ როდესაც აქ სენატი არ არის.

ამასთან გადავშალე კანონთა კრებულის ტომი, რომელშიაც მოთავსებული იყო საბჭოს დებულება და წავიკითხე ორი-სამი მუხლი — საბჭოში საქმეთა შეტანისა და მათი მოხსენების წესს რომ განმარტავდენ.

თეთრად გადაპენტილი მოხუცი ისმენს კანონის ნამდვილ რედაქციას, რომ საქმეები საბჭოში შედიან საგუბერნიო და უმაღლესი დაწესებულებიდან უთუოდ განსაკუთრებული წერილობითი მოხსენებებით და ამავე მოხსენებებს დედანშივე კითხულობენ სხდომაზე.

საბრალო როზოვმა ხმა გაკმინდა, როგორც მდულარე გადასხმულმა, და მთელ სხდომაზე კრინტი აღარ დაუძრავს, მაგრამ ბრაზი კი განაგრძობდა ღელვას მოხუცებულ მკერდში და მეორე სხდომაზე, ერთი კვირის შემდეგ, ახალ ბრალდებად გადმოჰხეთქა.

ბევრს ვატან ახლა ძალას ჩემს მესხიერებას, მაგრამ ვერ მომიგონია, თუ რაში იყო საქმე, ხოლო როზოვის ეს მეორე შენიშვნა იყო ისეთი უთავბოლო და ისეთი გულმოსასვლელი ფორმით, რომ ჩემი სამაგალითო მოთმენა*) უეცრად გაჰქრა და მთლად აცახცახებულმა უშველებელ საწერელს წამოეყვანე ხელი მაგიდიდან და უეჭველად შუბლს გაუპობდი საბრალო მოხუცს, რომ არ შეეძინათ ჩემი მოძრაობა და არ შეეცავენინეთ ჩემს გვერდით მჯდომ საბჭოს წევრებს: თავად ესტ. კოცებუს, (ღვიძლ ძმას გრაფი პავლე ესტატესძე კოცებუსი, ყოფილი გენერალ გუბერნატორისა ვარშავაში) და ანდრ. ფრანც. დესიმონს, (შემდეგში თხოვნათა კომისიის წევრს).

ამავე დროს საბჭოს თავმჯდომარემ უკვე მიჰმართა გამოტყინებული მოხუცს სასტიკი, გამანადგურებელი სიტყვით:

*) ჩემს ტოლებში, ხოლო მათის მოწყალებით საზოგადოებაშიაც, მე შემარჯვებს: უ მ ო მ თ მ ი ნ ე ს ი კ არ თ ვ ე ლ ე ბ შ ი.

— მე არ შემიძლია არ შეგნიშნათ, ბ-ნო იურიტკონსულტო, რომ ასეთი აზრების გამოთქმით აქ, თქვენ გავიწყდებათ ადგილიც, სადაც იმყოფებით და წრეც, რომელშიაც ტრიალებთ: ნუ თუ არ გესმით, რომ ასეთი ბრალდებებით თქვენ შეურაცხყოფთ ყველა დამსწრეთ, რადგან გვთვლით ყველას ისეთებად, რომელთაც არ გყვების არც უფლება, არც მოვალეობანი ჩვენი. ამ ხნობით ვათავებ ამ შენიშვნით; ხოლო თუ განმეორდება, ყველაფერი ჩაიწერება ჟურნალში და წარედგინება ხელისუფლებას! ახლა გთხოვთ დიმიტრი ივანეს ძე, განაგრძოთ თქვენი მოხსენება.

დიდი ხნიდან დამკვიდრდა ჩვეულებად, რომ სხდომის შემდეგ საბჭოს წევრები და საქმეთა მმართველი თავმჯდომარესთან სალილობდნენ.

საქმეთა მმართველი ჩვეულებრივ ყველაზე გვიან მივიდოდა ხოლმე, როდესაც საქმეებს აალაგებდა და კანცელარიაში გადასცემდა.

შევდივარ ამნაირად ცოტა ხნის შემდეგ თავმჯდომარის სასტუმროში და ვხედავ რომ ყველანი ჩურჩულობენ, ორ-სამ ჯგუფად დაყოფილი კუთხეებში. ჩემს შესვლაზე ერთ-ერთი ჯგუფიდან გამოეყო ჩემი როზოვი და ჩემსკენ მომავალმა ხელი გამომიწოდა.

უნდა გამოვტყდე, რომ არ შემარჩა იმდენი ძალა, რომ ბელი მიმელო და უკმეხად იქით აუკარი.

— რათა? რა დაგიშავეთ?

— თქვენა, თქვენ? აქ თქვენი ადგილი არ არის; თქვენ ხელს არავენ ჩამოგართმევთ აქ! ჩვენ რიგიანი ხალხი ვართ, და თქვენ წარმოდგენა კი გაქვთ რიგიანობაზე?

აქ ვილაცამ გამიყარა ხელი-ხელში და თავად ბებუთოვთან მიმიყვანა. იმან ქართულად მითხრა მეგობრულის კილოთი: „ალა კი კმარა; უნდა დაივიწყო; შენ თითონ ხედავ, *) რომ თავის კეკუაზე აღარ არის“.

ამის შემდეგ გულკეთილობის ღიმილი არ მოშორებია პირიდან როზოვს; მაგრამ აღარაუვის არ გაუგონია მისგან არც ერთი მისი შენიშვნა და აღარც ერთი მისი აზრი.

*) დიდი ხანი არ არის, რაც ქართულად თქვენობით მიმართავენ ხოლმე ერთმანეთს. ხოლო ეს ცოტა არ იყოს ენაპყვება ქართული ენის კანონს. რაღაცა სიცივეს, ანუ დაშორებასა გრძნობ თქვენობით ლაპარაკში; მასთანვე შენობით მიმართვის დროსაც ქართული ენა მრავალგვარ ფორმებს შეიცავს ლავაზიანობის გამოსახატავად.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ის გადაიყვანეს მოსკოვში სენატის ობერ პროკურორად.

კიდევ ერთი ხაზი ამ პიროვნების დასურათებისათვის.

ის მთელი ერთი კვირა უტალახებდა კარებს საფონოვს, რომ მოეხერხებინა მისთვის, როგორც ღარიბისათვის, გზის ხარჯი, თორემ მოსკოვში რითი წავიდღე, არ ვიცეო.

მისცეს 500-მდე მანეთი.

ორი წლის შემდეგ მოკვდა ის მოსკოვში და დასტოვა, როგორც ბაშინ ამბობდნენ 200,000 მანეთის თანხა რომელიღაც ბანკში, რადგან არა ჰყოლოდა არაფერ ნათესავე და მაშასადამე არც მემკვიდრე.

მოდით და ამის შემდეგაც დაადექით ამ ნათქვამს; De mortuis aut bene. aut nihil. *)

ამას რა სჯობს... aut bene, aut veritas! **)

14.

თავადმა ეორანტოვმა დასტოვა ჩვენი მხარე.—ნიკოლოზ ანდრეას ძე რეადი.—თ-დი ალექ. ივ. ბარიათინსკი.—ბორის (მორიცი) ემან. ინდრენიუსი.—შჩერბინინი.—თ-დი ბებუთოვის საგმირო საქმეები ოსმალეთში.—წესები მართველობისა.—აუცილებელი თქმა სიმართლისა.—უდანაშაულოდ-დამნაშავე.

მეორე ანდაზა: La verité ou le silence ***)

გაჩუმება თუ შეუძლებელია?

ხითათს დაიტეხავ თავზე; მეტი გზაც არ არის.

ის ამბავი, აქ რომ ვაპირებ გადმოცემას, მოხდა 1854 წ.

თავადმა ეორანტოვმა დასტოვა ჩვენი მხარე. მის მაგიერ ჯარს უფროსობდა და მეუღის მოადგილის მოვალეობას ასრულებდა გენერალი კავალერიისა ნიკ. ანდრ. რეადი.

მთავარი შტაბის უფროსი იყო გენერალი-ადიუტანტი თავადი ალექს. ივ. ბარიათინსკი. (შემდეგში გენერალ ფელდ-მარშალი ²⁶).

მის თანაშემწედ გენერალ-ლეიტენანტი ბორის ემან. ინდრენიუსი; (ახლა ფინლიანდიის სენატის წევრი, მორიცი ინდრენიუსი.

თავადი ვას. იოს. ბებუთოვი ოსმალეთში მომქმედი კორპუსის სარდლად ისტორიულ ღვაწლს ეწეოდა ოსმალეთის ჯარების განადგურებით, ერთისა ბაშ-კადი კლართან, ხოლო მეორესი—კიურაკ—დართან. ***)

*) მკვდარზე ან კარგი უნდა ითქვას, ან არაფერი.

**) ან კარგი, ან ჭეშმარიტება.

***) სიმართლის თქმა, თუ გაჩუმება? რედ.

****) ამ მეორე საქმისათვის იმას ებოძა ჯილდო, უმაჯალითო პეტრე დიდის შემდეგ: გენერალ-ლეიტენანტის ჩინით ანდრეა პირველ-წოდებულის ორდენი მიიღო.

მის თანამდებობას ასრულებდა ტფილისში გენერალ-ლეიტენანტი იოს. ანტ. რეუტი.

მეფის მოადგილის კანცელარიის დირექტორად იყო უკვე შიხ. პავ. შჩერბინინი, ხოლო თქვენი მორჩილი მონა — ისევ მმართველანდ საბჭოს საქმეებისა.

პირთა დასახელებასთან ერთად, საკიროა მცირე აღწერაც ზოგიერთი არსებული წესისა, რომელსაც ისინი მისდევდნენ.

უპირველესად — საბჭოსი.

მთავარ-მართველობის საბჭოს სხდომები ჩვეულებრივ იმართებოდა ხუთშაბათობით და წინა სხდომის ქურნალის წაკითხვით იწყებოდა.

საბჭო იყო დაწესებულია წმინდა სამოქალაქო; მაგრამ მასში გასარჩევად ხანდახან სამხედრო უწყების საქმეებიც გადადიოდა: „პოდრიათებისა“ და მიწოდებებისა, მეტადრე, როდესაც ასეთი ოპერაციების საჯარო ვაკრობა სახაზინო პალატაში ხდებოდა.

შაბათობით მეფის მოადგილეს ჰქონდა დანიშნული მთხოვნელთა მიღება; ამასთანავე, იქვე ცნობის, ან რისამე განმარტების მისაცემად. მისაღებ დარბაზში თავს იყრიდნენ სამხედრო და სამოქალაქო უწყებათა ყველა ნაწილის უფროსნი. მათ რიცხვში ყოველთვის ერია საბჭოს საქმეთა მმართველიც, როგორც უფროსი მისი კანცელარიისა, რომელსაც შეეძლო დაწერილებითი ცნობების მიცემა საბჭოს საქმეთა შესახებ.

ერთხელ საბჭოში შემოვიდა წინადადება მთავარი შტაბისა, რომ გაერჩიათ, ჯარის უფროსის ბრძანებით, სახაზინო პალატის განცხადება იმ შედეგების გამო, რომელიც არტილერიის იარაღის გადატან-გადმოტანას მოჰყოლოდა. ამასთან იტყობინებოდნენ გენერალი რეადის ასეთს სურვილს, რომ საბჭოს გადაესინჯა საჯარო ვაკრობის გარეშე სხვა პირთაგან შეტანილი განცხადებებიც, რომელთა თხოვნები იქვე იგზავნებოდა; მოეწვია საბჭოს სხდომაზე, როგორც სახაზინო პალატაში მოვაკრენი, აგრეთვე ისინიც, ვისაც საჯარო ვაკრობის გარეშე შეეტანა თავისი წინადადება, მოეხდინა მათ შორის შეჯიბრება და თავისი დასკვნა წარედგინა არსებული წესით.

ამის შესახებ მოხსენება შეტანილ იქმნა პირველსავე ხუთშაბათს, რა დროსაც მოიყვანეს შემოხსენებული პირნიც, მაგრამ შეჯიბრება მათ შორის არ მოხდა; სახაზინო პალატაში მოვაკრებმა დიდი უარი განაცხადეს აღნიშნულ ფასების დაკლებაზე, ხოლო აღარც იმათ მოქიშპეთ ჰქონდათ საბუთი თვისი ფასების დაწვეისა.

საბჭომ საჯარო ვაქრობა სცნო წესიერად და დაადგინა—ეცნობოს ეს ბატონ ჯარის უფროსს, ხოლო ამასთან ერთად დაემატოს ისიც, რომ საჯარო ვაქრობის გარეშე განცხადებების მიღება და აგრეთვე ასეთი შეჯიბრების მოხდენა საბჭოს მიაჩნია უწესოდ და ხაზინის ინტერესებისათვის საზარალოდ, რადგან ამით მნიშვნელობა ეკარგება საზოგადოდ საჯარო ვაქრობას და მისადმი საჭირო რწმენასაო.

ამის შესახებ ჟურნალი უნდა ხელმოწერილიყო ერთი კვირის შემდეგ და მაშინათვე შემედლო ეს დადგენილება შემეტყობინებინათათვის შტაბისათვის ჟურნალის ამონაწერით; ხოლო მანამდინ კი, სახელდობრ სხდომის ერთი დღის შემდეგ, მთხოვნელთა მიღებას უნდა დაესწრებოდნენ.

მთხოვნელნი დარბაზის კედლებთან არიან ჩამწკრივებულნი. გენერალი უვლის მათ თავადი ბარითინსკის, ინდრენიუსისა და შჩერბინინის თანხლებით და წერილობით თხოვნების ჩამორთმევით, სიტყვიერად მთხოვნელთ უსმენს და თითვეულს თვისი ამალიდან იქვე აძლევს მის შესაფერ დაეალებას.

დანარჩენი იქ მყოფნი და მათ შორის მეც ვდგევართ შუადარბაზში.

უცებ მიხმობენ მე.

მივიღივარ და ვხედავ ხელისუფლების ჯგუფთან ერთად იმ პირებს, ორი დღის წინად რომ საბჭოში იყვნენ და რომელთაც საჯარო ვაქრობით დარჩენოდან იარაღის გადატან-გადმოტანა. ისინი სჩიოდნენ, რომ ვაქრობის შემდეგ ამდენი მისილა-მოსვლით და ვაქრობის დამტკიცების შეჩერებით იმათ დიდი ზარალი აქვთ, რადგან ბეთ შეტანილი ფული უმოქმედოდ აწყვია და ჩვენ კი სარგებელს ვიხდიეთო.

მკითხეს და მეც მაშინვე მოვახსენე, როგორ იყო საქმე და საბჭომ რა დაადგინა.

ამ მოხსენებიდან რეაღმა დაინახა, რომ საბჭოს წინადადებაჰქონდა მიცემული მისი სახელით, ხოლო მის დაუქითხავად და მასთანვე არა-კანონიერი წინადადებაც.

— ვისი ხელმოწერილი იყო ქალაქი? — პირდაპირ მიყენებს. კითხვას გენერალი რეადი.

ყოვლად შეუძლებელი იყო აქ გაჩუმება, ყოვლად შეუძლებელი რაიმე ყოყმანიც კი და მეც ვუპასუხე იქვე მდგომთა მითითებით:

— თავადი ალექსანდრე ივანეს ძისა*) და ბორის ემანუილის ძისა! **)

რეადი გალურჯდა და მიატოვა რა ყველანი, მარჯვნივ თავის აპარტამენტებს მიაშურა. თ-დი ბარიათინსკი გაქარხლდა და მარცხნივ თავის კაბინეთისაკენ წავიდა.

ინდრენიუსი გაფითრდა და თავჩალუნული გაჰყვა ბარიათინსკის.

ყველანი გრძნობენ, რომ ცუდი რაღაცა მოხდა.

ღაიწყო შჩერბინინმა დარბაზზე შერბენ-გარბენა, ბარიათინსკიდან—რეადთან, რეადიდან—ბარიათინსკთან.

— რა ჩაიდინეთ ეს, რა ჩაიდინეთ?—ჩამჩურჩულა მან ერთხელ, გვერდზე რომ გამირბინა.

თურმე რეადი დიდი უკმაყოფილო იყო, რომ მისი სახელით იძლეოდნენ ბრძანებას, რომელიც მას არასოდეს არ მიუცია.

არ იცოდა იმან, რომ ეს მიღებული იყო საერთოდ ყველგან; მაგრამ გამოტეხით უნდა ითქვას, რომ მიუხედავად იმისა, რომ გენერალ რეადის სახეზე მუდამ აუშფოთველი სიმშვიდე იხატებოდა, გულის წყრომა მისი სასტიკი იყო ამ ხანად.

მიმიხვეს ბარიათინსკთან.

— ძალიან ვწუხვარ, რომ თქვენ წინასწარ არ მითხარით, თუ რამე არა კანონიერი იყო ჩემს ქალაქში!

— მე არავითარი უფლება არ მქონდა თავადო, არაკანონიერად დამენახა რამე თქვენგან მოსულ ოფიციალურ ქალაქებში. და თუ ამას იქით მომცემთ ამ უფლებას...

— აჰ, ამას იქით, იმედი მაქვს, ეგ აღარ იქნება.

აი ასე მოხდება ხოლმე, რომ დამნაშავე გამოხედალ — უდანაშაულოდ.

და თავადმა ბარიათინსკმა არ დამივიწყა მე ის დანაშაული. მაგრამ ამაზე ლაპარაკი კიდევ მექნება.

*) ბარიათინსკი.

**) ინდრენიუსი

15.

ჯენერალი მურავიოვი ყარსთან—გამოლაშქრება ომერ-ფაშისა.—უკან დახვევა გურიის რაზმისა.—სურსათის დაწვა.—მივლინება თ-დი ვ. ო. ბებუთოვისა.—შიშინობა იმერეთში.—რაზმის უზრუნველყოფა სურსათით.—ომერ-ფაშის უკან დახვევა.—მაზე თავდასხმის შეუძლებლობა.—გურია.—გურულების სიმტკიცე.—მურავიოვი ტფილისში.—სადილი მასთან.—ლაპარაკი მიხეილ შარვაშიძეზე.—მოურიდებელი პასუხების მოწონება.—კანცელარიის დირექტორის თანამდებობის დაკერა.—სამი თვის შემდეგ ვოლოჯდის მაგალითის განმეორება: უმაღლესმა ხელისუფლებამ ბრძანა უკან დახვეინება.

1855 წლის დამლევს გენერალ-ადიუტანტი ნ. ნ. მურავიოვი, ²¹⁾ ყარსზე გარშემორტყმული, ის იყო ამ ციხის ბედსა სწყვეტდა.

მეფის-მოადგილის თანამდებობას ტფილისში მაშინ თ-დი ვ. ი. ბებუთოვი ასრულებდა.

სახელგანთქმული ომერ-ფაშა, იმ მიზნით, რომ ყარსთან ჩვენი ძალები შეეპკირებინა, შავი ზღვის მხრიდან გვიტევდა, აფხაზეთიდან სამეგრელოზე.

გურულების რაზმმა ომერ-ფაშის ძალებს ველარ გაუძლო და დაიხია ინგურიდან ტეხურისაკენ, ტეხურიდან აბაშისაკენ, აბაშიდან ცხენის წყალისაკენ და რომ გავიდა ამ მდინარეზე, სახლში, იმერეთში დაბანაკდა.

სურსათის საწყობები მარანსა და ოპიარში, რომ მტერს არ ჩაეარდნოდა ხელში გადაეწვიოთ. გურიასა და სამეგრელოში აღარც ერთი ჩვენი მემომარი აღარ დარჩა.

იმერეთში ისეთი ძლიერი პანიკა იყო, რომ ქუთაისში რიონის მარჯვენა ნაპირიდან სახაზინო და კერძო ყველა განძეული მარცხენა ნაპირზე გადაიტანეს; ქალაქში მხოლოდ ისინი დარჩენ, ვისაც იარაღის ტარება შეეძლოთ, დანარჩენი ნაწილი ან წავიდა აქეთ-იქით, ან ჩქარობდნენ წასვლასა.

საჭირო იყო ომერ-ფაშას ამ ტრიუმფალური წინსვლის შეჩერება, საჭირო იყო აღდგენა უკან დახეული ბატალიონების ენტუზიაზმისა, მათი უზრუნველყოფა სურსათით, გაფანტვა შიშის, ერთი სიტყვით—რაც იყო წამხდარი, უნდა გამოკეთებულყო.

მურავიოვმა ყოველივე ამის გაკეთება თ-დ ბებუთოვს მიანდო, დაუტოვა-რა მასვე მეფის-მოადგილის მოვალეობის ასრულებაც.

ამნაირად, — რაკი თ-დი ბებუთოვი გურულების რაზმის მეთაურობას იღებდა, ცხადია, რომ საჭირო იყო მისთვის შტაბის უფროსი და დანიშნა ასეთად ომერ კვარტირმეისტერი მთავარი შტაბისა

გენერალ მაიორი ნ. ნ. კარლგოფი; საქირო იყო დირექტორი სალაშქრო კანცელარიისა და დაინიშნა ასეთად დ. ს. ს. დ. ი. ყიფიანი — ჯერ ისევ საბჭოს საქმეთა მმართველი; აქვე ვსთქვით, იგივე სალაშქრო ხაზინადრად; საქირო იყო სხვა ჩინებიც, აღიუტანტები, ოფიცრები გენერალურ შტაბისა და სხვა, — დაინიშნენ ისინიც.

1856 წ. 1 იანვარს ყველა ესენი მივიდნენ ქუთაისს და სამი-ოდე დღის შემდეგ გაემგზავრნენ დ. ხონისაკენ, რომლის მიდამოებში იყვნენ დაბანაკებულნი ჩვენი ბატალიონები, რიცხვით, თუ მესისიერება არა მალატობს ჩემთვის არა-სპეციალურ საქმეში — 22 თუ 23. პირველი განკარგულება თ-დი ბებუთოვისა ის იყო, რომ ამათში 7 ბატალიონი დაუყოვნებლივ გაეგზავნათ სურსათის საწყობებთან სურამში.

დანარჩენი ბატალიონების სურსათით უზრუნველყოფას, ურომლისოდაც, როგორც ამბობდნენ, მათი დაძვრა შეუძლებელი იყო, სამი კვირის დაულალაეი შრომა მოანდომეს.

დროის შესაფერი უამინდობა ისედაც ხელს უშლიდა ჩვენს რაზმს შეტევაზე გადასულიყო, ხოლო სამეგრელოს ქაობები კი, რომელთაც შეაჩერეს ომერ-ფაშის წინსვლა, მასაც უშლიდა ხელს, რომ ჩვენგან სასურველი სიჩქარით წასულიყო. არ იქნა და ვერ შეგვხვდით მას, თუმცა ჩვენ შორის მანძილი ერთი თოფის სასროლი თუ იქნებოდა.

ამ მიზნით იყო, რომ ცხენის წყალში გავედით დაბ. ბანძასთან, მაგრამ სამეგრელოს ადგილობრივ მთაერობასთან ცოტა მოლაპარაკების შემდეგ, უკანვე დაებრუნდით. იქ ჩვენ საქმე აღარა გვქონდა-რა. შემდეგ წავედით მარანსა და ორპირს, სადაც თ-მა ბებუთოვმა პირადად დაჰკითხა სურსათის დაწვის მნახველნი და ჩამდენნი. დაათვალიერა დამწვარი საწყობები და საქმე რომ გამოირკვა, მხედართ-მთავარს იქიდანვე გაუგზავნა სათანადო მოხსენება.

შემდეგ გურიაში წავედით. გზაში ოზურგეთისაკენ, ბებუთოვი გურულების შეიარაღებულ ნაწილებს ათვალიერებდა, მადლობას უხდიდა მათ და ქებას ასხავდა იმათ ვაჟაკურ სიმტკიცეს ხელმწიფე იმპერატორისადმი ერთგულებასა და მტრის შემოსევისაგან თავის სამშობლოს დაცვაში; განმეორებით აძლევდა, განუწყვეტელ ვაშას ძახილში, გამამხნეველ სალამს ყველგან, სადაც კი ხედებოდნენ მილიციონერები, მეტადრე თვით ოზურგეთში; — იქიდან სრულიად დამშვიდებული დაებრუნდით.

ომერ-ფაშამ მოასწრო რედუტ-კალემდე მისვლა და იქიდან გაკურავა.

შიში გაჰქრა; ყველგან წესიერება ჩაძოვარდა და 1856 წ. თებერვლის დამლევს დავბრუნდით ტფილისში.

იქ უკვე იმყოფებოდა ყარსის დამპყრობი, *) მაგრამ ბებუთოვის დაბრუნებამდე მფუსის მოადგილის თანამდებობა არ ჩაუბარებია.

ამ ხანებში მე უკვე გავცივდი და საქმარისად მძიმე ავად გავხდი. როდესაც უკეთ შევიკენი, ასე 9 თუ 12 დღის შემდეგ, გაიღო ჩემი ოთახის კარები და ჩემთან ვილაც სრულებით უცნობი კაცი შექოვიდა.

— ვინ გნებაეთ?—ძლიეს გასაგონი ხმით ვეკითხები.

— გაგიბედაეთ კითხვას, თქვენა ბრძანდებით გენერალი ღიფიანი?

მე უნებურად გავიღიმე და ვუპასუხე:

ე. ი. დღისტიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი? დიახ!

-- მათმა მალ.—აღმ. ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძემ ინება გთხოვთ თქვენ დღეს სადილად, სამი საათისათვის.

ოღნაე ირონიით ვსთხოვ მას მოახსენოს მის მ.-აღმ. თუ რა მდგომარეობაში ვიმყოფები.

— იმათ იციან, რომ თ. ალ-ბა ავად ბრძანდებით, მაგრამ მაინც გთხოვთ.

ეს გამოგზავნილი კაცი იყო მურავიოვის კამერდინერი.

— ვკითხავ ექიმს,—ვუპასუხე,—და თუ ნებას მომცემს...

კამერდინერი წავიდა; ეს იყო დილის საათის ათზე.

მე მაშინ მწაპლობდა სოლ. არტ. ამიროვი, ახლა ტაინი სოვეტნიკი.

— არა უშავს რა,—მითხრა მან,—საშიში აღარა არის რა. გაეხვიეთ ჭურჭში და წადით.

ნეტა რა ამბავია? რა საქმე უნდა ჰქონდეს ჩემთან მრისხანე მურავიოვს?! მაგრამ თითონ იმის მეტი ვინ მამცემდა ამის პასუხს.

ჩამაცვეს როგორც იყო, ფერ მიხდილს, დასუსტებულს, შემფუთნეს და გამისტუმრეს.

ძლიეს ავედი პარადის კიბით მისაღებ ოთახში.

შემოდის თ-დი გიორგი მუხრანსკი, **) ჩემი ძვირფასი გიორგი, რომელმაც საბჭოში როზოვის ადგილი დაიკირა, შემდეგში სენატორი და სტატ-სეკრეტარი. ისიც მოწვეულია სადილად.

მას შემდეგ შემოვიდა გენერალი ლუკაში, ტფილისის გუბერნატორი; კიდევ სხვა ვილაკეები. ბოლოს თვით მასპინძელი. საერთო დინჯი სალამი ყველას,—და სხ.

*) მ მ რ ა ვ ი ო ვ ი

მიგვიწვიეს სასადილოში. სუფრაზე შეკავებული ბაასია. ვგრძნობ რომ მასპინძელს ჩემსკენ უფრო აქვს მოპყრობილი თვალები.

— აჲ ეს მიირთვით ცოტა!—მეუბნება.

— ამას კი ერიდეთ! აი ეს მოსვით ცოტა; გარგებთ თქვენ ესა! კარგი ხერესის ერთმა პატარა კიჩამ და კიჩა კახურისამ მართლა თავისი გაიტანა და სადილის დასასრულს იმდენად მოვიკრიბე ღონე, რომ სუფრის მუსაიფში მეც ცოტაოდენი მონაწილეობა მივიღე.

სადილის შემდეგ სასტუმროში მეფის-ჰოადგილემ თავის გვერდით მიჩვენა ადგილი რბილ ტახტზე და მითხრა, რომ თუ ძნელი არ იქნებოდა ჩემთვის, ლაპარაკი სურდა ჩემთან შარვაშიძეზე.

უნდა ვსთქვა, რომ წინა წელს, 1855-ში, როდესაც ომერ-ფაშა თავის ძალებს იკრებდა სოხუმში, მე გამგზავნეს სამეგრელოში ერთი საკითხის გადასაწყვეტათ დიდის საიდუმლოებით ცნობები შემეყრიბა: უღალატა თუ არა რუსეთს აფხაზეთის მთავარმა თ-მა მიხეილ შარვაშიძემ? ²⁹)

სრულებით საკიროდ არ მიმაჩნია იმისი მტკიცება, რომ ჩემს მიერ შეკრებილ ცნობების გაშუქებაზე არა ჰქონია გავლენა ჩემს პირად გრძნობას, უნგარიშო სურვილის გრძნობას, რომ პასუხი ყოფილიყო უარყოფითი; მაშინ როდესაც დადებითი პასუხი იქნებ სასაყვედუროც ყოფილიყო იმ მთავრობისადმი, რომელსაც მე ვემსახურებოდი და რომელიც, ამიტომ, ჩემთვის იყო ძვირფასი.

მაგრამ ყოველფრიდან, რაც მე შევიტყე იმერეთსა, გურიასა და სამეგრელოში და იმათგან, ვისაც თავადი შერვაშიძის ბედი აინტერესებდა და იმათგანაც, რომლები კვლავრილად უცქეროდნენ მას, და ბოლოს იმათგან, ვინც არა ჰყარავდა თავის სურვილს, რომ შერვაშიძე მოღალატე ყოფილიყო, მე დავერწმუნდი, რომ მიხეილ შერვაშიძე, თვით ომერ-ფაშის ბატონობის დროსაც-კი, მოქმედებდა თავის მოვალეობის დიდი შეგნებით, როგორც ერთგული ქვეშევრდომი ხელმწიფე იმპერატორისა და როგორც გენერალ-ადიუტანტი მათი უდიდებულესობისა.

ამაზე დაწვრილებითი ჩემი მოხსენება წარდგენილი იყო 1855 წ. ოქტომბერში, და რასაკვირველია მურავიოვმა იცოდა. ³⁰)

მაგრამ იმას პირადათ ჩემგანაც უნდოდა გაეგო ყველაფერი დაწვრილებით, ყველა საბუთი და დასკვნა, რაც ჩემს საიდუმლო მოხსენებაში იყო მოყვანილი. ხოლო დღემდე ჩემს მიერ განვლილ სულის სკოლაში საკმარისად მქონდა გაკეთილები, რომ ეს უტყუარი წესი შემეთვისებინა— პირდაპირ და თამამად გამომეთქვა

ხოლმე ჩემი აზრი, მეტადრე მაშინ, როდესაც ამის შესახებ მეკითხებოდნენ.

მურავიოვი შეკამათებოდა, მაძლევდა შენიშვნებს, რომელთაც შეეძლო სულ დაეზნია აზრები ისეთისათვის, რომელმაც კარგად არ იცოდა თვისი საგანი; მაგრამ მე მიუწოდომლად შორს ვიყავ პირმოთნობისაგან, რომლის მსგავსსაც თვისი ხელქვეითების უმეტეს ნაწილში ხშირად ხედებოდა მურავიოვი; მე კარგად ვიცოდი რასაც ვამბობდი.

მეორე დღეს, რასაკვირველია ჯერ ისევ შეუძლოთ მყოფის სახახვად შოვიდა ჩემთან თავადი ვასილ ოს. ბებუთოვი და გამარჯვებულის სახით გამომიცხადა, რომ ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე თავისი კანცელარიის დირექტორად გნიშნავსო.

— როგორ? მერე შჩერბინინი?

— თქვენ განა ჯერ არ გაგიგიათ? შჩერბინინს ტაინი სოვეტნიკობა ებოძა და სენატორად დაინიშნა.

— მერე კრუზენშტერნი, ვიცე-დირექტორი? უმიზეზოთ ვიცე-დირექტორს გვერდი როგორ აეხვევა!

— კრუზენშტერნი მურავიოვს ძალიან უყვარს, ის მისი ახლობელი ადამიანია. ის ხომ მუდამ მასთან იყო ყველგან სალაშქრო კანცელარიის დირექტორად. იმათ ერთმანეთში მოილაპარაკეს და კრუზენშტერნი ისეთს დანიშნულებას მიიღებს, რომლითაც ძალიან კმაყოფილი დარჩება.

— ახლა, თავადო, მე კი ძალა შემწევს, რომ ასეთი თანამდებობა მივიღო?

— არაფერია! ღმერთი შეგეწევა.

სალამოზე მნახულობს შჩერბინინი და ორივენი ვართ ერთმანეთის მილოცვაში ასეთი სასიამოვნო წარჩინების გამო! კრუზენშტერნი მისი მეგობარია და ის მხოლოდ მაშინ დამშვიდდა მის შესახებ, როდესაც მურავიოვმა უთხრა, რომ საბჭოს წევრად წარადგინეო.

ორიოდე დღის შემდეგ, თებერვლის ნახევარში, მეფის მოადგილის მოწერილობა მივიღე, რომ მის კანცელარიის დირექტორის თანამდებობის ასრულებას შევსდგომოდი; პეტერბურგში კვამთანამდებობაზე ჩემი დამტკიცებისა და კრუზენშტერნის საბჭოს წევრად ჩარიცხვის წარდგენა გაიგზავნა.

როგორ იყო შედგენილი ეს წარდგენა მე არ ვიცი, არ მინახავს.

მეორე დღეს მეფის მოადგილემ ჩამოართვა შჩერბინინს და კრუზენშტერნს დავალებანი, რომლებიც მათ შეუსრულებელი დარჩე-

ნოღათ, იქვე იმათთან გადმომცა და მიბრძანა ჩამეწერა წიგნაკში, რომლითაც მისთვის უნდა მეძლია ხოლმე ანგარიში მისი ბრძანების ასრულებისა.

— შემდეგ მიკარნახა კიდევ მრავალი სხვა დავალება, რომელთა შორის ერთი რაც შეიძლებოდა მალე უნდა ასრულებულიყო, ყოველ შემთხვევაში იმავე დღეს; დანარჩენები ხვალ და ზეგ.

— როდის ინებებთ მიმილოთ მოხსენებით ამ საჩქარო საქმეზე? მზად მექნება, ასე საათნახევრის შემდეგ.

იმან შემოშხელა, როგორც მე შეჩვენა, გაკვირვებით და მითხრა:

— როგორ შემიძლია დაგინიშნოთ. თუ როდისა! მთელი ჩემი დრო ხელმწიფის სამსახურს უნდება. ჰო და, თქვენც მეძებეთ, დამიკირეთ, როდესაც მზათ გექნებათ და მომახსენეთ.

— მაშ თქვენ ფიქრობთ, რომ თქვენი კანცელარიის დირექტორს იმდენი თავისუფალი დრო ექნება, რომ გეძებოთ დასაქვრად?

— არა,—მიპასუხა მან ცოტა სიჩუმის შემდეგ და თვალი თვალში გამიყარა,—არა არ ვფიქრობ. თქვენთვის ყოველთვის მზათ ვიქნები; შეგიძლიანთ პირდაპირ შემოხვიდეთ ხოლმე ჩემთან, ყოველ დროს, ვინც უნდა იყოს ჩემთან და რა საქმეც უნდა მქონდეს.

სწორეთ საათ-ნახევრის შემდეგ შევდივარ მზა ქალაღლით და ვხედავ მასთან საქართველოს ექსარხოსს. (ახლა მათი მალაღ-მეუფეება მიტროპოლიტი პეტერბურგისა და ნოვგოროდისა—ისიდორე.)

— ახალი დირექტორი ჩემი კანცელარიისა—წარმადგინა მეფის მოადგილემ.—შემდეგ ბოღიშს ითხოვს მასთან, იღებს ჩემს ქალაღლს, კითხულობს და აწერს ხელს.

— ასე მალე არ ველოდი!—სთქვა მან თითქო უნებურად.

მეორე დღეს, დღლის ასე 11 საათზე მივდივარ მასთან გრრვა ქალაღღებით, მოსახსენებლად.

ამ გროვის სიღიღემ აღბად უსიამოვნოთ იმოქმედა მაზე და მითხრა, რომ მხოლოდ ხელმწიფის საქმეები მომეხსენებრნა, რადგან სხვებისთვის დრო არ მაქვსო.

— აქ ყველა საქმე მხოლოდ ხელმწიფისანი არიან, ყველანი სამსახურისა, სხვა არც ერთი არ არის.

— აბა მაშ დაიწყეთ.

თითონ ჯდება მაგიდასთან, მე კი არა მთავაზობს.. მაშინ მე ვიღვამ ჩემთვის სავარძელს და ვამბობ: უკაცრავად! ფეხზე შეუძლებელია ჩემთვის მოხსენება, და ვჯღები.

— ინებეთ! ინებეთ!

მისი სასადილოს საათი სწორედ 11 აჩვენებდა, როდესაც მოხსენება დაიწყო. ქალაღდებს ზოგს მაკითხებდა, ზოგისას შინაარს სიტყვიერად მახსენებდა; საქმე ასე მიდიოდა, როდესაც უცებ, მოხსენების ერთი საგნის გამო მოულოდნელი კითხვა დამიყენა.

არა ერთხელ უთქვამთ შჩერბინინს და კრუზენშტერნს, რომ ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძეს ჩვეულებად ჰქონდა მომხსენებლისათვის მოულოდნელი კითხვა მიეცა და თუ მაშინვე ვერ მიუგებდა პასუხს, მოხსენებას საკმარისად მომზადებულად არ ჩასთვლიდა და უბრძანებდა ასეთი საქმეები შემდეგისათვის მოეხსენებია.

ამრიგად მოხსენებიდან-მომხსენებამდე აუარებელი საქმე იყრიდა თავს, შტაბისაც და კანცელარიისაც და მუდამ საჩივარი იყო ასეთი კაპრიზების გამო საქმეების შეფერხებისა.

მე ეს ვიცოდი და ვთხოვე, ნება მოეცა კითხვაზე ჩემი კითხვით მუპასუხნა.

— აბა, აბა!

— ის საქმე, რომელსაც მე თქვენ მოგახსენებთ, თქვენს კითხვას ვერასფრით ვერ ვასცემს პასუხს; ხოლო მე შემძლია მალე მოვიპოვო მაგის ცნობებიც; ახლა კი წარმოიდგინეთ, რომ ამ ჩემგან მოპოვებულმა ცნობებმა უარყოფითი პასუხი მოგცათ. ექნება ამას რამე გავლენა, რომ ეს საქმე შეაფერხოს?

— არა!

— პასუხი რომ მივიღოთ დადებითი?

— არა!

— მაშ რად შევაფერხოთ საქმე? წავიდეს ეს თავისთავად, ცნობები კი შემძლია შემდეგაც მოგართვათ.

— საკირო ალარ არის. მე მეტი არა მინდა რა.

დნარჩენი საქმეები დაუბრკოლებლად წავიდა.

მოხსენება გათავდა 12 ნახევარ საათზე.

— თქვენი მოხსენება მხოლოდ 1 $\frac{1}{2}$ საათი გაგრძელდა! კმაყოფილი ვარ თქვენი!

მე თავს ვუკრავ.

— თქვენ კი კმაყოფილი ხართ ჩემი?

— სრულიად!

— მიხეილ პავლეს ძემ (შჩერბინინი) კი, ალბად, ცილი დამწამა თქვენთან, არა? — მეკითხება ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე ძალიან მხიარულ გუნებაზე და ალარ უცდის უარის თქმას.

— ცოტა, ცოტა კი დაგწამათ!

— ეგ არაფერია, მე მაგაზე არ ეჯავრობ!

მეორე დღეს კიდევ ერთი ასეთი მოხსენება და შემდეგ მეფის მოადგილე სტავროპოლის გუბერნიაში წაბრძანდა; მე კი თ-დ ვ. ო. ბებუთოვთან დამტოვა სამუშაოდ.

ტფილისში მოხელეთა წრეში მალე გავრცელდა ხმა არაჩვეულებრივი მოვლენის შესახებ, რომ მურავიოვმა კომპლიმენტი უთხრა თავის ახალ დირექტორს: მაშასადამე, ყოფიანი მაგრა ზის თავის ადგილზეო.

და ეფერებიან მას, ულაქუცებენ. ის კი მუშაობს თავისთვის კანცელარიაში დილის 6 საათიდან ნაშუადღევის 3 საათამდე და საღამოს 5 საათიდან ღამის 11 საათამდე, ყოველდღე, სამი თვის განმავლობაში.

— თავს შეაკლავს კანცელარიას, ამბობენ ერთნი.

მთელი ძალა ახლა იმაშია! — ამბობენ მეორენი, — იქნება ერთი ბებუთოვი და იყოს მალლა და იმასაც ხომ ძალიან უყვარს.

ის კი სულ ზის კანცელარიაში და მუშაობს, საქმე მეტად ბევრია.

ერთად ერთი ა. პ. ბერეჟე²¹) უხვდება მას კანცელარიაში, როცა მივა და იქვე სტოვებს, როცა წავა.

ასე ლაპარაკობდნენ ტფილისში, სანამ მაისში მეფის მოადგილე არ დაბრუნდა სტავროპოლიდან.

დაბრუნდა და მეორე დღესვე მიართვეს პეტერბურგიდან ფოშტით მოსული უარი ყოფიანის დამტკიცებისა და ბრძანება დირექტორად კრუზენშტერნის დანიშვნისა.

თვალთ არ მინახავს არც ის ქალაქი.

ისევე დამპირდა ვოლოგდის მოგონება და პირზე კლიტის დადება.

რალა მეფის მოადგილე ვარ, თუ კი დირექტორის ამორჩევა არ შემძღიანო, სთქვა მურავიოვმა და ჩინეთური წესით*) ხარისხ-ჩამორთმეულსა მთხოვა, გულს ნუ გაიტეხავო.

— მაგისათვის კი გულს არ გავიტეხავ, მაგრამ ის კი ძალიან მაწუხებს, რომ თქვენა გწყინთ ესა!

— გმადლობთ, გმადლობთ!

ჩამომართვა მაგრა ხელი და დამაბრუნა უკან საბჭოს კანცელარიაში.

*) ცნობილია, რომ ჩინეთში ერთბაშად არ ართმევენ ჩინებს. ჯერ ერთს წაართმევენ მერე მეორეს, დანაშაულის მიხედვით.

16.

მურავიოვის ადგილზე თ-დი ბარიათინსკი.—მისი იმედები.—ბკობანი.—სხვადასხვა საკითხები.—ბატონ-ყმობა.—სიურპარიზი.—მეფის მოადგილეს საბჭოს წევრად დანიშვნა.—მისი მართებლობის ორი წლის ანგარიშები.—სამეგრელოს მთავრის ქონების საინვენტარო აღწერილობა.—აპეკა.—აპეკის დროს კამათი ადგილობრივ მთავრობასთან და მისი პროტესტები.—მათი გარჩევა კავკასიის კომიტეტში და სრული გამართლება.—ამის გამო რისხვა ბარიათინსკისა.

1856 წელს მურავიოვმა დასტოვა ადგილი და მის მაგიერად ჯარის მთავარ სარდლად და კავკასიის მეფის მოიდგილის თანამდებობის აღმასრულებლად გენერალ-ლეიტენანტი, გენერალ-ადიუტანტი თავადი ალექსანდრე ივანეს ძე ბარიათინსკი დაინიშნა.

ძლივს ხვდა ეს დიდი პოსტი არა ისეთ კაცს, რომელიც ხანში იყო შესული, როგორც ზოგიერთი მისი წინამოადგილე; არამედ ყმაწვილს, სულ რაღაცა 38 წლისას³²) და, რაც უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ხელმწიფე იმპერატორ ალექსანდრე II-ის ბავშობის მეგობარს.

არ შეიძლება მას ბრწყინვალე იმედები არ ჰქონოდა თავისი ხანგრძლივი მოღვაწეობის შესახებ იმ მხარეში, რომელსაც იგი ახალგაზრდობიდანვე შეთვისებოდა. არ შეიძლება მას არ ჰქონოდა იმის იმედი, რომ სიბერის დროს თავისგანვე დარგულ ხეების ჩრდილში განისვენებდა და ნახავდა იმ საქმეთა განხორციელებას, რომლითაც სავსე იყო მისი ფიქრები.

ასეთი და უფრო ბრწყინვალე იმედებით დაუხვდა მას ჩვენი მხარეც.

ქართველმა თავად-აზნაურობამ მისი ტფილისში მოსვლის პირველ დღეებშივე 1856 წლის ნოემბერში, გაუმართა მას ბალი, რომელიც აწერილი და დახატული იყო ეურნალებში, — პარიზის ეურნალებშიაც კი.

მისი შემოსვლა ტფილისში ისეთ ტრიუმფს წარმოადგენდა, რომელსაც, მგონი, ვერ შეედრებოდა 1854 წელს თავადი ბებუთოვის შემოსვლა ბაშ-ყადიკლარისა და კურუკ-დარის გამარჯვების შემდეგ და რომლის დავიწყება არ შეიძლებოდა მ. ტ. ლორის-მელიქოვის³³) შემოსვლის დროსაც 1878 წ. ყარსის შემდეგ, თუმცა იმათ ისე დაუხვდნენ, როგორც ნამდვილ ტრიუმფატორთ.

ზეიმი იყო საერთო და ყველანი შეჰყურებდა ბარიათინსკის, როგორც ღმერთს.

ნუ თუ რაიმე საფუძველი აქვს თქმულებას: „თავში ზეიმი, ბოლოს წუხილი“?

არავითარი!

ახალი მეფის მოადგილე ისე შეუდგა საქმეს, თითქო ქართული დიდებული მგონის, რუსთველის რჩევას მისდევს:

„ჭკითხე ასთა, ჰქმენ გულისა რაგინდ რა ვინ გივაზიროს!“

მან დაიახლოვა მაშინდელი ტფილისის ყველა თვალსაჩინო მოღვაწე. სამხედრო თუ სამოქალაქო ასპარეზზე და მათს აზრსა და შეხედულებას ეცნობოდა უბრალო, ინტიმურ მუსაიდში, ისე რომ მას არავითარ ოფიციალურ ხასიათს არ აძლევდა.

მკვიდრი მცხოვრებლებიდან ყველაზე ხშირი წიგულები იყვნენ მასთან თავადი ივანე კოსტ. მუსრანსკი, ²¹⁾ რომელიც მურავიოვს ათვალისწინებული ჰყავდა ორპირში სურსათის დაწვის გამო, როცა ის გურიის მაზრის უფროსად იყო; ძმა მისი, თავადი გიორგი, შემდეგში სენატორი და სტატს-სეკრეტარი; თავადი ალექსანდრე დავითის ძე ორბელიანი, მაშინდელი წინამძღოლი თავდაზნაურობისა და ამ სტრუქციონების ავტორი, ისევე ის მოკრძალები საბჭოს საქმეთა მმართველი.

ცოტად თუ ბევრად ჩვენთვის გასაგებ სხვადასხვა საგნებზე ლაპარაკით, ის გვევალებდა ხან თვითულ ჩვენთაგანს ცალ-ცალკე, ხან ყველას ერთად სხვადასხვა საკითხების დამუშავებას დღიურ ქირ-ვარამისა. ან ჩვენი მხარის არსებით ინტერესების შესახებ.

ამნაირად განხილული იყო შემდეგი კითხვები:

ერეკლეს დროის არხის აღდგენა ყარაიაზის ველის მოსარწყავად მდ. არაგვის წყლითა;

განათლების გავრცელება დახურულ და ღია სასწავლებლების საშუალებით;

ცვლილებები, რომელთაც იწვევდა მაშინდელი სასამართლოს მოწყობისა და წარმოების მდგომარეობა;

ჩვენი მხარის გამიჯნისათვის საშუალებათა გამონახვა;

ბემაბულეთა და გლეხებს შორის უკეთესი განწყობილების დამყარება, (რათა კარზე მომდგარ რეფორმას მოუშვალდებელი არ დაეხვედროდით).

და რამდენიმე სხვა კითხვა.

მეტადრე მას სურდა გლეხთა რეფორმა იმ თავითვე დაეწყო; და სწორედ ეს საქმე ჩააბარა თავად გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანს, რომელსაც ჩემთან ერთად უნდა დაემუშავებია და წარედგინა²²⁾.

²¹⁾ ჩვენ წარუდგინეთ თ-დს ბარიათინსკის ჩვენი მოსაზრებანი 1858 წლის დამდეგს; იმან მოიწონა და იმედი ჰქონდა გაატარებდა, — მაგრამ შემდეგში უჯურადღებოდ დასტოვეს. ამაზე ლაპარაკი შემდეგ იქნება ²²⁾.

ორიოდე თვის შემდეგ, რაც თავადი ბარიათინსკი ჩვენი მხარის მართვას შეუდგა, სახელდობრ 1857 წ. იანვრის უკანასკნელ რიცხვებში, საბჭოში საქმეებს მოვახსენებდი. სხდომის დროს შემოდის მორიგი მოხელე და მიცხადებს, რომ თავადი მეფის მოადგილე მოითხოვს, რომ მე ახლავე ვეახლო.

ყველამ ერთმანეთს შეხედა; საბჭოში ჩემი საშსახურის 12 წლის განმავლობაში ერთხელაც არ ყოფილა შემთხვევა, რომ საბჭოს სხდომიდან გავეხმე ვისმე.

თავმჯდომარის ნებართვით გადავეცი მოხსენებები უფროს საქმის მწარმოებელს და თავადისაკენ გავეშურე.

— დღეს თქვენ სხდომა გაქვთ და საქმეს მოგაცდინეთ, — ასე დამიხედა მეფის მოადგილე; — მაგრამ მაპატიეთ, ქალაქია თქვენ შესახებ მოსული, რომელიც... ალექსი თეველორესძე! (კრუზენშტერნი) აბა ის ქალაქი. — აი, წაიკითხეთ!

ეკითხულობ... უმალღეს ღრამატას, რომლითაც მებოძა მე 1-ლი ზარისხის სტანისლაის ორდენი.

სიურპრიზია!

თავადი ბარიათინსკი კმაყოფილი დარჩა, როდესაც შემატყო, რომ ამას არ მოველოდი.

— ჯილდო მაშინ არის სასიამოვნო, როდესაც არ მოვლი. ზომ ახლო!

მე რაღაც წავილაპარაკე მადლობის გადასახდელად.

— იმედი მაქვს დღეს სალამოზე ვარსკვლავით იქნებით?

ხუთშაბათობით მას სალამოები ჰქონდა ხოლმე, რომელზედაც მე და ჩემი ცოლი, როგორც მაშინდელ მაღალ წრეზე მიკუთვნებულნი, სამუდამოთ ვიყავით მიწვეულნი.

საბჭოში იმ დღეს აღარ დავბრუნებულვარ. როგორღაც უხერხულათ მიმჩნადა მიმეხარებინა საბჭოს წევრებისათვის, რომელთა შორის ექვსი თუ შვიდი კაცი იყო, რომელთაც ჯერ არ ჰქონდათ ის ორდენი, — აი, ხედავთ: თქვენ ჯერ არა გაქვთ და მე კი, თუმცა მომხსენებელი ვარ თქვენი, მივიღე ლენტი მხარზედა!

ერთი იმათგანი სალამოზე ჩვენზე აღრე მოსულიყო. პირ-მომლიმარი მასპინძელი მიგებებია და მონარქიული წყალობა მიულოცნია.

— რა წყალობა, თქვენო ბრ-ავ! — ეკითხება თურმე სიხარულით ალტაცებული.

— როგორ? განა თქვენ ჯერ არ იცით? დიმიტრი ივანეს-ძემ ლენტი მიიღო! ის ზომ თქვენიანია!

— აჰ! თქვენო ბრ-ავ!..

სამიოდე თვის შემდეგ მეუბნება თავადი: ჩემთვის საჭიროა თქვენი რჩევა და მე მსურს, რომ ჩემი საბჭოს წევრად დაგნიშნოთ. საწინააღმდეგო ხომ არა გაქვთ-რა?

— რას ბრძანებთ, თ-ნო ბრ-ავ!

— ჰო და მაშ გთხოვთ ახლავე მიიღოთ თანამდებობა უმაღლეს დამტკიცების მოლოდინში. აი, ჩემი წინადადებაც ამის შესახებ.

ამნიარად 1857 წ. აპრილიდან რჩეულთა და თვისი ბედის სრულიად კმაყოფილთა კრებულს ვეკუთვნოდი: მე ვიყავი მეფის მოადგილის საბჭოს წევრი!

1858 წ. დამდეგს მეუბნება თავადი:

— ახლა თქვენ ისეთი მოუცლელი აღარა ხართ, რასაკვირვებლია, როგორც წინად იყავით. მე მინდა ერთი დიდი საქმე მოგანდოთ.

— მიბრძანეთ, თავადო!

-- მე მინდა, რომ თქვენ შემიდგინოთ უქვეშევრდომილესი ანგარიში ჩემი მართველობის ორი წლისა.

ამან მე ძალიან გამაოცა.

— თ-ნო ბრ-ავ, მე რომ არათფერი ვიცი საქმეთა საერთო მსვლელობისა?

— მოსთხოვეთ რაც თქვენთვის საჭირო იქნება ალექსი თევდორისძეს (კრუზენშტერნს), იმას აქვს ნაბრძანები ყოველი თქვენი მოთხოვნა დააკმაყოფილოს.

ამის შემდეგ უარი ველარ გასჭრიდა; უნდა შევდგომოდი საქმეს.

შეუდექი, მაგრამ ანგარიშისათვის ცნობების შეკრებას ერთ წელიწადზე ნაკლები დრო არ უნდოდა.

მაშასადამე არათფერია დამშლელი; რომ თვალი გადავაფლოთ ზოგიერთ სხვა შემთხვევებს, რომლებიც ახსნიან იმ საქმეს, ამ ამბავის საგანს რომ შეადგენს.

იმ დროს, როდესაც სამეგრელოს მთავრინა³⁶) მოსკოვში იმყოფებოდა იმპერატორ ალექსანდრე II-ის დაგვირგვინებაზე, სამეგრელოში გლეხთა მოძრაობა მოხდა. ამიტომ შეიყვანეს შიგ ჩენი ჯარები და დაამყარეს უშუალო მართველობა. ³⁷⁾

ამან გამოიწვია 1857 წელს მთავრის მთელი ოჯახობის გაწვევა პეტერბურგში, რომ მცირე წლოვანი მთავარი ნიკო სათანადოდ აღეზარდათ;³⁸ და რომ ამ ხნის განმავლობაში მისი ქონება დაცულიყო, ნაბრძანები იყო აპეკა დაენიშნათ.

აპეკუნების ამორჩევა მინდობილი ჰქონდა მთავრის შშობელს, ხოლო დანიშვნა მათი მეფის მოადგილეს. აპეკის ჩასაბარებლად მა-

მულის საინვენტარო აღწერა კი საბჭოს წევრს ყიფიანს*) დაევალა, რომელმაც მეფის მოადგილის, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის, სამეგრელოს დროებით მართველობის საბჭოსი და მთავრინას მიერ საგანგებოდ დანიშნულ პირებთან ერთად, ეს აღწერა მოახდინა 1857 წ. და 1858 წლის დაბდეგს მეფის მოადგილეს წარუდგინა.

ამასობაში მთავრინამ აპეკუნად აირჩია სიძე თვისი³³, აგრეთვე წევრი მეფის მოადგილეს საბჭოსი—ბარონი ა. პ. ნიკოლაი; ლეიძლი ძმა თავისი, ფლიგელ ადიუტანტი თავიადი და ე. ალ. ჭავეჭავაძე და იგივე ყიფიანი.

მაგრამ ამ უკანასკნელმა ამ წოდებაზე მაშინვე უარი განაცხადა.

საინვენტარო აღწერაში შესულ ქონებას, სულ უმცირესი მისი შეფასებით, წლიური შემოსავალი უნდა მიეცა 80 ათას მანეთამდე, მაგრამ საინვენტარო აღწერის მოლოდინში მეტი გზა რომ არ ქონდათ აპეკუნებს, კმაყოფილდებოდნენ იმით, რასაც ადგილობრივი აგენტები უჩვენებდნენ. ხოლო განხილვა საინვენტარო აღწერისა, რაღაცა გაუგებარი მიზეზების გამო, საბჭოში ორ წელიწადზე მეტს გაგრძელდა.

ორი აპეკუნის 1858 წლის ანგარიშებიდან მთავრინამ დაინახა, რომ მამულის ადმინისტრაციის ხარჯებს მხოლოდ 227 მან. გადარჩა.

მან ამის მიზეზი არ იცოდა, მაგრამ თვით ფაქტის გამო ისე განრისხდა, რომ აპეკუნობიდან გაანთავისუფლა ძმა და სიძე თავისი და ხელახლა მიმართა თხოვნით ისევ ყიფიანს, რომ მიეღო თავზე მისი მცირე წლოვანი შვილების ქონების დაცვა.

ამის შესახებ წერილი, რომლითაც მთავრინა მოუწოდებდა მას როგორც ადამიანს, როგორც ქრისტიანს, ყიფიანმა წარუდგინა თავად ბარიათინსკის და იქვე გამჩსთქვა შემდეგი:

— თქვენს ბრწყინვალებას მოეხსენება, რომ 1857 წ. მე გადაკრითა ვსთქვი აპეკუნობაზე უარი. ახლა შვილებს მაფიცებენ, რომ უარი აღარ ვსთქვა. რადგან მე მაქვს პატივი თქვენი საბჭოს წევრობისა, თქვენს დაურთებლად ვერ ვბედავ პასუხი მივსცე კნენიას.

— მითხარით გულახდილად, რა მიზეზით ამბობთ უარს?

— მიზეზი, სწორედ რომ ვსთქვა, სამი მაქვს; პირველი: ან ორ წელიწადში აპეკუნებს ხელთ არ ჰქონდათ აღწერილობა, რომლითაც შესძლებოდათ ხელმძღვანელობა; ამის გამო არ შეიძლებოდა, რომ გადასახადებში არეულობა არ მომხდარიყო; ამას გარდა, მე ვაგე-

*) ხშირად მიხდება ჩემზე ლაპარაკი მესამე პირის სახით, მაგრამ ამას მოითხოვს ზრდილობის გარდა, მოყოლის წესიც.

ბული მაქეს, რომ სამეგრელოში მყარდება აზრი, ვითომ მთავარი სამუდამოთ არის გადაყენებული და მამული ხაზინაზე გადადის. ამ შემთხვევაში კი ყველა იმ რწმენისა არის, რომ სჯობს კერძოთ დაიტაცონ მამული, ვიდრე ხაზინაზე გადავიდოდეს, როგორც ეს იყო გურიაში. ამიტომ შეუძლებელია, რომ აპეკუნს იქ წინააღმდეგობა რამე არ მოელოდეს იქაური მართველების მხრითაც კი.

— მთავრის სრულწლოვანობამდე, — მიპასუხა ამაზე თავადმა, — აოავითარი საკითხი არ უნდა იყოს იმაზე, დაბრუნდება ის თუ არა, ეს მომავალის საქმეა. მისი მამული დაცული უნდა იყოს ყოველ შემთხვევაში. ის რომ დაბრუნდეს და მამული კი გაფლანგული დახედეს, ეს ხომ საშინელი შეუსაბამობა იქნება: მოჰყვება გოდებას, რომ მისი მამული იმ დროს გაფლანგეს, როდესაც ის თვით ხელმწიფე იმპერატორის ფრთის ქვეშ იყო შეფარებული. და თუ დაბრუნდება და მამული ხაზინას გადაეცემა, მაშინ ხომ ხაზინაც თქვენივე ინვენტარით მოოფნოვს.

— ასეთი ქეშმარიტების წინააღმდეგ არაფრის თქმა არ შეიძლება: მაგრამ მეორე ჩემი მიზეზი, სამეგრელოში რომ ახლა ასეთ გუნებაზე არიან, შეიძლება იყოს ისეთი შემთხვევა, როდესაც აპეკუნს არ უნდა ავიწყლებოდეს, რომ ის თქვენი საბჭოს წევრია, ხოლო თქვენი საბჭოს წევრს — რომ ის აპეკუნია, ე. ი. მე მინდა ვსთქვა, რომ მოწინააღმდეგეთ ყოველთვის ექნებათ მიზეზი აპეკუნის მოქმედებაში დაინახონ ის, რაც არ უნდა ჩაიდინოს მთავრობის აგენტმა და ხარეთვე აგენტის მოქმედებაში ის, რაც არ უნდა ჩაიდინოს აპეკუნმა და ეს ვენებას არ მომიტანს სამსახურში?

— მიზანი აპეკუნისაც და მთავრობისაც ერთია: დაცვა იმ პირის მამულისა, უმაღლესი მფარველობის ქვეშ რომ უშუალოთ იმყოფება. ამიტომ მე არ ვიცი, რა უნდა გააკეთოთ თქვენ ისეთი, რაც არ შეეფერებოდეს ჩემი საბჭოს წევრსა. და თუ აღვილობრივ შეხედებით რამე წინააღმდეგობას, პირდაპირ მე მომწერეთ. მ ა რ ჯ ვ ე ნ ა ხ ე ლ ი ვ ი ქ ნ ე ბ ი თ ქ ე ე ნ ი.

— მაშ ალარც მეორე მიზეზია.

— ძალიან მოხარული ვარ! მესამე?

— აპეკუნმა თითონაც უნდა ათვლიეროს მამული. ამისათვის კი საკირია იქ ყოფნა 2—3 თვით მაინც წელიწადში. შეიძლება კი ესა თქვენი საბჭოს წევრისათვის?

— განა თქვენ იქ იმდენი საქმე გექნებათ, რომ ხანდახან მაინც ვერ შეხსლოთ ჩაიხედოთ ჩემს საქმეებში, თან თუ გაგატანთ ხოლმე?

— მაგისათვის მე დროს ყოველთვის ვიშოვი.

— ასეთ შემთხვევაში ნებას მოგცემთ, რომ წახვიდეთ ხოლმე. ასე რომ მესამე მიზეზიც აცილებულია?

— სრულებით.

— საჭიროა, რომ პატარა მთაწერის მამული კარგ ხელში იყოს, ამიტომ მე გთხოვთ, რომ უარი არა სთქვათ!

— ო, ო, თქვენო ბრ-ავ!

— მაშ თანახმა ხართ?

— თანახმა ვარ.

— მაშ მისწერეთ ეს კნენინა ეკატერინე ალექსანდრეს ასულს, მისწერეთ და წერილი მე გადმომეცით, შიკრიკის ხელით გავგზავნი. მივსწერე და გადავეცი.

შემდეგ დადგა დრო ანგარიშს შევდგომოდი.

ანგარიში დამზადდა 1859 წლისათვის. ამ დროსთვის მეფის მოადგილის მთავარ მართველობაში ცვლილებანი მოახდინეს და თვით თ-დი ბარიათინსკის მოსახრებით, ხუთ განყოფილებიანი ერთი კანცელარიის მაგივრად, 5 სამინისტრო დეპარტამენტი დააწესეს, 3-ის და 4-ის განყოფილებით თითო: ესენი იყვნენ დეპარტამენტები: საერთო საქმეების, ფინანსების, სახ. ქონების, სასამართლოსი და საკანტროლო; ამიტომ თვითეული განყოფილების დირექტორს შევეამოწმებინე მისი სპეციალობის ანგარიში და ისე წარვადგინე ჩემი ნამუშევარი.

ამ ანგარიშის მოხსენებას ვაკეთებდი ათი დღის განმავლობაში ყოველ დილას, 9-დან 11 საათამდე და ისეთი ქება მივიღე, რომ როდესაც კნენინა დადიანისამ ოფიციალურად შემოსთვალა, ვანთავისუფლებ აპეკუნობისაგან მათის თხოვნით ბარ. ნიკოლაის და თავ. ჭავჭავაძეს, ვირჩევ ყიფიანს და გთხოვთ დანიშნოთო, თ-მა ბარიათინსკიმ გამომიცხადა—გნიშნავეთ, მაგრამ თავიდან კი არ მოგიშორებთ, სანამ მე თითონ არ წავალ ტფილისიდანო.

იმას უკვე მზად ჰქონდა გეგმა შამილთან საქმის გათავებისა და თავადი ალექსანდრე ივანესძე სალაშქროდ ემზადებოდა.

შემდეგ რა ბედი ეწია ყოველ ნაწილებში მოწონებულს და უკვე თეთრად გადაწერილს ანგარიშს, მე არ ვიცი. ⁴⁰⁾

თავადის დაღესტანში წასვლის შემდეგ, მე გავემგზავრე საბეგრულოში, სადაც მეგობრებიც და მტრებიც, გარდა მხოლოდ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორისა, დამიხედნენ როგორც არსებული წესწყობილების მტერს.

აქ არ არის აღვილი დაწვრილებით მოყოლისა. იმაზე, თუ რა წინააღმდეგობას ვხვდებოდი აღვილობრივ მოხელეებთან ყოველ ჩემს

მოოხონანსა და განცხადებებში, მცირე წლოვანი მთავრის კერძო ქონებათა დასაცავად. მაგრამ, გაკვირით რომ ითქვას ამ წინააღმდეგობის შესახებ, ესეც საკმარისია, რომ ახლაც კი, როდესაც დამშვიდებული და არა დაინტერესებული ვუცქერი უკვე საკმარისად შორეულ საქმეს, ეს წინააღმდეგობა მიმართა დაუჯერებელ თავხედობად და უპარეს შეურაცხყოფად პატივისცემის გრძნობისა იმ ხელისუფლებისადმი, რომელსაც ვემსახურებით.

სამეგრელოს მაშინდელმა გამგებელმა (1859 წ.) გენერალმა კოლუბაქინმა 1-მა¹¹⁾ (აწ გარდაცვალებული) წარბეჭეულად გაგზავნა ოფიციალური მოხსენება, რომ სამეგრელოს მთავარს იმედი არ უნდა ჰქონდეს წელიწადში 13 ათას მანეთზე მეტი შემოსავალს მიიღოსო.

რომ არ მქონია ამისათვის არაერთი სურვილი და ჩემს ბუნებასაც ეწინააღმდეგებოდა, ისე დამჭირდა მაინც პროტესტები და საჩივრები—მაზრის მართველობაზე ოლქის მართველობასთან, ამანჭკიდე გენარალ-გუბერნატორთან და მეფის მოადგილესთან.

მაგრამ თავადი ბარიათინსკის დაპირებული მარჯვენა ხელი ჩემს წინააღმდეგ და ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის წინააღმდეგ აღმართა;¹²⁾ ის იმდენად ბედნიერი იყო, რომ შეეძლო თავისი პოსტი მიეროვებინა, ხოლო მე აპეკუნობის თავის დანებების ნება არ მომცეს.

— თქვენო ბრ-ავ!—მივმართე თავად ბარიათინსკის,—თქვენი გადაწყვეტილების შემდეგ მე აღარ მესმის ჩემი მოვალეობანი; ხოლო მოვალეობას, რომელიც არ გემის, ვერ აასრულებ. ამიტომ გთხოვთ ნება მომცეთ თავი დავანებო აპეკუნობას.

— ეგ ხომ აგრე ვიცოდი. მაგრამ გთხოვთ ახლა ნუ იხამთ თავს. შეგიძლიანთ ერთი წლის შემდეგ, ან რვა თვის შემდეგ.

— ამ ხნის განმავლობაში ჩაბარებული ქონება მთლად განიადდება და პასუხისმგებელი კი მარტო მე ვიქნები ღვთის წინაშეც, კონონისაც და ჩემი შვილების წინაშეც. იმის ნება მაინც მიბოძეთ, რომ ყველაფერი შევატყობინო კნენიას, რადგან აპეკით იმას ვემორჩილები.

— იმას შეგიძლიანთ შეატყობინოთ რაც გინდათ.

შევატყობინე კნენიას პეტერბურგში საქმის ვითარება.

ის, რასაკვირველია, განრისხებულყოფილ და დაევალებინა ვ. ნ. სემიონოვისათვის, ჩვენი საბჭოს ყოფილი წევრისა და კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველისათვის, შეედგინა საჩივარი კავკასიის კომიტეტში შესატანად.

ამავე დროს მეფის მოადგილის პირით მეც დამიბარეს პეტერ-ბურგში და იმანაც მიბრძანა წავსულიყავი.

— ვასრულებ — რა თქვენს ბრძანებას, მე უნდა წავიდე. მაგრამ თქვენო ბრ-ავ, იქ რომ საქმეზე შემეკითხონ, მე ხომ ვერაფერს ვეტყვი გარდა იმისა, რაც უკვე მქონდა პატივი თქვენი ბრ-ის-თვის მომეხსენებინა და ამეხსნა?

— წადით და ღმერთი იყოს თქვენი შემწე; მოიქეცით ისე, როგორც გინდოდეთ, მე არაფერში ხელს არ შეგიშლით. კნენისა მე თითონ ვუჩინე, საქმე სახელმწიფო საბჭოში, ან კავკასიის კომიტეტში გადაეტანა. მე ჩემს გადაწყვეტილებას ვერ შეეცვლი და თუ იქ იმის სასარგებლოდ გადასწყვეტენ, მე ეს არ მეწყინება.

მევედი პეტერბურგში 1860 წ. აპრილის თვეში. საჩივარი სემიონოვის მიერ უკვე იყო იქ შედგენილი და მალე კავკასიის კომიტეტშიც შევიდა.

1. საქმე მთელი წელიწადი გაგრძელდა.

ამ ხნის განმავლობაში საქმის შესახებ დაწერილებით პირადად ნეკითხებოდნენ: კომიტეტის საქმეთა მმართველი ვლ. პეტ. ბუტკოვი, წევრი კომიტეტისა გრაფი დიმ. ნ. ბლუდოვი და თავმჯდომარე თ-დი ალექს. თევ. ორლოვი. ჩემი განმარტებანი დამყარებული იყო რასაკვირველია, იმ ცნობებზე, რომლებიც უკვე თვალწინ იყო, საქმეში.

1861 წ. აპრილის თვეში გამოვიდა უმაღლესად დამტკიცებული აზრი კავკასიის კომიტეტისა, რომლითაც სამეგრელოს მთავრის ყოველი დარღვეული ქონებრივი უფლება აღდგენილი იყო, ხოლო მოქმედება აღგილობრივ ხელისუფალთა, რომელთაც ბარიათინსკი ენმარებოდა, სრულებით უარყოფილი.

თ-დმა ბარიათინსკიმ უდიდესი პატივი მცა მით, რომ ასეთი გადაწყვეტილება ჩემს გავლენას მიაწერა და საზღვარგარეთიდან ტფილისში ასეთი ბრძანება გამოგზავნა: ამის შემდეგ ყიფიანი ჩემი საბჭოს წევრად ვერ დარჩება. მოახსენეთ თ-დ გრიგოლ დიმიტრისძეს, მის მაგივრად დანიშნოს სტაროცკი.

ასე დამთავრდა 1862 წ. ჩემი სამსახური მთავრობაში; მაგრამ დაშთავრდა თ-დი ბარიათინსკის მეფის მოადგილეობაც კავკასიაში: ის აქ ველარ დაბრუნდებოდა ერთი სკანდალის გამოც, საზღვარგარეთ რომ შეემთხვა: ცოლი წაართვა თავის ადიუტანტს და, მასთან დუფლით გასწორების შემდეგ, ჯვარი დაიწერა.

ასე განიფანტა 1862 წელს 1856 წლის სასოებანი და იმედები.

17.

ბარონი განის ფინანსიური სისტემა—ნ. პ. ბეზაკის აზრი.—სამოქალაქო მართვლობაში წესის შეცვლა.—მუსლიმანთა მალაწოდების ქონებრივი უფლებები. პიროვნული უფლებები.—ბატონ-ყმობა საქართველოში.—ვ. ი. სმიტენი.—ივ. ალ. ბარტოლომი.—იავ. პავ. სტაროცკი.—რუსების წინააღმდეგ ქართველი იცავს რუსულ რეჟიმს.

მთავრობის სამსახურში ჩემი ყოფნის უკანასკნელ ხანებში, პე, როგორც მკვიდრ მცხოვრებთაგან გამოსულ მოხელეს, კიდევ ერთი ბრძოლის წარმოება დამკვირდა რუსეთიდან მოსულ მოხელეებთან იმის გამო, რომ სამსახურის მოვალეობა ჩვენ სხვა და სხვანაირად გვესმოდა.

30-იან წლების ბოლოსა და 40-ანის დამდეგს ტფილისში გაჩაღებული მუშაობა ჰქონდა სენატორ ბარონ განის კომისიას: ფართედ განზრახული ახალი ფინანსიური სისტემის შზადებაში, კომისია უნდა შეხებოდა და შეემუშავნა მრავალი სხვადასხვა საკითხი, რომელიც ამ სისტემისათვის დასაყრდენს შეადგენდა; დიდ საქმეში ჩაება და უმთავრეს მიზანს ვერ მიაღწია, მაგრამ აღძრა კი რამდენიმე საქმე, რომელთაც თავის-თავად რთული და ხანგრძლივი მუშაობა დასკვირდა.

ამნაირად, სწორედ რომ განის ფინანსიური სისტემის უმწვერვალეს წერტილზე აღმოჩნდა და საბოლოოდ დამყარდა მარტივი, ცხადი და ყველასათვის გასაგები აზრი ტფილისის სახაზინო პალატის თავმჯდომარის ნიკ. პავ. ბეზაკისა, რომ ნატურით გადასახადი შეცვლილიყო ფულის გადასახადით, ე. ი. გადასახადი, რომელიც მიწის ნაყოფით შემოდრიოდა, ფულის გადახდით შეცვლილიყო, რამდენადაც კი შეიძლებოდა ნაკლები შეფასებით. ¹³⁾

მთელი დიდი შრომა—წინ წამძღვარებული საყოველთაო კალსტრი ფინანსიური სისტემისა, უკვე ზედმეტი აღმოჩნდა.

სამაგიეროდ პირველ რიგში წამოიჭრა საკითხები:

1. სამოქალაქო მართველობის სისტემის შეცვლა ჩვენ მხარეში.
2. მალაწოდების მუსლიმანთა ქონებრივი უფლებების გამორკვევა.
3. ხანების, ბევების, ალაღარების და მელიქების პიროვნულ უფლებათა გამორკვევა.
4. გამორკვევა ბატონ-ყმური უფლების საფუძვლებისა საქართველოში და სხვა.

მართველობის წესწყობილებების შეცვლა მოხდა 1840 წელს. ¹⁴⁾

ამავე დროს სხვა საქმეების შემუშავებასაც შეუდგნენ.

სიმძიმე და სიძნელე მათი, მეორე საგნის შესახებ აქ გაკვრით მოყვანილ ამბავში გამოჩნდება; შემდეგ კი სხვა ადგილას, აგრეთვე გაკვრით, მოვიყვან ამბავს ბატონ-მუზაზე საქართველოში.

მეორე და მესამე საგნების შესახებ მთავარ-მართველობასთან დაარსდა საგანგებო კომისიები, და კომიტეტები, რომლებშიაც სჯა და კამათი უნაყოფოდ გაგრძელდა, მეფის მოადგილე გრაფი ევრონ-კოვის მოსვლამდე ტფილისში.

მის მაღალ რეპუტაციას, როგორც სახელმწიფო კაცისას და ფრიად გამოცდილი ადმინისტრატორისას, კატკოვებიც⁴⁵) კი ვერ შეარყევდნენ; მაგრამ ისიც კი ადვილად ვერ გაართმევდა თავს იმ საქმეს, უახლოეს თანამშრომლად რომ მას გვერდში არ ამოსდგომოდა გენერალი ლადინსკი, კაცი—არა ნაკლები კეთილი განზრახვებით, ხოლო უფრო ახლო მცნობი ამ მხარის წარსულისა და, მოლოროსიული თვისი ბუნებით, მედგარი და მხურვალე მუშაობის მცოდნე.

1845 წ. პეტრ. ანტ. ლადინსკიმ ხელი მოჰკიდა საქმეს და ამის შემდეგ კი მისი მსვლელობა აღარ შეჩერებულა.

კავკასიის კომიტეტის მეშვეობით რამდენჯერმე გადაიგზავნა ეს საქმე უმაღლეს განხილვისათვის; გრაფმა ევრონ-კოვმა თვისდა სასიხარულოთ მიიღო 1846 წელს შემახაში და დიდის ამბავით გამოუცხადა იქ შეკრებილ ბევრს უმოწყალესი რესკრიპტი, რომლითაც წყალობა ეძლეოდათ და საბოლოოდ უმყარდებოდა მუსლიმანთა მაღალ-წოდებას მიწის საკუთრების უფლება და ამ უფლებიდან გამომდინარე მოწესრიგება დამოკიდებულებისა მემამულეთა და გლეხთა შორის.⁴⁶)

ხელმწიფის წყალობის ამ განცხადებამ იმდენად დაამშვიდა ყველა ჩვენი მუსლიმანი მცხოვრებნი, რომ 1853—1856 წლების ომში, მიუხედავად იმისა, რომ სარწმუნოებრივი ხასიათი ეძლეოდა მას, ისინი თავიანთ ერთმორწმუნეთა წინააღმდეგ ჩვენთან ერთად იბრძოდნენ.

მაგრამ რუსული ანდაზისა არ იყოს: „Царь жалует, да царь же берет“,—გამოჩნდნენ აქაც ადამიანები, რომლებმაც, სამაახურის მოვალეობის თავისებური ერთგულების ამოფარებით, განიზრახეს დაემტკიცებინათ კავკასიის მუსლიმანურ საზოგადოებისათვის ბოძებული წყალობის უეარგისობა და შეეცადნენ მის გაუქმებას.

საჯაროთ გამოცხადებულ რესკრიპტის საფუძვლებზე შემუშაებულ ახალ დებულების სისრულეში მოსაყვანად, შემახაში შეადგინეს საგანგებო კომისია საგუბერნიო მართველობის მაღალი პირებისაგან. მაგრამ ის მხოლოდ საქმეს აფერხებდა.

ამ კომისიის გასამართლებლად ეს კი საჭიროა ითქვას, რომ მას გადაეცა აღსრულებაში მოსაყვანად ღებულება საბოლოოდ დაკანონებული რედაქციით, ხოლო არ გადაუციათ არც მოტივები ამ ღებულების წარმომშობი, არც ცნობები რამდენიმე ღეტალური საკითხის შესახებ, რაც კიდევ საჭიროებდა განხილვას.

შემახის კომისიის პერსონალში კიდევაც რომ არ ყოფილიყვნენ ახალი წესის მტრული ელემენტები, მართო ეს მიზეზებიც კმაროდა, რომ საკითხი საკითხზე აღეძრათ ხოლმე.

და მართლაც, კომისიაში გაუგებრობა გაუგებრობაზე იყრიდა თავს და გენერალი ლადინსკის, ამ საქმის სპეციალურად შკოდნე კაცის ჩვენი მხარიდან წასვლის გამო, ისეთნაირად გართულდა, რომ თვით ვორონცოვი შევიდა ყოყმანში, თუ როგორ წაეყვანა საქმე ისე, რომ აეცდინა როგორმე იმის გაუქმება, რაც ერთხელ გადაწყვეტილიყო უმაღლესი ხელისუფლებით და გადაწყვეტილიყო საბოლოოდ, საქმის დაწვრილებით და ყოველ მხრივ აწონ-დაწონით.

ლადინსკის მოადგილეს თავადს ვ. ო. ბებუთოვს ბედნიერი აზრი დაებადა მოეხსენებინა მეფის მოადგილესათვის, რომ შემახის კომისია ვერ შესძლებს თავი გაართვას ამ საქმეს იქამდე, სანამ მას არ მიეცემა დაწვრილებითი ინსტრუქცია, რომლითაც ის შესძლებს დაინახოს, თუ რა უნდა აღსრულდეს უქველად და რა გადაეცეს კიდევ შესამუშავებლად.

მისცეს კომისიას ეს ინსტრუქცია და აქედან იწყო დენა საქმემ შეუჩერებლად.

რაც უნდა ასრულებულიყო, ასრულდა ნელ-ნელა, 12 წლის განმავლობაში, ხოლო რაც კიდევ უნდა შემუშავებულიყო—შემუშავდა, მთავარ მართველობას გადაეცა და 1859 წ. აქ, საბჭოს მიერ იქნა დაწვრილებით განხილული.

საბჭოს შემადგენლობაში მაშინ იმყოფებოდა ვახ. ივ. ხმიტენი, მანამდე შემახის კომისიის ყოფილი წევრი, როგორც იქაური ვიცე-გუბერნატორი. იმან იღვა თავს ამ საქმის დაწვრილებით შემუშავება და თვისი მოხსენება შეიტანა საბჭოში 1860 წ. როდესაც მე სამეგრელოს აპეკის საქმეებზე პეტერბურგში ვიყავი. მაგრამ საბჭოში, თ-ღი გიორგი მუხრანსკის განცხადებით, რომ ეს საქმე არავინ არ იცის ისე დაწვრილებით, როგორც ყიფიანმა, რომელმაც შემახის კომისიის ინსტრუქციატ შეადგინაო,—გადასწყვიტეს ჩემს დაბრუნებამდე მოეცადათ, ხოლო ამავე დროს კი ვ. ი. სმიტენის მოხსენება საბჭოს დანარჩენ წევრებს წინასწარ უნდა განეხილათ.

მე დავბრუნდი 1861 წელს, აპრილში.

შეუღდექით საქმის განხილვას საბჭოში. ამ განხილვის უფრო მეტი სისწორისათვის მოვიწვიეთ იაგ. პავ. ხტარიცკი, ტფილისის კომერციული სასამართლოს თავმჯდომარე, იურისტი, რომელსაც ჩინებული სახელი ჰქონდა მოპოებული, როგორც სასამართლოს მოღვაწეს ტფილისში.

ვ. ი. სმიტენის მოხსენების მიმართულემა პირველი სტრიქონიდანვე აშკარა იყო ყველასათვის. მომხსენებელი პირდაპირ ამხობდა ვველაფერს იმას, რაც 1846 წ. უმაღლესი რესკრიპტით დამყარებულიყო, აუქმებდა იმას, რაც 15 წლის წინათ იყო გადაწყვეტილი უზენაესი საკანონმდებლო ხელისუფლებით, და რასაც ერთად ერთს შეეძლო მრავალრიცხოვან მუსლიმან მცხოვრებთა წოდებრივ ურთიერთობაში დაემყარებია წესი და რწმენა უმაღლესი ხელისუფლების გადაწყვეტილებათა სიმკვიდრისადმი.

მოსალოდნელი იყო, რომ მოხსენებას უარყოფდა საბჭოს ყველა დანარჩენი წევრი, მაგრამ იმ თავითვე ცოტად თუ ბევრად თათქმის ყველანი შეეყოყმანდნენ, ან, ყოველ შემთხვევაში, მზად მაინც იყვნენ მხარი დაეკირათ მომხსენებლისათვის, და მართო მე მომიხდა ბრძოლა იმ პრინციპისათვის, რომელიც მიმაჩნდა ჩემთვის მტკიცე ვალდებულებად, რომ დაურღვეველი უნდა იყოს ის, რაც ერთხელ გადაუწყვეტია ხელისუფლებას, რომელსაც, როგორც უზენაესს, შეგნებით ვემსახურები.

ამ საქმის განხილვას საბჭოში თვრამეტი სხდომა მოუწდა. იმათში უკანასკნელზე სმიტენის აზრს შერჩა მხოლოდ ივ. ალ. ბარტოლომეი; დანარჩენი ყველანი უკვე ჩემს მხარეზე იყვნენ.

მაგრამ რად დამიჯდა მე ყველა ეს?

გადაწყვეტილება რომ გამოცხადდა, ბარტოლომეი მომიბრუნდა შემდეგი ტყბილი სიტყვებით:

„მუსლიმანთათვის ასეთი თავის გამოდება ხაკადრისი არ არის“!

— უზენაესი ხელისუფლების გადაწყვეტილების წინააღმდეგ წასვლა და წასვლა მხოლოდ იმიტომ, რომ ის არის მუსლიმანთა სასარგებლოდ, თუმცა არც რომელსამე სხვა სარწმუნოებას ეხება რამეში,—ეს კი, არა თუ საკადრისი არ არის, პირდაპირ უზნეობაა!

ამ პასუხს ხელი არ შეუშლია მისთვის, რომ რამდენიმე წლის შემდეგ თვისი ნუმინმატიკური*) ასპარეზიდან ალექსანდრეს კავალერად ჩასულიყო საფლავში.⁴⁷⁾

ი. ა. ბარტოლომეი სანხედრო გენერალი იყო, მაგრამ ერთად ერთი ძალი სპეციალობა ნუმინმატიკა იყო.

ერთს რომ მივეცი ასეთი ტყბილი პასუხა, იქვე მიუბრუნდი მეორესა:

— ბოდიშს ვიხდი, იაგორ პავლოვიჩი, (სტარიცკი) მაგრამ არ შემძლია არ გითხრათ ის, რაც ამ დღეებში გულში მომიგროვდა. მე ვგრძნობდი და ახლაც ვგრძნობ თქვენდამი უგულწრფელეს, უღრმეს პატივისცემას, მაგრამ ამ 18 სხდომის განმავლობაში ერთი საქმის თაობაზე, თქვენ სწორეთ 18-ჯერ შესცვალეთ თქვენი აზრი! ეს შეუძლებელია! ღვთის გულისათვის ისწავლეთ როგორ უნდა იქონიოთ თქვენი რწმენა!

ის მაშინ მთლად გაქარხლდა; მაგრამ ისწავლა კი; და ისწავლა ისე, რომ ახლა ის სახელმწიფო საბჭოს წევრთა შორის რჩეულთაგანი არის, და თვით ბარონ ნიკოლაის არ ჩამოუვარდება სახელგანთქმულობაში.

18.

მთავრობის სამსახურის განახლება. — ჩემი აპეკუნობის მოკლე აზბაე. — გრაფი მ. ტ. ლორის-მელიქოვი. — პრიკახის ვალი თავდაზნაურობაზე. — წერა-კითხვის საზოგადოება. — თავადი მინვრელსკი. — გრაფი ბარანოვი. — გრაფინია ადლფერბერგი. — ფ. ა. სმირნოვი. — თ. დი ანდ. ალექს. ლევენი. — სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროში ჩარიცხვა. — უმაღლეს კომისიაში დანიშვნა. — ა. ხი დაპირებიდან ვ. ხე უარი. — უპატიოსნესი ადანიანი. — ღიმ. იას. ჩუბინოვი.

1862 წ. შეწყვეტილი მთავრობის სამსახური 1880 წ. განმიიხლდა და დღემდე გრძელდება, მაგრამ ერთობ უკნაურდ სახით და ჩვენ განვილილ გაკვეთილებს შორის ყველაზე უშესანიშნავესი გაკვეთილის მიუხედავად.

ქვემოდ მოსათხრობი ამბავის გასაშუქებლად, აქ უნდა ჩაურთო ერთი პატარა ეპიზოდი, იმ ამბავიდან ამოღებული, რასაც მეორე ადგილას აღვნიშნავ, სახელდობრ:

იმის გულისათვის, რომ 1858 წ. არ ეათხოვე ყური სამეგრელოს ხალხის ხმას და ამ ხნიდან მოყოლებული 9 წლის განმავლობაში თავგამოდებით ვიცავდი სამეგრელოს მთავრის სახლობის ინტერესებს, რომელზედაც თითქო ღვთის წყრომა იყო გადმოსული, თავს დამატებეს ისეთი სასჯელი, რაც შეიძლება წარმოსდგეს მხოლოდ ელექტრონის განსაკუთრებული ძალით, ჩვენს სასამართლოებში ხანდახან გასაოცარი უსამართლობით¹⁸⁾ რომ იფეთქებს ხოლმე.

სამეგრელოს მთავრის მამულმა პირველი აპეკუნების ხელში 1858 წელს 227 მ. მისცა წმინდა შემოსავალი.

ჩემს ხელში ამ შემოსავალმა, — მართალია ერთბაშად არა, მაგრამ თანდათანობით, — მეტადრე კავკასიის კომიტეტის გადაწყვეტი-

ლების შემდეგ 1861 წ. და 1867 წ. იანვარში მეორე გადაწყვეტილების გამოცხადების შემდეგ,—მიადწია იმ ციურამდე, 1857 წელს რომ საინვენტარო აღწერილობასა ჰქონდა ნავარაუდები ე. ი. 80.000 მანეთამდე, რომელშიაც შედიოდა 1867 წელს მთავრობისაგან დანიშნული მილიონის სარგებელიც.

მაგრამ ისეთმა ელემენტებმა, როგორც ქალის კაპრიზი, როგორც ყმაწვილკაცური უინი გამდიდრებისა, როგორც ალლო ზოგიერთი ადვოკატისა, თუ სად შეიძლება კარგად გამოჩეს, როგორც ქედმოხრა ზოგიერთი მსაჯულისა მოწყალესა და დამაწინაურებელის წინაშე,—ყველა ამან ერთად ხელი შეუწყო იმას, რომ ყოფილი მთავრის თავადი მინერელსკის სასარგებლოდ სასამართლომ 50.000 მანეთი მომისაჯა გადასახდელად—და ეს რაღაც 5 თუ 6 წლის შემდეგ, რაც მინერელსკის ინტერესების გადამეტებული ენერგიული დაკვისათვის განსვენებულმა თავ. ბარიათინსკიმ შეფოს მოადგილის საბჭოდან და სულაც სამსახურიდან გამომაბრძანა.⁴¹⁾

ახლა განვაგრძობ ამბავს ამ სამსახურის განახლებაზე.

იმ მიზნით, რომ აღდგენილიყო საზოგადოებრივი მშვიდობიანობა, დარღვეული იმპერატორ ალექსანდრე II-ზე ბოროტი თავდასხმით პეტერბურგში 1880 წლის დამდეგს, დაარსდა უზენაესი განკარგულების კომისია (Верховная распорядительная комиссия⁴²⁾) და ამ კომისიის მთავარ გამგეთ დაინიშნა გრაფი მიხეილ ტარიელის ძე ლორის-მელიქოვი ჩემი გმირა მიხეილ ტარიელის ძე, რომელთანაც აქ, ტფილისში, ყოველთვის საუკეთესო, თითქმის მეგობრულ განწყობილებაში ვიყავი.

როდესაც ის თერგის ოლქის უფროსად იყო, არა ერთხელ გამოუტყვევამ ჩემთვის სათუთი თვისი გრძნობანი. 1878 წელს კი ყარსის ალების შემდეგ, ერთი დიდი თანამდებობის მოლოდინში, სიტყვა ჩანომართვა, რომ წაეიდოდი მასთან სამსახურში.

ახლა ის იღვა სახელმწიფოს ყოველ შემძლებლობის ისეთს სიმალლეზე, რომლის მიღწევა უბრალო მომაკვდავთა შორის არაეის ღირსებია. ასე გასინჯეთ, უზენაესი კომისიის შემადგენლობის ამორჩევაც კი იმას ჰქონდა მინდობილი.

მაგრამ ასეთი მდგომარეობა ბაღებს შურსა და მტრობას.

საქმარისად ჰყავს მას ხელთ-ქვეშ ერთგული კაცები?—ეს ერთი ამასთან, ორი საქმე მაქვს გულში, რომელთა კარგად გადაწყვეტა საზოგადოებას, ჩვენს ქართულ საზოგადოებას დიდ სარგებლობას მოუტანს.

მაქვს განა უფლება, რომ ამ შემთხვევაში არ ვისარგებლო და არ მიემართო ამ საზოგადოების წევრის ყოველ-შემძლებელ დახმარებას?—ეს მეორე.

და ბოლოს—თითონ მე მაქვს თავს დატეხილი სასამართლოს ორი საქმე. ხოლო ჩვენში სასამართლო არის, თვით მოსამართლეთა მსოფლმხედველობით, დამოუკიდებელი, თვითმპყრობელი, უცოდველი და de facto უკვე აღარ არსებობს ის ორგანიული კანონი, რომელიც დაჩაგრულს უკანასკნელ თავშესაფარს სამეფო ტახტს წინ გაუღებდა.

გრაფი მიხეილ ტარაელის ძე არის ერთად ერთი პირი ახლა, რომელსაც შეუძლიან ამ გზის გახსნა და დახმარება, რომ გამოხსნოვოს უმალღესი ბრძანება ჩემი საქმეების გადასაწინააღმდეგად, თუ თვითმპყრობლობითი პრეროგატივი სასამართლოს შესახებ, საკასაციო სენატზე არ იყო გადაცემული.

მაქვს განა უფლება, რომ არ ვსცადო და არ დაეადგე ამ გზას?—ეს მესამე.

სამივე ამ კითხვაზე უარით უნდა მეპასუხნა ჩემი თავისათვის და აი, 1880 წლის მარტის დაჰდეგს პეტერბურგისაკენ გავეშურე.

იქ მიხეილ ტარაელის ძე გადამეტებით მუშაობს.

— იმის დანიშვნამდე არავის ძილი არ ჰქონდა პეტერბურგში, —მეუბნებოდნენ ერთ კერძო სახლში, სადაც ექვიც არ ჰქონდათ ჩვენი ერთმანეთში დამოკიდებულების შესახებ.—ახლა კი გვძინავს; ჩვენ არ ვიცით მან რა გააკეთა, მაგრამ მშვიდად კი გვძინავს.

თითონ მასში კი მე არავითარი ცვლილება არ დამინახავს, გარდა იმისა, რომ ძალიან გამხდარიყო.

ჩემი პირველი საკითხის შესახებ მიპასუხა, რომ ბედნიერად ჩასთვლიდა თავს; რომ შესძლებოდა ჩემი ჩაყენება იქ, სადაც უკვე ჩააყენა ესა და ეს; მაგრამ ნეპოტიზმს დამწამებენო; იმას კი არ უნდოდა, რომ რამეში ბრალი დაედოთ.

— მაგრამ მე შენ მოგაწყობ, შესაფერისად მოგაწყობ, თუ ერთ-ორ თვეს დამაცდი.

— ვეცდები დაეცადო. ახლა მეორე საკითხი. მე მაქვს აქ პირადი და საზოგადო საქმეები. მაგრამ წინდაწინ ვაცხადებ, რომ თუ ჩვენი საზოგადო საჭიროებანი შეწყნარებულ იქნებიან, კერძო ჩემს საქმეებზე ხმასაც არ ამოვიღებ.

— მაშ ჯერ საზოგადო საჭიროებაზე მოვილაპარაკოთ.

— ვილაპარაკებ მხოლოდ ორზე: ჩვენი თავად-აზნაურობის პრიკაზის ვალზე და ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაზე.

— ხალხის განათლებისთვის ყველაფერზე მზადა ვარ, მაგრამ ჯერ პრიკაზზე. ვალი თუ აღებულია გადახდაც ხომ უნდა?

— საქმეც ის არის, თუ როგორ არის აღებული ვალი? ჯერ ერთი ვიტყვი იმას, რომ ახლა სამ მილიონამდე ასული ვალის პატივისათვის საპატიო საბუთიც რომ არ იყოს, თქვენ სხვაზე უკეთ იცით, რომ ეს მოწყალება ქართველმა თავად-აზნაურობამ სრულებით დაიმსახურა.

— მე კვლავ მესმის ჩვენი წინამძღოლის მსჯელობა!

— არა, ხუმრობა გაშვებით. თქვენ იცით, რომ ქართველები დიდი ერთგული არიან ტახტისა, და მათ რომ მონარქიული მოწყალების სახით ასეთი საჩუქარი მიეცეთ, კარგა იქნება, მით უმეტეს, რომ ესეც უნდა მოხდეს, ვინაიდან ამას უძევს ძალიან მკვიდრი იურიდიული საფუძველი.

— ოჰო! აბა როგორი?

— ეს ვალები ბატონ-ყმობის დროს არის აღებული. პრიკაზი რომ ფულს აძლევდა, მეკომურ ყმებს იგირავებდა. ეს გირავნობა ახლა აღარ არსებობს და ეს მოვალეების ბრალი არ არის. სესხის ალების პირობა დარღვეულია, სწორედ რომ ვსთქვათ, მესამე პირის მიერ, საკანონმდებლო ხელისუფლებით.⁵¹⁾ ადგილობრივი მთავარ-მართველობისაგან ამის შესახებ უკვე გამოგზავნილია შუამდგომლობა კავკასიის კომიტეტში და საჭიროა მას ხელი შეეწყოს. ეს სასიამოვნო იქნებოდა დიდი მთავარი მეფის შოადგილისათვისაც.

— მართლა და ახლა მაგონდება, გირაოდ მიწას კი არა, გლეხებს იღებდნენ. შემიდგინე ამის შესახებ ქალაქი და მე ვეცდები. მეორე საქმე?

— ეს არის საქმე ტფილისის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების შესახებ, სადაც თქვენც წევრი — დამფუძნებელი ბრძანდებით.⁵²⁾ სასურველია, რომ ან საზოგადოებამ მოიპოვოს უმაღლესი მკარველობა და აქედანვე აი ასეთი დახმარება მიეცეს:

სამი მილიონის ვალი თუ მოიხსნა, ეს იქნება წყალობა თავად-აზნაურობის მხოლოდ ერთი მესამედისათვის, ხოლო დანარჩენი ორი მესამედიც რომ მონაწილე შეიქნეს მონარქიული მოწყალებისა, მოახერხეთ ისე, რომ ნაწილი ვალისა ანგარიშებიდან მოიხსნას და დანარჩენი კი წერა-კითხვის გავრცელების სასარგებლოდ მიეცეს.

— აზრი მოსაწოჩია. საჭიროა ამის შესახებაც ქალაქი. ერთს ქალაქს შეადგენ, როგორც ყოფილი წინამძღოლი თავად-აზნაურობისა, მეორეს კი — როგორ?

— როგორც თავმჯდომარე საზოგადოებისა!

— ჩინებულია! შეიძლება ხეალისათვის?

— უეპველად მოგართმევ ხეალ.

და მიეართვი.

შემდეგ—კრინტიც აღარ დაძრულა ჩემს პირად საქმეებზე.

მაგრამ ვერც საზოგადო საქმეები გაკეთდა: ერთი იმიტომ, რომ კავკასიის კომიტეტის სხდომაზე გრაფს დაუგვიანდა მისელა რამდენიმე წუთით, რის განმავლობაშიაც საქმის გადაწყვეტა მოესწროთ. თუმცა კარგად კი ვადაწყდა,—რადგან გლებთა რეფორმის შემდეგ დაგროვილი სარგებელი და ჯარიმა მოხსნეს; მეორე კი ვერ გაკეთდა იმიტომ, რომ ვარშავაში ვილაცა ახირებულს კაცს, ჩვენთან plus royal, que le roi, რაღაცა დაეშავებინა და ამიტომ ახლა უხერხულია ქართველების სწავლა-განათლებაზე ლაპარაკიო.⁵³)

ღწერთო სამართლიანო! რა აქვს პოლონეთს საერთო საქართველოსთან?

ამასობაში იწყებოდა ის საქმე, ამ ამბავის საგანს რომ შეადგენს.

არ მახსოვს ახლა რის თაობაზე, ერთხელ მიხეილ ტარიელიჩმა თავად შინგრელსკის საქმეებზე ჩამოძიგდო ლაპარაკი.

— როგორც მეთურება,—ვეუბნები მე,—ძალიან ცუდად მიდის იმის საქმე. მგონია იმის ნახევარიც არ შერჩეს, რაც მე მას 1868 წ. ჩაებარე.

— რატომ, რა მიზეზია?

— ამბობენ, იმისმა აგენტებმა საქმე ისე დაიწყეს, რომ ყველას პირს კაცა ეცა, ერთბაშად რომ მგონი ათასზე მეტი საჩივარი შეიტანეს დარღვეული მფლობელობის აღსადგენად. ამან თითქმის მთელი სამეგრელოს ხალხი აანხედრა მის წინააღმდეგ და პროცესს პროცესზე აგებს თურმე. ისეთი საქმეებიც კი წაუგია, რომელთა უდავობა ყველასათვის ცხადი იქნებოდა. ვინმე რომ გასჯილიყო და აპეკის საქმეებში ჩაეხედა, მამულთან ერთად რომ ჩავაბარე.

მეორეთ, შემთხვევით რომ განაახლა მასზე ლაპარაკი, მიხეილ ტარიელის ძე შემეკითხა, ვსწუხდი თუ არა, რომ შინგრელსკის საქმეები იმ მდგომარეობაში იყო.

— თუმცა ღრმად ვარ შეურაცხყოფილი და ამ საქმით მთლად დაქცეული. მაგრამ მაინც ვწუხვარ აღამიანობით საზოგადოდ და ეჭობოდ იმიტომ, რომ ამნაირად იკარგება ჩემი ცხრა წლის შრომის ნაყოფი.

იმ ლაპარაკის ორიოდე დღის შემდეგ ის მეკითხება, იყო თუ არა ჩემთან თავადი შინგრელსკი.

— არა, არ ყოფილა, ეთხოვნა კი დღეს, რომ მენახა.

— ნახე, ნახე!

— რა იყო, განა ავად არის?

— არა, ავად არ არის, მაგრამ საქმე აი რაში არის: აქ უნდათ დაარსონ საგანგებო უმაღლესი კომისია მისი საქმეების მოსაწყობად; ამ კომისიის თავმჯდომარედ იქნება სახელმწიფო ქონებათა მინისტრი თავადი, ლივენი წვევრებად—სახელმწიფო საბჭოს წევრი კლუშინი (ადრევე ყოფილი უფროსი კავკ. მეფის მოადგილის მთავარ მართებლობისა) და სტარიცკი (სწორედ ის, რომელიც 1862 წ. ჩემს მაგიერ დაინიშნა მეფის მოადგილის საბჭოში) და წვევრად—საქმის მწარმოებლად—სმირნოვი. საქიროა, რომ შენც წვერი იყო ამ კომისიისა... მე მომანდეს, რომ შენ დაგითანხმო, მაგრამ რადგან ვიცი, რომ უარს არ იტყობდი, მე დავპირდი კიდევაც. ეს შენ წინ წაგწევს, უფრო ახლო გაგიცნობენ; იქ უნდათ პირადად გაგიცნონ.

— მაგაზე მე უკან არ დავიწვევ, მაგრამ ნება მექნება თუ არა, რომ ჩემი სურვილიც გამოვსთქვა?

— ე. ი. პირობები? უსათუოდ.

— მაშ, აი რა: ჩემი სამსახური შესწყდა თავადი მინგრელსკის საქმეების გამო. ახლა უნდა აღმიდგინონ სამსახურის უფლებანი, ე. ი. დღემდის დაკარგული დრო სამსახურში ჩამეთვალოს. მაგალითები ყოფილან, მაშასადამე ძნელი არ არის.

— რომ ვსთქვათ, ეგ ძნელი არ არის.

— შემდეგ საქიროა, რომ ჩემსა და თავად მინგრელსკის შორის არავითარი ანგარიშები აღარ იყოს. არ შეიძლება გულში ბოძმა არ გიტრიალებდეს, რომ ასეთი უსამართლო გადასახადი შემოგახვიეს თავზედა. ამისთანა გრძნობა კი, ვისაც უნდა შეეხებოდეს, უთუოდ ხელს შეუშლის მის სასარგებლოდ მუშაობასა.

— დიახაც! მაგას რაღა ჩიჩინი უნდა.

— დაბოლოს, სამსახურში რომ შედიხარ, ჯამაგირიც უნდა გქონდეს მხედველობაში.

— ჯამაგირი გექნება ათასი თუმანი წყლიწაღში!

— თუ მინგრელსკის ხარჯზე იქნება, ეს ბევრია, იმას ისეც აჩანაგებენ. შვიდიც საკმარისი იქნება.

იმან მომაპყრო თვისი შესანიშნავი თვალები, რომლებიც თითქოს ხმამალა მეუბნებოდნენ: გცნობ, გცნობ მე შენა!

— მაშ ნახე, ნახე ხვალ ნიკო და რაც იქნება, მიაბზე შემდეგ.

ვიყავი მეორე დღეს ნიკოსთან, ე. ი. მინგრელსკისთან. ვითომც არა ყოფილიყოს რა, გამოეჩანა, მომეხვია და მეუბნება:

— უნდა მიდის ჩემი საქმე სამეგრელოში, დიმიტრი ივანეს ძე!
უნდა დამეხმაროთ, რომ გამოვაკეთოთ.

— გაგებულნი მაქვს მეც და ყველაფრის მიუხედავად, გულით
ვარ მონდომებული დაგეხმაროთ.

— გმადლობთ, გმადლობთ. დღეს უნდა წაესულიყავით ედვარდ
ტროფიმოვიჩთან, მაგრამ დღეს იმას ვერ ვნახავთ, ხვალ წავი-
დეთ. მოდით ხვალ ჩემთან დიდის 11 საათზე და წავიდეთ ერთად.

— ვინ არის ეს ედვარდ ტროფიმოვიჩი?

— თქვენ არ იცით? გრ. ედ. ტრ. ბარანოვი.

— ახ, ღმერთო ჩემო! გრაფი ბარანოვი. სახელმწიფო საბჭოს
საეკონომიო დეპარტამენტის თავმჯდომარე? როგორ არა, ვიცი, ძა-
ლიან მოხარული ვარ, ძალიან!

და წავედით შერე დღეს გრაფ ედვარდ ტროფიმოვიჩთან,
მაგრამ მინგრელსკისთან ერთად კი არა, რომელსაც რაღაცა მიზეზით
წამოსვლა არ შეეძლო; ჩენს მომავალ კოლეგა თვედ. არტემ. სმირ-
ნოვთან ერთად, რომელიც იქვე, მინგრელსკისთან გავიცანი.

12 საათი იქნებოდა, რომ გრაფმა მიგვიღო.

პირველი შეხედვით გრაფმა ედვარდ ტროფიმოვიჩმა მეტის
მეტად სასიამოვნო და საამებელი შთაბეჭდილება იქონია ჩენზე, ისე-
თი მომხიბლავი იყო მისი სახის ტკბილი, სანდომიანი გამომეტყვე-
ლება; მისი ქალარა ანთავრებდა ამ შთაბეჭდილებას და უნებურად
გეპარებოდათ თავში ღრმა ეკვი იმ ნათქვამის სიმართლეზე, რომ შეხე-
დულება ატყუებსო!! დიახ! იქნებ სხვის ვისიმე შეხედულება ატყუი-
ლებს, მაგრამ ამისი კი არა!

სათნახეერის მუსაიფმა მასთან ხომ დაასრულა მისი მომხიბლა-
ვობა: პირდაპირ გიპყრობდათ სურვილი რაც შეიძლება ხშირად გე-
ნახათ ეს საუცხოო ადამიანი!

რომ მიგვიღო ჰე და სმირნოვი, გრაფმა გამოსთქვა თავისი კმა-
ყოფილება ჩემის გაცნობით და სავარძლები შემოგვთავაზა საწერ მა-
გიდასთან, თავის პირდაპირ.

ვერც კი მოვასწარით დავმჯდარიყავით, რომ შემოვიდა ერთი
მანდილოსანი, რომელსაც დიდის პარტივისცემით მიესალმნენ და ჩემი
თავიც გააცნეს.

მერე გავიგე, რომ ის იყო სიდდერი ნიკო მინგრელსკისა, გრა-
ფინია ეკატერინე ნიკოლოზის ასული ა დ ლ ე რ ბ ე რ გ ი, რომლის შესა-
ხებ მიხ. ტარიელსძე იტყოდა ხოლმე, რომ ძალიან ჭკვიანი და დი-
დადი პარტივემულია უმაღლესი წრის ქალთა შორისო.

ყველანი დაესხედით და გრ. ბარანოვი მომიყვა გამოკითხვას შესახებ თ-დიმინგრელსკის საქმეებისა და ჩენსა და მის შორის წარმოშობილი პროცესისა.

იოტის ოდენაც არა დამიმაღავს რა, რაც კი ვიცოდი ყველაფერი უაზრბე. ის კი ისე შეკითხებოდა, როგორც კაცი, ამ საქმისა ყოველი წერილმანი რომ იცოდა.

გრაფინია ჩუმად გვისმენდა; სმირნოვი კი ხშირად ერეოდა ლაპარაკში და ისე ბევრს ლაპარაკობდა, რომ გრ. ბარანოვმა ერთხელ უთხრა მეტისშეტად ლმობიერის კილოთი:

— თვედორე არტემის ძეგ, გამომათქმევინეთ ჩემი აზრიც! მე ხომ არ დამიშლია თქვენთვის ლაპარაკი?!

— ეგ ყველაფერი ალბად იმიტომ ხდება, — სთქვა გრაფმა სხვათა შორის, რომ ქონებრივი უფლება მინგრელსკისა ჯერ არ არის გამოკვეთილი და მაიორატი არ არის ჯერ დამტკიცებული; მაგრამ თქვენ, დიმიტრი ივანეს ძეგ, ყველაზე კარგად იცით იმის საქმეები; მიუხარით, არის რამე რომ უჩვენებდეს იმის მამულს, რამდენადმე მაინც რომ არკვევდეს მისი აგარაკების საზღვრებს?

— როგორ არა, არის და რამდენადაც შეიძლებოდა სწორიც!

ამაზე ყველანი შეჩოჩოლდნენ და ჩემთვის ცხადი შეიქნა, რომ აქ საქმე ყველამ იცოდა დაწვრილებით; ხოლო არაფერი არ იცოდნენ 1857 წლის აღწერილობისა.

— გვიამბეთ, გითაყვა. ეგ რა აღწერილობაა?

ეს არის — მთავრობის აქტი, რომლის შედგენაზე კავკასიის მთავარმართველობამ იზრუნა, რათა პეტერბურგში გაწვეული მთავრის ოჯახობის ქონება ცნობაში მოეყვანათ. ეს საინვენტარო აღწერილობა არ ეფარდება გამიჯნას, მაგრამ სისწორით კი უჩვენებს როგორც აგარაკებს, რომლებშიაც შედის კერძო ქონება მთავრისა, როგორც მაგ. ტყე, შინდორი, ბალები, შენობები, აგრეთვე ამ აგარაკების გარე მიჯნებსა. და ამ ცნობებს ეძლევათ იურიდიული დამტკიცებაც, ვინაიდან აღწერილობა არის შემდგარი მთავრობის მთელი კომისიის მიერ, ადგილობრივი და უმაღლესი ხელისუფლების დეპუტატთა თანადასწრებით და დაფუძნებულია სოფლის მოხელეთა, ამორჩეულ პირთა და მონაწილეთა ფიც-მიღებულ ჩვენებაზე.

— რას ამბობთ?! ნუ თუ ასეთი აქტი არსებობს? ოო! ეს დიდად საყურადღებო საქმეა!

ამ აღწერილის დიდ საყურადღებობაზე ბევრს ლაპარაკობდა მეტადრე თ. ა. სმირნოვი.

— ეს მითხარით, დიმიტრი ივანეს ძე, მოიპოვება სადმე ეს აღწერილობა?—მეკითხება გრაფი.

— როგორ არა! ის არის თ-დი მინგრელსკის საქმეებშიც და მეფის მოადგილის მთავარ მართველობაშიც, უნდა იყოს აქაც, კავკასიის კომიტეტშიც.

— ასე როგორ არაფერი არ ვიცოდით ამ საქმისა!—ერთი კითხვის ნება კიდევ. მაგრამ ეს კითხვა მიიღეთ ისე, როგორც სურვილი იმისა, რომ თავიდან მოგაშოროთ ყველაფერი, რაც იმაში უსიამოვნო არის თქვენთვისა. რა მიზეზით, ან რა საუფუძელით აღიძრა თქვენში ის პროცესი?

უძნებ ეს ისტორიაც იმავე გულახდილობით.

— თქვენს წინააღმდეგ პროცესი კენინას სახელით იყო, თუ ნიკოს სახელით?—მკითხა გრაფმა.

— ნიკოს სახელით.

— მაშ მადლობა ღმერთს, რომ იმის სახელით. ეგ ადვილი მოსასპობია. ეხედავთ, რომ თქვენს დაუხმარებლად ჩვენ არაფერი შეგვიძლიან, მაგრამ დაგვეთანხმებით კი, რომ გთხოვოთ დაივიწყოთ ყველაფერი, რაც საწყენი იყო და მიიღოთ მონაწილეობა უმაღლესი კოზისიის მოქმედებაში?

— დიდის ხალისით! გრაფი მიხეილ ტარიელის ძე მაგის შესახებ კიდევ მელაპარაკა, ხოლო მეც მივეცი ჩემს თავს ნება ზოგიერთი ჩემი სურვილიც გამომეცხადებინა.

მაშინ გრაფი ბარანოვი ხელის მაგრა მოკერით მიხდის მხურვალე მადლობას, მადლობას მიხდის გრაფინია ადლერბერგიც; სმირნოვი ბრწყინავს და ეს აუდენცია ასე თავდება.

— რაც კი შეეხება პროცესით გადასახდელს,—გრაფი ამთავრებს ლაპარაკს,—მე ვიღებ ჩემს თავზე, რომ გავარიგოთ ეს საქმე. არაერთარ უკმაყოფილებას აღარ უნდა ჰქონდეს ადგილი.

მეორე დღეს ყველაფერი დაწვრილებით ვუამბე მიხეილ ტარიელის ძეს.

— ახლა აი რა,—მეუბნება ის,—კომისიის წევრად რომ დაინიშნო, საკუროა ჯერ სამსახურში შებვიდე. ამის შესახებ ლაპარაკი უკვე იყო თავად ანდრ. ალექს. ლივენთან. იმასაც უნდა წარუდგედრო რომ არ დაჰკარგო, წადი მასთან ახლავე; თუ გაგიძნელონ მიღება, უბრძანე მოახსენონ, რომ ჩემგანა ხარ.

მივედი. მეკარემ, დამინახა თუ არა უცხო მიმსვლელი, პირდაპირ მომახალა, არ შეიძლება, დრო არა აქვსია.

— გრაფი ლორის მელიქოვისაგან, — უთხარი მე და მაშინვე კარები ყურთამდე გაიღო: მობრძანდით!

დაუბრკოლებლად შევედი მისაღებ ოთახში, სადაც ჩემად იჯდა რამდენიმე ჩემისთანა ორდენიანი.

მოიკრება ჩემთან ვიღაც კუზიანი შპაგით და სატყეო უწყების პაგონებით, ეტყობოდა მორიგი მოხელე, და ჩემს პიროვნებას მეკითხება.

— ესა და ეს, გრაფი ლორის მელიქოვისაგან.

წარმოვსთქვი თუ არა ეს სახელი, კუზიანი მაშინვე გაემართა კაბინეტის კარებისკენ და ძალიან ფრთხილად შევიდა.

ერთი თვალის დახაზვამებზე გამოდის და მიცხადებს, რომ ბ. მინისტრი გთხოვთ ცოტა მომითმინეთო.

მალე გამოვიდა მინისტრიც, მთელი თავით მალალი ყველა ჩვენზე, დაგვიქნია თავი ყველას და რომ დამინახა ახალი პირი, პირდაპირ ჩემთან მოვიდა.

მე დავუსახელე ჩემი თავი.

— აა! ძალიან მოხარული ვარ! ბატონებო! გთხოვთ ცოტა მომინებას!

ჩამკიდა ხელი და კაბინეტში შემეყვანა.

იქ იმანაც დაწვრილებით მკითხა საქმე, რომელსაც, როგორც ეტყობოდა, უკვე იცნობდა; მკითხა აგრეთვე, თუ რა თანამდებობანი გავიარე სამსახურში ყოფნის დროს, მიულოცა თავის თავს ასეთი მცოდნე პირის შეძენა კომისიაში და ერთი საათის ტკბილი მუსიკური შემდეგი სიტყვებით დააბოლოვა:

„ამ პირველ ხანად მე შემოძლიან შემოგთავაზოთ მხოლოდ სამინისტროს საბჭოს წევრის ალაგი. მაგრამ ახლა ისეთი სასტიკობაა, რომ ალექსანდრე აგეეს ძე (აბაზა) არც მე და არც სხვა რომელსამე მინისტრს საბჭოში შტატ-გარეთ ალაგს არ მისცემს. შტატის ალაგები კი ყველანი დაქერილია. ის მხოლოდ მიხეილ ტარიელის ძის თხოვნას აასრულებს. სთხოვეთ მას ჩემს მაგიერ, რომ ორი სიტყვა უთხრას მას. ამავე დროს კი, მომიტანეთ დღეს იყოს თუ სხვა დროს, როცა გასურდეთ, ქაღალდი, ე. ი. თხოვნა სამსახურში ჩასარიცხავად.

მეორე დღეს მიხეილ ტარიელის ძე მეუბნება:

— აბაზა ჩემთვის იზამს მაგას, მაგრამ აი, ძმაო, კვანძი სად არის! იმან ხელმწიფეს სასტიკი ბრძანება გამოსთხოვა, რომ არანაირი შტატ-გარეთი თანამდებობანი არ დაქერილიყო. ახლა კი ამ წესის დარღვევა თითონ უნდა ითხოვოს. მე ხომ იმას უხერხულ მდგომარეობაში ჩავაყენებ! ეს სხვანაირად უნდა მოხერხდეს.

— ღვთის გულისათვის, ნურც თქვენ შეიწუხებთ თავს ჩემთვის, ნურც თქვენს მეგობრებს შეაწუხებთ, შტატის ადგილი მეჭირება თუ შტატ-გარეთი, ჩემთვის ეს სულერთია, ოღონდ კი შემეძლოს ჩემს ცოლშვილსაც რამე გაუზიარო.

— მოვაწყობთ, მოვაწყობთ.

შემაქვს თხოვნა, რომ სამსახურში მიმიღონ და მეც სახელწ. ქონებათა სამინისტროს მიმაწერეს.

შემდეგ, თ-დი მინგრელსკის ინტერესებზე ნზრუნველთა წრეში ალბად მსჯელობა ჰქონოდათ იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა ნო-ხერხებულიყო ჩემი უზრუნველყოფა ჯამაგირით. ვამბობ, ალბადინი-ტომ, რომ თევდ. არტ. სმირნოვმა დაიწყო ერთხელ ჩემთან რჩევა, თუ როგორი შტატი შეგვედგინა უმაღლესი კომისიისა და მისი კან-ცელარიისათვის.

— ამისათვის წყარო კი არის?

— ახლა იმაზე სწარმოებს საქმე, რომ გამომსყიდველი კომისი-ისაგან ოცი ან თხუთმეტი ათასი მანეთის მიღება მოხერხდეს იმ 400 ათას მანეთიდან, რაც თავად მინგრელსკის ერგება მისი ყოფილი გლეხების ნაღვლებისა. აი აქედან უნდა გადაიდოს საჭირო თანხა, იმის ვარაუდით, კომისიამ რომ სამ წელიწადს იარსებოს.

— მაშ მოდი თიანგარიშით.

— თქვენ 7000 მან. წელიწადში—21000. საჭიროა ერთი საქნის მწარმოებელი; მე მყავს მხედველობაში ჩინებული მოხელე, 1500 ნა-კლები რალა იქნება წელიწადში—4500. კანცელარიაზე, ე. ი. გადა-მწერალს, დარაჯს, ბინის ჭირას, საკანცელარიო საგნების, ასე ვსთქვათ ამოდენივე—4500.

სულ შესდგება 30.000 მ. ხოლო ცინიცობაა ახალი რამ ხარჯი გამოტყვრეს ან კომისიის მოქმედებამ ერთი .ორი წლით მეტ ხანს ვასტანოს—საჭირო არის მოკრით 50.000 მ. გადაიდოს.

ასეთი იყო სმირნოვის ხარჯთ-აღრიცხვა; ხოლო რა მოუვიდა მას ამის შემდეგ, ეს მარტო სმირნოვმა იცის.

ამასობაში კომისია უნდა შეკრებილიყო პავ. ნიკ. კლუშინთან: თავადმა ლივენმა მეც იქ მიმიწვია. ისე მომეგებნენ იქ, როგორც ძველ ნაცნობს, მეტადრე იაგ. პავ. სტარიცკი, ის დაუზოგავად ულოცავდა კომისიას საქმის ასეთი მცოდნე თანამშრომლის შეძენას, როგორც დიმიტრი ივანეს ძეა.

— მხოლოდ ამას შეუძლია გამოგვიყვანოს იმ უდაბურ ტყიდან, რომელშიაც ჩვენ ვიმყოფებით:

მაგრამ ის მაინც არც თუ სულ ტყეში იმყოფებოდა; მან ამ საქმისა ზეერი ფაქტი იცოდა, ან უკეთ რომ ვსთქვათ, ამიერკავკასიაში სამსახურიდან ახსოვდა.

ამ სხდომაზე პირველად გამოიკვეა ჩემთვის მიზანი კომისიის დაარსებისა:

1867 წ. იანვარს გამოსულიყო უმაღლესი ბრძანება — სამეგრელოს მთავრის კუთვნილი მამულებიდან შესდგეს საუფლისწულო მამული თავადი მინგრელსკისათვისო, მაგრამ ეს უმაღლესი ბრძანება აქამდე არ მოეყვანათ სისრულეში.

უმაღლეს კომისიას უნდა გამოეკვლია და ყოველი დაბრკოლებანი გადაეღაბა აღნიშნული ბრძანების ასასრულებლად.

შემდეგ კომისიაში მიიღეს ორი ასეთი გადაწყვეტილება:

1. თუ რას შეიცავდა თავადი მინგრელსკის საუფლისწულო მამული, იმის გამოკვლევის დროს სახელმძღვანელოდ იყოს განსაკუთრებით 1857 წლის მთავრობის აღწერილობა.

2. თავადი მინგრელსკის ქონებრივ-უფლებათა გამოსარკვევად კომისიის მიერ ამიერ-კავკასიაში გაიგზავნოს მისი წევრები, — ყიფიანი და სმირნოვი და დავეალოთ მათ გადაშინჯონ იქ სასამართლოს საადმინისტრაცია დაწესებულებებში ყველა საქმე, სადაც კი რაიმე ცნობები იქნება იმ ქონებათა შესახებ და წარედგინოს კომისიას, ზოგისა მათი დედანი, ზოგისაც ამონაწერი.

კომისიის თავმჯდომარის მხრით მათ შეუერთეს მინისტრის მინდობილობათა აღმასრულებელი მოხელე გუბარი.

იმათში ყიფიანმა მიიღო სამგზავრო ხარჯად ერთხელ 1700 მანეთზე ცოტა მეტი და მეორეთ 300 მანეთზედაც ცოტა მეტი.

ეს დავალება შესრულდა და 1881 წ. საქმეები და საქმეებიდან ამონაწერები შეტანილ იქნა კომისიაში.

რადგან ამ საქმეთა უმეტესი ნაწილი ქართულ ენაზე იყო ნაწარმოები, ამიტომ ყიფიანი უმთავრესად მათი შინაარსის არსებითი ნაარის რუსულ ენაზე გადაღებას უნდებოდა. ამ მუშაობას მოუხდა ზემოდგომის, ზამთრის და გაზაფხულის თვეები 1880—1883 წლებისა.

და აი ამ ხნის განმავლობაში მე მივიღე სმირნოვის ხელით, ცალკე განსაკუთრებული ბარათების მიცემით, სულ მომავალი ჯამაგირის ანგარიშში, მოწყალეობასავეთ გადმოგდებული, ასიდან სამას მანეთამდე, სხვადასხვა დროს.

ამის გამო არა თუ პეტერბურგში ვიტანდი უკიდურეს და დანამცირებელ გაკირვებას, როდესაც მაგალითად, ვებეწებოდი მოცათ ჩემთვის აუცილებელი საქირო სამასი მანეთი და მძღვედნენ

მხოლოდ 100, ან 150 მანეთს,—ამ სამი წლის განმავლობაში ჩემი სასოფლო მეურნეობა გამიჩანავს და ჩემს ცოლს არამც თუ გროში ფული არ ჰქონდა ხოლმე, ხანდაგან პურიც კი აკლდა, რის ატანაც მისთვის, როგორც ჩამომავლობით, ისე აღზრდითაც დიდად სამძიმო იყო.

ასეთი მდგომარეობიდან რომ აუცილებელი იყო ჩემი გამოსვლა, ამაზე გამუდმებით და მეგობრულის კილოთი შეეჩინებდი როგორც სიტყვიერად, ისე წერილობით თ. ა. სმირნოვს, კომისიის საქმეთა ავანჩაენს, თავისუფლად რომ შეეძლო მისვლა გრაფ ადლერბერგებთან და ბარანოვთან. მაგრამ ჩემი ძვირფასი კოლეგა გარდა ზევით აღნიშნული გულის ამღვრევი მოწყალების ძლევისა, რაც, როგორც მახსოვს 1500 მანეთს ძლივს შეადგენდა, სამი წლის განმავლობაში წერილობითაც და სიტყვიერადაც მხოლოდ ნელ-ნელა მიყოლიებდა, ან გრ. ბარანოვთან პირადად მოლაპარაკებისათვის მგზავნიდა.

გრაფი ბარანოვიც ისევე მამუშვიდებდა და მირჩევდა მოთმინებას, როდესაც მას მიემართავდი გულუბრყვილოთ მინდობილი.

ერთხელ მითხრა ჩემსა და მინგრელსკის შორის ანგარიშების მოსპობის შესახებ:

— ეს ჩემს ზნეობრივ მოვალეობას შეადგენს და დარწმუნებული იყავით, რომ ავასრულებ. მე ჩაგებით აქ საქმეში და მე მომენდეთ.

ოო, ვენდობოდი მე მას უეკვოდ და უსაზღვრო რწმენით!

— ის უუპატიოსნესი ადამიანია,—ხშირად წამოიძახებდა ხოლმე ჩემი სმირნოვი, თითონ დიდად პატიოსანი ადამიანი!

ამ ტკბილ ცხოვრებას სატახტო ქალაქში კიდევ ავითანდი როგორმე, მაგრამ ეს იყო რომ საკუთარ კერას მოწყვეტა და ამით გათამამებული ჩემი მონაწილენი გაუყოფელ მაშულს სულ თვითონ ისაკლტრებდნენ. ამის გამო ჩემს სახლშიც აუტანელი მდგომარეობა შეიქმნა. 4,000 დესეტინის ფრიად ნაყოფიერი ძვირფასი მამული იმ დროს 400 მანეთს არ მაძლევდა წელიწადში.

ცხადია რომ დამშვიდებული ვერ ვიქნებოდი პეტერბურგში.

გავბედე ერთხელ და იაგ. პ. სტარიცკის მიემართე რჩევისათვის; რა თქმა უნდა, რომ ამას მხოლოდ უკიდურეს შემთხვევაში ვიზამდი.

— როგორ? ნუ თუ აქამდე თქვენთვის უამაგირი არ დაუნიშნავთ? რას ბრძანებთ, თავადმა ლივენმა სთქვა კომისიის თანადასწრებით, რომ პირველ ხანად თავის საბჭოს წევრად გნიშნავდათ.

— იმან მეც მითხრა ეგ, მაგრამ აღბად ვერ მოასწრო.

— მე ვფიქრობ, რომ ამ საქმეს მხოლოდ ასეთი სწორი და ლეგალური გზით შემოევლება: თქვენა ხართ დანიშნული კომისიის წევრად თვით კომისიის შუამდგომლობით. მაშასადამე მოვალეც ის არის ჯამაგირი გამონახოს. ხვალ სხდომა იქნება, ფორმალურად გამოაცხადეთ იქ ამაზე, მეც ხელს დაგიჭერთ.

ეს იყო მარტის პირველ ნახევარში 1882 წელს.

შვეიცრანე ეს განცხადებაც თვით თავადი მინგრელსკის თანადასწრებით. თავმჯდომარეობდა პ. ნ. კლუშინი; იმანაც გაკვირვება გამოსთქვა და გაიხსენა ყოფილი თავმჯდომარის განცხადება.

დაადგინეს, რომ კომისიამ უნდა იშუამდგომლოს საბჭოს წინაშე, მაგრამ საკითხი იყო, რა გზით? წინად კომისიის ყოველი მიწერა-მოწერა კავკასიის კომიტეტის მეშვეობით ხდებოდა. ახლა კი ეს კომიტეტი უკვე აღარ არსებობს. სახელმწიფო საბჭოსთან კომისიას პირდაპირი დამოკიდებულება არა აქვს, მაგრამ ის არის დაარსებული კავკ. მეფის მოადგილის ინიციატივით, რომელიც ახლა სახელმწიფოს საბჭოს თავმჯდომარეა; მაშ კომისიას შეუძლიან მის უმაღლესობასთან იშუამდგომლოს.

ასეც გადასწყდა.

მაგრამ ამას გარდა კიდევ გადასწყვიტეს:

კერძოთ ეთხოვოს გრ. ბარანოვს მოამზადოს იქ ნიადაგი, რომ უარი არ უთხრან, და მერე იშუამდგომლონ.

— ეღვარდ ტროფიმოვიჩს კი მე მოველაპარაკები, — სთქვა პ. ნ. კლუშინმა.

— მეც მოველაპარაკები, — სთქვა იაგ. პ. სტარიცკიმ.

— მეცა ვსთხოვ, — სთქვა თ-მა მინგრელსკიმ. სმირნოვს ხომ სულ თვალები უბრწყინავს!

აი ახლა კი გამეჩარხა მეთქი საქმე!

მაგრამ ვაი თქვენს მტერსა!

ნიადაგის მომზადებაზე წავიდა მარტი, წავიდა აპრილი და მიდიოდა მაისიც.

აქ კი გადავსწყვიტე წერილობით და ოფიციალურად მიმეწერა სმირნოვისათვის, რომ იმას შესძლებოდა წაეკითხა იქ, სადაც თავადი მინგრელსკის საქმის ბედს ატრიალებდნენ და მიმართულებას აძლეოდნენ, რომ ოთხი დაპირებიდან, 1880 წლის მაისში რომ მომეცა ჩემი კომისიაში შესვლის წინ, ასრულებული ჯერ მხოლოდ ერთია: უმაღლესი ბრძანებით დანიშნული ვარ ამ კომისიის წევრად, ხოლო ჩემი სამსახურის უფლებანი არ აღუდგენიათ; ჩემსა და თ-დ მინგრელსკის შორის ანგარიშები არ გაუუქმებიათ და ჯამაგირი არაფერი არ დაუნიშნავთ.

და ყველა ეს მოვავგონე ძალიან ზრდილობიანად, მაგრამ მაინც მოვავგონე.

წერილობითი პასუხის მაგივრად სმირნოვი თითონ მოდის ჩემთან და მეუბნება:

— წაუყითხე თქვენი წერილი გრაფ ედვარდ ტროფიმოვიჩს და იმან დამაბარა გკითხოთ თქვენ, ვინ დაგპირდათ ყველა ამას?

უცებ ზეზე წამოვარდი:

— როგორ თუ ვინ დამპირდა? განა თქვენ ჩემსავეთ არ იცით, ვინ დამპირდა?

— ვიცო, როგორ არ ვიცო, მაგრამ რას გააწყობ იმასთან! მიბრძანა, რომ გკითხოთ და მეც გეკითხებით.

სწორედ ამ ხანებში დაბრუნდა პეტერბურგს გრაფი ლორის-მელიქოვი, სცენიდან დიდი ხნის ჩამოსული და საზღვარგარეთ წასული სამკურნალოდ.

თუმცა ახლა ის საქმეში აღარ იყო, მაგრამ მე მაინც მივიჯერი მასთან და უამბე რა მდგომარეობაში ვიყავი.

მომისმინა აუჩქარებლად.

იცის იმან აუჩქარებლად მოსმენა ყველაფრისა.

— ხეალ მე და ბარანოვი ერთად ვისადილებთ. მოველაპარაკები იმას უქვეყლად და ზეგ გადმოგცემ, რაც გამოვა.

მივდივარ მასთან ერთი დღის შემდეგ.

— გუშინ ბარანოვს ველაპარაკე. ველაპარაკე დიდს საზოგადოებაში და სიტყვა მომცა, რომ ამ დღეებში გაგირიგებს ყველაფერს. ხვალ ნახე ის შენ თითონ.

მიხეილ ტარიელის ძემ შემატყო, რომ მე ეს როგორღაც არ მიამა.

— რატომ? არა! მიდი! ის დიდად პატიოსანი ადამიანია!

გავიმაგრე გული და წავედი მეორე დღეს გრაფ ედვარდ ტროფიმოვიჩთან.

მიღების ნოლოდინში ცალკე ოთახში სრული ერთი საათი ვიჯექი.

რა გაეწყობა! სახელმწიფო კაცს თავისუფალი დრო ყოველთვის არა აქვს.

ის რომ სახელმწიფო საბჭოს კანონთა დეპარტამენტის თავმჯდომარეც არ ყოფილიყო, — რკინის გზის მთავარი კომისიის თავმჯდომარეობაც კმაროდა მისთვის, რომ აუარებელი საქმე ჰქონოდა.

ბოლოს როგორც იყო დამიძახეს.

ის იყო შევდგი ფეხი მასთან, რომ მან მაგიდის იქით, უკან ხელებ გაწყობილმა ცივად მომახალა: „რა გნებაეთ თქვენ?“

გულის სიღრმემდე შეძრწუნებულმა, სხაპა-სხუპით მივაყარე ასეთი ფრაზა:

„მე მინდოდა მესარგებლა გრაფი ლორის მელიქოვის ჩამოსვლით, რომ თქვენთვის მომეცა საშუალება შეგემოწმებინათ ჩემი პასუხი, თქვენს კითხვაზე რომ მივეცი სმირნოვს.“

— რაო?

ხმა ამაღლებით, ხოლო თითო თითო სიტყვად, იგივე ფრაზა გაუმეორე.

— შერე რაო? მან მოგცათ ეს დაპირებები?

— ზოგს ის დამპირდა, ერთს კი თქვენ დამპირდით.

— მე როგორ დაგპირდებოდით? დაპირებას მაშინ ვიძლევი, როდესაც საქმე მე შეეხება. ეგ კი შეეხება თ-დ მინგრელსკის. მის მაგივრად მე ვერაფერად დაპირებას ვერ მოგცემდით.

— ოო! უკაცრავად! შევმცდარავარ!

და რა დაუქარ თავი უმდაბლესად, თითქმის გამოვარდი იჩინა კაბინეტიდან.

„უუპატიოსნესი“ ადამიანი!..

ეს იყო 10 ივნისს 1882 წ.

დავით იასეს ძის ჩუბინოვის⁵¹⁾ მეგობრობისა და ნდობის წყალობით, რომელმაც მასესხა და არაფერადი ხელწერილი არ მოუტხოვებია 300 მანეთი, 12 ივნისს გამოვედი პეტერბურგიდან და მოვედი თუ არა სახლში, ოფიციალურად შეეტყობინე კომისიას, რომ ჩემი, როგორც მისი წევრის, მოვალეობის ასრულება მხოლოდ ჩემს ქერქვეშ შემიძლიან, ამიტომ ჩემს აზრს იმ მოხსენებაზე მოგაწოდებთ, რომელთაც აქ გამომიგზავნით მეთქი.

ამაზე შეჩერდა ჩემი განმეორებული მთავრობის სამსახური.⁵²⁾

მაგრამ სანამ აქ წერტილს დავსვამდე, მინდა ერთი საკითხი დავავყენო, თუმცა ესეც კი ვიცი, რომ ძალიან საეჭვოა ქეშპარიტი პასუხი მივიღო.

განურჩევლად ყველას ეპყრობიან ასეთნაირად, თუ მხოლოდ ჩვენ, ქართველებსა? მართალი კია, ჩვენ უფრო მომთმენნი ვართ და ბევრ სხვაზე უფრო მორჩილნი...

ვნახოთ ახლა რა დღეს გვაყრიან ხოლმე ხანდახან საარჩევნო და ან საზოგადო საქმის სამსახურში.

III

საარჩევნო სამსახურში

19.

მე ვარ გიმნაზიის საპატრიო მზრუნველი, ხოლო სასწავლო ოლქის მზრუნველი არის ბარონი ა. პ. ნიკოლაი. — მოსწავლენი ეკონომიის ხარჯზე. — რუსული ენის მაგივრად ტეხნოლოგია და სასოფლო მეურნეობა. — სცენა მზრუნველის საბჭოში. — გიმნაზიის საქმეების თავის დანებება.

1852 წლიდან 1864 წლამდე, მთავრობის სამსახურში ყოფნის დროს, ქართველ თავად-აზნაურობამ სამ-სამი წლობით ოთხჯერ ზედიზედ ამომირჩია ტფილისის სათავად-აზნაურო გიმნაზიის საპატრიო მზრუნველად, ხოლო სამსახურიდან გამოსვლის 1 $\frac{1}{2}$ წლის შემდეგ ტფილისის გუბერნიის წინამძღოლად ამირჩია, რაც 1867 წელსაც განმეორდა.

სანამ სასწავლო ოლქის მზრუნველად ვ. ნ. სემიონოვი იყო, რომელიც ძალიან ცუდი თვალთ მიცქეროდა, სამსახურში დამოკიდებულება მაინც კარგი გვექონდა. ხოლო აუტანელი შეიქნა მისი მოადგილე ბარონ ა. პ. ნიკოლაისთან, თუმცა კერძო დამოკიდებულება ჩვენ შორის კარგი იყო.

აქ მე უნდა აღვნიშნო ორი დამახასიათებელი შემთხვევა მაინც.

1. როდესაც პირველად გადავზინჯე გიმნაზიის ხარჯთ-ალრიცხვა, მეტადრე პანსიონის შესახებ, რომლის უმთავრესი ზედამხედველობა, მაშინდელი წესით, საპატრიო მზრუნველს ჰქონდა დაკისრებული, სხვათა შორის შევნიშნე, რომ უფროსი კლასების პანსიონერებს ზოგიერთი სახელმძღვანელო წიგნის თითო ეგზემპლარი ორ-სამ კაცს ერთად ეძლეოდა; ეს კი, რა თქმა უნდა, რომ სწავლაში მათ ხელს შეუშლიდა. საცვალი ეძლეოდათ — ტანზე ჩასაცმელი კვირაში მხოლოდ ერთი გამოცემა, ლოგინისა კი ორ კვირაში — ერთი გამოცემა, მერე ისიც კეთილშობილთა პანსიონში, სათავად-აზნაურო გიმნაზიასთან!

ამას გარდა ზოგიერთი საგნები ხარჯში ნაანგარიშევი იყო ასს მოსწავლეზე, ზოგი კი ასს-ათზე.

აღმოჩნდა, რომ ზემოდ ნაჩვენებ საგნებისთვის ფული არ ჰყოფნიდათ სწორეთ იმიტომ, რომ შტატის ასი მოსწავლის გარდა, ათი კიდევ უნდა შეენახათ ეკონომიის ხარჯზედ.

საიდან გაჩნდნენ ესენი?

როდესაც ვ. ნ. სემიონოვი იყო ოლქის მზრუნველად, მოუხსენებიათ მისთვის, რომ საცა ასი კაცის შენახვა შეიძლება, იქ იმავე დღე. ყოფიანი — მემუარები.

ხარჯზე ათის შენახვაც მოხერხდებოა. მზრუნველს მოსწონებია ეს აზრი და ნება მიუცია, რომ ეკონომიის ხარჯზე ათი აღგილი გაეხსნათ, განსაკუთრებით გიმნაზიისა და პანსიონის მასწავლებელთა და მოხელეთა შეიღებისათვის.

— ეგ რომ სასარგებლოა, ამის წინააღმდეგ რა ითქმის, მაგრამ არავეითარი ცალკე ხარჯის ჩვენება არ შეიძლება ათს მოსწავლენზე; სწორედ იმიტომ რომ ისინი ეკონომიის ხარჯისანი არიან, ე. ი. ისინი უნდა შეინახოთ იმ თანხის ეკონომიის ხარჯზე, ასი კაცისთვის რომ არის დანიშნული, ასე არ არის, კარლ ლეონტიევი? — ვეკითხები. ღირექტორს, მეტად კეთილს და მართლა უპატიოსნეს აღამიანს.

— დიახ, ეგ მართალია.

— მაშ უბრძანეთ ხარჯთ აღრიცხვა გადააკეთონ და დანიშნონ საკირო თანხა, როგორც წიგნების შესაძენად ყველა მოსწავლისათვის, აგრეთვე საცვლის მეორე წყვილისათვის. გაძლევთ სიტყვაჲ, რომ ფული კიდევ გადაარჩება.

რამდენიმე დღის შემდეგ, ოლქის მზრუნველი მითელის, რომ კეახლო მას.

— თქვენ გიმნაზიის მართველობის საჩივარს იწვევთ!

— როგორ, რანაირად?

— თქვე დალოცვილო! მართალია სამადლობელიც არის, რომ გიმნაზიის ყველა საქმეზე ზრუნავთ, თუმცა — ბოდიშს ვიხდი, — არ შეიძლიან არ შეგნიშნოთ, რომ მასთან პანსიონს თავად-აზნაურობა კი არა, ხაზინა ინახავს; მაგრამ ეს ასეც რომ არ იყოს, როგორ მოითხოვთ თქვენ იმას, რომ ერთი წყვილი „აპოიკიდან“ ორი წყვილი ჭალა გამოიქრას?

— ნება მომეცით მაგაზე მოგახსენოთ, ბარონ, რომ თუ კი დაწესებულია საპატიო მზრუნველის თანამდებობა და მისი მოვალეობის საერთო წესებიდან არავეითარი გამოყოფა არ არსებობს, მზრუნველს არა აქვს უფლება, რომ მისცეს ნება რაშიმე გადაუხვიონ ამ წესებს. ხოლო, რაც შეეხება „აპოიკას“, როგორც თქვენა ბრძანეთ, მართლა რომ საპატიებელი არ იქნებოდა მოეთხოვა ვისმე, რომ ორი წყვილი ვამოექრათ ერთისაგან. მაგრამ მე მაგას არ მოვითხოვ, მე ვეღბნები, რომ იმ თანხიდან, ასი „აპოიკისათვის“ რომ გადადებულია, — ბარემ ასე, „აპოიკაზე“ ვილაპარაკოთ, — უნდა კიდევ ათი წყვილის შეძენა მოხერხდეს როგორმე, რომ იმ ათს მოსწავლესაც შეუკეროთ წაღები. ისინი ეკონომიის ხარჯისანი არიან. თუ მათთვის ცალკე ვერ იყიდით ვერც მაუდს, ვერც ტილოს, მაშ სულ არაფრის ყიდვაც არ შეიძლება.

ხარჯთ-ალრიცხვა მაინც გადასწორდა და შემდგენელებმა გაკვირვებულნი დარჩნენ, რომ ეკონომიაში 500 მანეთამდე კიდევ დარჩა.

ბარონს კი არ შეიძლება არ ეგოდნო, რომ შენიშვნის მიცემა მისი საპატიო მზრუნველისთვის, ცოტა რომ ითქვას, უადგილო იყო.

2. გიმნაზიის ინსპექტორი მკითხავს ერთხელ, გადაეშინჯე თუ არა მეორე წლის ნუსხა გაკვეთილებისა გიმნაზიაში.

— არა, არ გადამიშინჯავს.

— გნებავთ, მე მოგართმევთ? აგრეთვე შუაგულ გუბერნიათა გიმნაზიებისთვის სამინისტროს ნუსხასაც! გადაშინჯეთ, თქვენთვის ეს ხაინტერესო იქნება.

— ძალიან დამავალებთ!

ვშინჯავ და უპირისპირებ. დიახ! აი თურმე რაშია საქმე? ჩვენში მე-7-დე კლასში შემოუღლიათ ტეხნოლოგია და სასოფლო მეურნეობის სწავლება, ხოლო რუსულ გიმნაზიებში ეს არ არის. შემდეგ? ჰო! ამ ახალ საგანს განაწილებული აქვს მხოლოდ 2 გაკვეთილი კვირაში! განა შეიძლება კარგად შეისწავლონ? რა თქმა უნდა რომ არა! მაგრამ ეს კიდევ რა არის! საიდან გაჩნდა ეს 2 გაკვეთილი, რომელ საგანს ჩამოუჭრეს? ვადარებ ორივე ნუსხის ციფრებს, აქაურისას და პეტერბურგისას; ბოლოს ეპოულობ, რომ ეს ახალი გაკვეთილი ჩამოჭრილი აქვს რუსულ ენას!

შუა-გულ გუბერნიების გიმნაზიებს, სადაც ბავშვები შედიან რუსული ენის მცოდნენი, როგორც მშობლიურისა, სახლში სალაპარაკოსი,—ამ ენის სასწავლებლად დანიშნული აქვთ 24 გაკვეთილი; აქ კი—22, მაშინ როდესაც კუთვნილი იყო სამართლიანობითაც და ადამიანობითაც საზოგადოდ, რომ 48 დაენიშნათ, შესაძლებელი რომ ყოფილიყო; ეს ენა ხომ აქ იმ ბავშვების უმეტესობისათვის, რომლებიც გიმნაზიაში შედიან, სამშობლო ენა არ არის და მიუხედავად ამისა ისე კი უნდა შეისწავლონ, რომ ამით გაიარონ ყველა საგნები და გაიარონ ისე, რომ დაიმსახურონ ისეთივე ნიშნები, როგორც შემოღებული აქვს სამინისტროს რუსებისთვის. ეს კი, ერთ უმთავრეს საგანში მხოლოდ 22 გაკვეთილით და წამატებულ საგანში 2 გაკვეთილით, მკვიდრ მცხოვრებლებში არავის არ შეუძლია!

კარგად რომ ჩაეხვდი ინსპექტორის მიერ მოცემულ კითხვას, მივმართავ ოლქის მზრუნველს და მზურვალედ უხსნი, თუ რა ყოვლად შეუფერებელია ასეთი წესი საბრალო ჩვენი შეილებისთვის.

— დიახ, მეც დარწმუნებული ვარ,—მიპასუხებს ბარონი, რომ ეს აქაურ ბავშვებს ხელს შეუშლის სწავლის წარმატებაში, მაგრამ მე

უნდა მიმეცა ნება ამ წლობით უფროსს კლასებში ტეხნოლოგიისა და სასოფლო მეურნეობის სწავლება შეეტანათ. გამოცდილება გვიჩვენებს, რასაკვირველია, ამ შემოღების უხერხულობას და საქმეს მაშინ გავასწორებთ.

ერთი წლის შემდეგ მზრუნველის საბჭოში მიმიწვიეს.

საბჭო შესდგებოდა თვით მზრუნველის თავმჯდომარეობით, მისი თანაშემწისა და გიმნაზიების დირექტორებისაგან და საგანგებოდ დანიშნულ გარეშე პირთაგან. ეს გარეშენი იყვნენ, ჩემს გარდა: გენერალი იოს. ივ. ხოდზკო, იპ. ალ. დიუკარუასი, ნ. ვ. ხანიკოვი და თავადი გიორ. კონ. მუხრანსკი.

განსახილველი იყო ახალი წესდება კავკასიის სასწავლო ოლქის სასწავლებლებისა, რომელიც შეედგინა ბარონ ა. პ. ნიკოლაის, მომავალ სახალხო განათლების მინისტრის.

საქმე წყალივით მიდიოდა, სანამ თვით ტფილისის გიმნაზიის საგნების კურსამდე არ მივედი.

„ტეხნოლოგია და სასოფლო მეურნეობა“, ტყვიასავით მეცა ყურებში! სჩანს მათი სწავლება სამუდამოთ რჩება, ვინაიდან შეგვაქვს წესდებაში?

მე მოვალედ ჩავსთვალე ჩემი თავი ეს საქმე მზრუნველ საბჭოსთვის ამეხსნა და დიდი ხნის კამათის შემდეგ, რა დროსაც მეტ ნაწილად გარეშენი მსჯელობდნენ, როგორც უფრო თავისუფალნი თავის აზრის გამოთქმაში, გადაწყვეტილი იყო დიდი უმრავლესობით თავმჯდომარის წინააღმდეგ, რომ გიმნაზიის კურსიდან გამორიცხულიყო ტეხნოლოგია და სასოფლო მეურნეობა, ვინაიდან გიმნაზია არის სასწავლებელი საერთო განათლებისა და არა პროფესიონალური. ⁵⁶⁾

— ეჰ, დიმიტრი ივანეს ძე! თქვენ წაგვიხდინეთ ეს საქმე!

ეს ლაზათიანი სიტყვა მომახალა თავმჯდომარემ.

— მე თუ მაქვს პატივი წვერი ვიყო ამ კრებისა, ცხადია არა იმიტომ, რომ საქმეს უხდენდე; პირიქით იმიტომ, რომ ვეხმარებოდე რაც ძალი და ღონე შეიწვევს; ხოლო თუ თქვენ ისე ფიქრობთ, ბ. თავმჯდომარე, რომ მე მხოლოდ გიხდენთ საქმეს, მაშ თავს გიკრავთ და განთავისუფლებთ.—და ავდექი კიდევ, რომ დარბაზიდან გავსულიყავ.

— არა, არა! მე სრულებით ეგ არ უნდა მეთქვა, მე...

— უკან მიგაქვთ თქვენი სიტყვა?

— დიახაც, დიახაც!

ასე ტკბილად გათავდა ეს პატარა შეტაკება.

გადის კიდევ ერთი წელიწადი და მე ვესწრები გიმნაზიის საპედაგოგიო საბჭოს, როდესაც საბოლოო დასკვნა გამოაქვთ წლიურისა და გამოცდის ნიშნებისა ე. ი. როდესაც სწყვეტენ ვინ არის ღირსი მაღალ კლასში გადასვლისა და ვინ ატესტატისა კურს დამთავრებულებში.

— რა მენანება, რომ № მხოლოდ 4 მიიღებს, მაშინ როდესაც ყველა საგნებში და ყოფაქცევაშიც ყოველთვის 5 ჰქონდა!

— წარმოიდგინეთ, №№ სამაგალითო მოწაფე, ყველაფერში მიიღებს 3!

— აჰ, ღმერთო ჩემო! X შემდეგ კლასში ვერ გადავა! რა უნდა აკეთოს კლასში მთელი წელიწადი?

— მე თქვენ გარწმუნებთ, რომ ამას ვერ აიტანს!

ესა და სხვა ამგვარი გაოცება პედაგოგიურ საბჭოს წევრებისა ამტკიცებდა იმ ფაქტს, რომ შედეგი ყველას დიდად აწუხებდა.

— ეს რითი აიხსნება?—ვეკითხები დირექტორს.

— აიხსნება იმითი, რომ არავის არა აქვს 1 მეტი ნიშანი ტეხნოლოგიასა და სასოფლო მეურნეობაში.

— როგორ თუ ტეხნოლოგიასა და სასოფლო მეურნეობაში? თქვენის თანადასწრებით არ იყო, რომ შარშან კურსიდან გამოვრიცხეთ?

ამ ჩემს გაოცებაზე კ. ლ. ჩერმარკმა გადაშალა წიგნაკი „ახალი წესდებისა“, სადაც ეს საგნები წინანდელივით სავალდებულოთა შორის იყო მოხსენებული.

— საბჭომ ხომ გამორიცხვა გადასწყვიტა?

— საბჭომ გადასწყვიტა, მაგრამ ბარონმა არ ინება.

— ეს რა ამბავია?! მე ასე მეპროიანებო?

მაშ უკაცრავად! მე ასეთი წესების მსახური არა ვარ.

და იმ მომენტიდან გიმნაზიის მზრუნველად აღარ ვიყავი.

20.

ბატონ-ყმობა საქართველოში.—სენატორი ბარონი ვანი.—მთავარ მართველობის აბჭოს განკარგულება. პროტექტები.—თ-ლი ალ. გარს. კავკავაძე და თ-ლი დიმ. თოპ. ორბელიანი.—საბჭოს განკარგულების გაუქმება.—მოხსენება ბატონ-ყმობის შესახებ. მისი არსებობის აღიარება.—რეფორმის შედგომა.—პირადი განმარტებანი ახალ მეფის მოადგილესთან.—მოწონება მისგან.—წესი თავად-აზნაურობის აზრის წარდგენისა.—განმარტება ხელმეორედ.—კიდევ:—როგორ გაბედე თუ—აზრი 536-ი თავად-აზნაურისა 16-ის წინააღმდეგ.—შემცდარი აზრი ამ აზრის შესახებ.

მე-17-ე გაკვეთილის დასაწყისში მე დაგპირდით აღმენიშნა ამბავი 1840-ან წლებიდან აღძრული საკითხისა ბატონ-ყმობის შესახებ საქართველოში.

დოგმატიური მხარე ამ საქმისა იმდენად ვრცელი და რთულია, რომ მისი საკმარისად შეგნება მხოლოდ დაწვრილებით ისტორიული გადმოცემით შეიძლება და ამას უნდა დაეთმოს მთელი ცალკე წერილი. აქ კი შემიძლია შევეხო საქმის მიმდინარეობას, ხოლო იმდენად ვრცლად კი, რომ გადმოგვცეთ იქიდან ყველაფერი, რაც ჩემი სული სკოლას შეადგენს.

ბატონ-ყმობის შესახებ საკითხს საქართველოში პირველად ოფიციალურად შეუდგა ბარონი განი 1840 წელს. თითქმის ოთხი წელიწადი უჯდა ის ტფილისში, რევიზიის სენატორის უფლებით, თავის უინანსიურ სისტემას; მაგრამ ნ. პ. ბეზაკის უბრალო აზრმა გაჰფანტა ის, როგორც უნიადაგო ქალაქის შენობა. ბარონმა განმა მიაგნო ეგრედ წოდებულ მეფე ვახტანგის კანონებში, სომეხთა კანონების განყოფილებაში, ერთს მუხლს, რომელიც ამბობს, რომ „აღამიანი თავის თავად თავისუფალია, მაგრამ ყმა მიწის პატრონისა, სანამ იმის მიწით სარგებლობსა.“²⁷⁾

ევრიკა!

„მაშასადამე, ცხადია, რომ აქ არას დროს არ ყოფილა ბატონ-ყმობა და ის, რასაკვირველია, გამოგონილია მოხელეებისაგან, რომლებიც აქაურ დამოკიდებულებაში ხედავდნენ იმასე, რაც იმათ რუსეთის შუაგულ გუბერნიებში უნახავთო!“

ასეთი შეხედულებით შეინდგარი საქმე შეტანილ იქმნა 1841 წელს, საქართველოს უზენაეს მართველობის საერთო კრების ნაცვლად, ორიოდე წლის წინად დაარსებულ მთავარ-მართველობის საბჭოში.

გენერალი გოლოვინი იმ დროს დაღესტანში, სახელდობრ სალატავიაში, იერიშით იღებდა ხუბარის სიმაღლეებს და სოფ. ჩირქეისს, ამიტომ საბჭოს თვით ბარონი განი თავმჯდომარეობდა; ხოლო საბჭოს მაშინდელმა წევრებმა და მათ შორის მეტადრე ჟურაელიოვმა და ლეგკობიტოვმა, თუმცა მოწინავე პირებმა, მაგრამ მასთან ისეთებმაც, რომლებიც სამსახურში თვის მიმართულებას როგორც შეხედებოდათ ისე სცვლიდნენ, ბარონი განის ბედნიერ აზრს მედგრად დაუკირეს მხარი და საბჭოს ჟურნალით წაშალეს და კინალამ სულაც დამარხეს ბატონ-ყმობა: დაწესებულებას, რომელიც იმ დროს ბატონ-ყმობის აქტებს აღგენდა ხოლმე, ე. ი. სამართლისა და სასჯელის საქართველოს ექსპედიციას, (Экспедиция суда и расправы),²⁸⁾ საი-დუმლო მიწერილობა გაუგზავნეს — არავითარი აქტები არ შეადგინოთ გლეხებზე ახალ განკარგულებამდეო.

მაგრამ არც მაშინ არსებობდა ისეთი ტომარა, შიგ რომ მახათი დამალულიყო და რასაკვირველია, საიდუმლო მაშინათვე გამოძეოვდა.

ძნელი სათქმელია, გადაიქცეოდა თუ არა ეს აქაც ისეთ ნაპერ-წყალად, რომლის მსგავსა იმავე ხანებში გურია ცეცხლის ალში გახვია, იმავე ხელისუფლების მიერ კარტოფილის დათესვის ბრძანებისა და გადასახადის ფულად მოთხოვნის გამო. მაგრამ აქ აღმოჩნდა ორი პირი, რომელთათვის, მართალია, მადლობა არავის არ უთქვამს, მაგრამ რომელთა მადლობელი მაინც უნდა ყოფილიყო მთავრობა საქმის მშვიდობიანად დამთავრებისათვის.

გენერალ-ლეიტენანტმა თავადმა ალექსანდრე გარსენანის ძე ქავკავაძემ²⁹⁾ ქართველებიდან მაშინ საბჭოს ერთადერთმა წევრმა, გააბედა წინააღმდეგობა საბჭოს ჯადგენილებისა და განუმარტა მას ისტორიული და დოგმატიური მნიშვნელობა ვანტანგის კანონებისა, რამაც განი და მისი მომხრეები თავიანთ შეკედომის შემადრწუნებელ შეგნებამდე მიიყვანა.

მაგრამ ჩადენა უფრო ადვილია შეცდომისა, ვიდრე მისი გამოსწორება.

სანამ იმის ფიქრში იყვნენ, თუ როგორ დაეღწიათ თავი ამ შინთხევიდან და შესაფერი თავაზიანობაც დაეკვიათ, მეორე პირმა, ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლმა, თავ. დ. იმ. თოზ. ორბელიანმა, მთავარ მართებელის იქ არ ყოფნის მიზეზად, საბჭოს საიდუმლო განკარგულება პირდაპირ შინაგან საქმეთა მინისტრს აცნობა და თან დაურთო, რომ თუ ეს განკარგულება დაუყოვნებლივ არ გაუქმდა, ჩვენი მხარის სიმშვიდეს თავს ვერავინ იღებსო.

და მართლაც, რა უნდა ყოფილიყო, მაგალითად, ეხლანდელ ნოტარიულ დაწესებულებათ რომ მოსლოდათ ბრძანება, არავითარი აქტები არ შეადგინოთ უქრავ კონებაზედაო?

რასაკვირველია, ეს იქნებოდა სრული სისულელე; (ხომ გაყვიროდენ საფრანგეთში: „la propriété est le vol“³⁰⁾ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში სრული აღრევა მოხდებოდა!

სამინისტროში, რასაკვირველია, საქმეს საღად შეხედეს და მაშინვე გასცეს განკარგულება განის ამ veto-ს გაუქმებისა.

გენერალ გოლოვინს ჯერ კიდევ არ დაემთავრებია თვისი საქმე სალამატიში, რომ საჩქაროდ დაბრუნდა ტფილისში და აქ თავისი უკმაყოფილება გამოსთქვა, რომ მის გარეშე მიემართნათ მინისტრისათვის; მაგრამ გულში კი, რა თქმა უნდა, სრული კმაყოფილი იყო, რომ იმას თავის-სატეხად მხოლოდ გურიის აჯანყება უხდებოდა.

საქმე, რასაკვირველია, ამით ვერ დამთავრდებოდა; არ შეიძლებოდა რომელიმე გზით არ განეგრძოთ გამოკვლევანი, რომელიც საკითხის რაციონალურად გადაწყვეტამდე მიიყვანდა, და ეს გამოკვლე-

ვანი, სულ რომ საიდუმლოდ სწარმოებდა, 1849 წელს საბჭოს უკვე სხვა შედგენილობის განსახილველად დაისვა.

იქ მაშინ ისხდნენ საქმეში გამოცდილი პირები, განათლებულნი, სრულიად კეთილი განზრახვებითა და ჰუმანიური გატაცების არა უცხონი. ასეთები იყვნენ: ფადეევი,—მამა 1884 წ. ოდესაში გარდაცვლილი გენერალი მწერლისა, დიუკრუასი, დესიმონი, სემიონოვი, ბარონი ნიკოლაი, კოცებუ და ერთად ერთი ქართველთაგანი, თავადი გიორგი მუხრანსკი; მაგრამ ის, როგორც შემდეგში გრაფი ლოლის მელიქოვიც,—ნეპოტიზმის დაწამებას ერიდებოდა და ამ გრძობის გამო იყო, რომ ცოტა შორს ეკირა თავი წმინდა ადგილობრივ ინტერესებიდან.

სამავგიროთ ქართველებიდან იყვნენ: თავმჯდომარე საბჭოსი თავადი ვას. იოს. ბებუთოვი და საქმეთა მმართველი, მე ცოდვილი, რომელსაც ხვდა წილად დაწვრილებით მოხსენების შედგენა იმ ცნობებით, მაზრის უფროსებს რომ შეეკრიბათ, ან არქივის საქმეებიდან და კანონებიდან რომ ამოეწერათ.

ვერავითარ უნარს ვერ ვგრძნობ ჩემში შეუდგე იმის მტკიცებას, რომ კაცს, რომელიც ხელს ჰკიდებს რაიმე საქმეს, ამ საქმის მიზნის ბუნდოვანი წარმოდგენა მაინც არ ჰქონდეს. არ მაქვს უნარი ამიტომ, ვამტკიცებდე იმასაც, რომ მომხსენებელს არ ჰქონდეს აკვიატებული იდეა, იმის მუშაობას რომ ხელმძღვანელობდეს.

სწორედ ასევე საექვოა ჩემთვის, რომ რაიმე იდეა საფუძვლიანად მიეწერებოდეს ბუნების იმ მოვლენათა კატეგორიას, რომელთაც ბევრი მოაზროვნე თვით-ჩასახულ საგნებს აწერდა.

ამიტომ ვერ ვიტყვი, რომ თავის-თავად ჩაისახა ის აზრიც, ამ საქმეზე მუშაობის მთელ დროს რომ თავიდან არ მომცილებია. წარმოსდგა ის აი როგორი მოსაზრებით:

„ბუნების წინააღმდეგი (противоестественная) მონური დამოკიდებულება ადამიანისა ადამიანზე, ყველგან არსებობდა; მაგრამ იმ საზოგადოებებსა და სახელმწიფოებში, რომლებიც მოწინავედ ითვლებოდნენ, ერთში გადაეარდა ის მშვიდობის საშუალებით, მეორეში, როგორც მაგ. გერმანიაში და დიდი ხანი არ არის ამერიკის შეერთებულ შტატებში—სისხლის მდინარეებით წაირეცხა. ადამიანის სისხლი კი ჩვეულებრივ იქ იღვრება, სადაც ცოტად თუ ბევრად აუტანელია შეურაცხყოფა სამართლიანობის ან ისტორიული სიმართლის გრძობისა.

„ბატონ-ყმობის მოსპობის აუცილებლობას აქაც წინადგრძობენ უკვე მოწინავე პირები და მალე დადგება დრო, ოდესაც ის უნ-

და მოისპოს. ხოლო მთელი საკითხის სიმძიმე იმაში მდგომარეობს, თუ როგორ უნდა გაუქმდეს, ლეგალური თუ არა ლეგალური საშუალებით? ლეგალობა საერთოდ მეტი-სმეტად საყურადღებოა სწორედ იმით, რომ კი არ აღიზიანებს, არამედ აწყნარებს ვნებათ.

„ხოლო რომ ლეგალური გზით გაუქმდეს რაიმე არსებული, უწინარეს ყოვლისა უნდა დამტკიცდეს, რომ ის არსებობს; სხვაფრივ საქმე ხომ ქარის წისკვილებთან ბრძოლას დაემსგავსება.

„აქამდე იმის ცდაში იყვნენ, დაერწმუნებინათ ყველანი, რომ საქართველოში ბატონ-ყმობა არ ყოფილა, მაგრამ ეს შეეცდარია. მაშასადამე უნდა დამტკიცდეს, თუ ეს შესაძლებელია, რომ იყო ბატონ-ყმობა. მაშინ გაღიზიანების საბაზი აღარ იქნება და ბატონები შეიძლებენ დამშვიდებით ასწონ-დასწონონ, რასაც კარზე მომდგარი დრო თხოულობს და ღირსეულად შეემზადონ მისაღებად“.

აი, მოსაზრებათა ამ აკინძვით იყო, რომ დაიბადა ის აკვიატებული აზრი, რომლითაც მე შეუდექი ჩემი მოხსენების სქელ რეგულსა.

არა თუ შესაძლებელი გახდა დამტკიცება იმისა, რომ საქართველოში ბატონ-ყმობა ძველი დროიდან არსებობდა, — აღმოჩნდა, რომ შეუძლებელიც იყო ამ არსებობის წინააღმდეგ მოეყვანათ რამე.

მართალია თვით უფლება არ გამოიხატებოდა იმ ფორმით, როგორც ეს რუსეთში იყო, და წოდებათა ურთი-ერთ შორის არც იმ სიძულელი-განხეთქილებაში, როგორც იქ იყო, მაგრამ ყიდვა-გაყიდვის უფლება და სხვა კანონიერი შეძენა გლეხებისა იცოდა ხალხის ისტორიულმა ცხოვრებამ და ეს ისე ცხადად გამომდინარეობდა ყველა შეკრებილი ცნობებიდან, რომ ადამიანები, სწორი გზის ახვევით რომ თავ-აშეებულნი მიისწრაფოდნენ წინ, უმაყოფილონი დარჩნენ ჩემი მოხსენებითა; მაგრამ მისი საბოლოო დასკვნის წინააღმდეგ კი ხმაც არ ამოღებულა, არც სამაზრო კომისიებში, სადაც ის, წინააღმდეგ სამსახურის წესისა, წინასწარ იყო განხილული, არც შემდეგ მთავარ-მართველობის საბჭოში.

ასე იცნეს ბატონ-ყმობის არსებობა საქართველოში *de jure*-ც და *de facto*-ც X საუკუნიდან მაინც.

ამასობაში მოატანა დრომ, როდესაც გაბედვით უნდა შეეხედნათ თვალბში წინ წამომდგარი რეფორმისათვის, და პირდაპირ უნდა ითქვას აქ, რომ ჯერ არსად, რამდენადაც ცნობილია, არ შეუხედნიათ ისე გაბედვით და ისე პატიოსნად ამ მომხდარი ამბავისთვის, როგორც შეხედა მას 1862 წელს საქართველოს თავდა-აზნაურობამ.

მართალია, გამოიჩინეს იმათ მაშინ ერთი უცნაური, სრულებით გაუგებარი კაპრიზი, რომ არამც და არამც არ სთანხმდებოდნენ და ბოლოს მაინც არ დასთანხმდნენ, შუაგულ რუსეთის გუბერნიების მსგავსად, იმათაც გამოეყოთ თვისი წრიდან კომიტეტები ამ საქმის შესამუშავებლად.

მაგრამ მრავალ რიცხოვან თავად-აზნაურობაში კრინტიც არავის არ დაუძრავს თვით ამ ბატონ-ყმობის გადაგდების წინააღმდეგ.⁶¹⁾

ბევრი და მხურვალე ლაპარაკი იყო მხოლოდ ამ უფლების მოსპობის პირობებზე.

თავად-აზნაურობის საგუბერნიო საგანგებო ყრილობამ ტფილისში 6 დღეს გასტანა და 1862 წ. 30 აპრილს შეიმუშავა შემდეგი საფუძველი: 1. გლეხებს თავისუფლება მიენიჭოთ. მათ პირადს სამსახურში ჩვენთვის ვითხოვოთ ჯილდო. 2. რაც მიწები უჭირავთ გლეხებს, დარჩეს მათ სასარგებლოდ იმ პირობით, რომ მიწის ჩვეულებრივი გადასახადი იხადონ. 3. ამ ჩვეულებრივ გადასახადს დაედვას ვადა, რომლის გასვლის შემდეგ, ნება-ყოფლობით შეთანხმებაზე გადავიდნენ.

ეს გადაწყვეტილება დადგენილია 135 ხმის უმრავლესობით 4-ის წინააღმდეგ. ეს ოთხნი, რომელთაც არავითარი მოსაზრება არ გამოუთქვამთ, ხოლო არც 'ხელი მოუწერიათ გადაწყვეტილებაზე, იყვნენ: გუბერნიის თავად-აზნაურობის წინამძღოლი: თ-დი ალექს. დაე. ორბელიანი; იმ დროს იქ არ მყოფი მეფის შოადგილის თანამდებობის აღმასრულებელი გენ. ადიუტ. თავადი გრ. დიმ. ორბელიანი; გენ ლეიტ. თავადი ივანე კონსტ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი და სვიტის გენ. მაიორი თავადი დავით ალექს. კავქავაძე.

აღნიშნულ საფუძველთა შემუშავება და შემდეგ დებულების პროექტის შედგენა თავად-აზნაურობამ მე დამავალა, ისე კი რონ ჩემი მოხსენება და პროექტი თავად-აზნაურობისთვის წარმედგინა მის სამაზრო ყრილობებზე და რომ შემდეგში ისე მოვექცეულიყავ, როგორც ეს ყრილობები მიჩვენებდნენ.

ამ საფუძველთა შემუშავებას და თვით მიწის პატრონებისგან ამისთვის ცნობების მიღებას მოუნდა ზთელი წელიწადი, უმთავრესად იმის გამო, რომ მაისში მე უარის თქმა მომიხდა ამ დავალებაზე, ხოლო სექტემბერში—ისევ ხელის მოკიდება, სიღნაღის და თელავის მაზრების თავად-აზნაურთა დაეინებული მოთხოვნით.⁶²⁾

ამავე დროს 1863 წლის დამდეგს, როდესაც საქმის დაწვრილებით შემუშავება თითქმის გათავებული იყო, ტფილისში ახალი მეფის მოადგილე მობრძანდა.⁶³⁾

სამიოდე დღის შემდეგ ბრძანება მივიღე წარვსდგომოდი; მივი-
ლო მოწყალედ და ღირს-ყო დაწვრილებით გამოეკითხა როგორც
ის, თუ რა მდგომარეობაში იყო იმ მომენტში თავად-აზნაურთაგან
ჩემზე მონდობილი საქმე, აგრეთვე ისიც თუ ნამდვილად რა მიზეზი
იყო და რანაირად შესწყდა 1862 წ. თიბათეში ჩემი სამსახური.

მოისმინა რა ჩემი პასუხი ორივე საქმის შესახებ, მეფის მოად-
გილემ თავის მხრით მოწონება გამოსთქვა ბატონ-ყმობის რეფორმის
საფუძვლებისა, და გამისტუმრა განმეგრძო საქმე და თან დასძინა:
„ძალიან მოხარული ვარ, რომ გაგიცანით!“

ეს იყო 1863 წლის მარტში; აქ უნდა ერთი პატარა ეპიზოდი
ჩაურთო, რაც საქმეს ვაკვრით ეხება.

მთავარ მართეულობის სახელმ. ქონებათა დეპარტამენტის ღი-
რექტორს ი. თ. ვიტტეს პატარა ბარათი გამოეგზავნა ჩემთვის შემ-
დეგი შინაარსით:

„სულით და გულით გილოცავთ, დიმიტრი ივანეს ძე! შემთხვე-
ვით ჩამივიარდა ხელში საერთო საქმეთა დეპარტამენტის მოხსენება
თქვენს შესახებ; მეფის მოადგილეს საკუთარი ხელით მოუწერია ზედ,
სანამ შესაფერ სამსახურს მიიღებდეს, ეძლიოს ჯამაგირი საბჭოს
წევრისაო“.

სჩანს მეფის მოადგილე კმაყოფილი დარჩენილა ჩემი განწარ-
ტებით.

ამ ცნობით გამხნეებულმა დავამთავრე ჩემი საქმე და აპრილის
გასულს დავიწყე ჩემი მოხსენების კითხვა თავად-აზნაურობის ყრილო-
ბებზე მაზრებში.

სიღნაღისა და თელავის ყრილობებმა მოანდომეს ამ საქმეს თი-
თო სხდომა, 27 და 30 აპრილისა. გორისამ—ოთხი სხდომა 11, 13,
15 და 17 მაისისა და ტფილისისამ დღუშეთით—სამი, 18, 20 და 26
იმავე მაისისა.

ამ სხდომებზე დამსწრე ყველა თავად-აზნაურმა მოხსენება მოი-
წონა და დებულების პროექტს ხელი მოაწერა 536 კაცმა, არ მოა-
წერა 16, ხოლო რადგან ამ უმნიშვნელო უმცირესობაში ის ოთხი
დიდი პირიც მოხვდა, 30 აპრილის გადაწყვეტილებას რომ ხელი არ
მოაწერეს, ამიტომ ხელმომწერელთა უმრავლესობამ დაადგინა: მო-
ხსენება და დებულების პროექტი წარედგინოს მთავრობას თავად-
აზნაურთაგან არა გუბერნიის წინამძღოლის ხელით, რადგან ის
უძრავლესობას ჩამოშორდა, არამედ გაეგზავნოს მაზრებიდან საგან-
გებო დეპუტაციათა ხელით, პროექტის შემდგენელ-მომხსენებელთან
ერთადო, რისთვისაც წინასწარ ნებართვა უნდა აღებულყო.

მაგრამ ამ ნებართვაზე უარი გვითხრეს.

საქმის სიმძიმე კი ვერ ითმენდა შეჩერებას და გუბერნატორი საქმის დაჩქარებას თხოულობდა. მიუხედავად პირადი ახსნისა, რომ მე მინდობილობა არა მქონდა საქმე დეპუტატების გარეშე წარმედგინა და არა შემთხვევაში არ შემედლო გადამეცა ის გუბერნიის წინამძღოლისათვის, გუბერნატორი მოითხოვდა, რომ საქმე მიღებული წესით წარდგენილიყო.

ამავე დროს შემატყობინეს, რომ პენსია მეზოძა 1428 მან. და უფლება საბჭოს წევრის მუნდირის ტარებისა. მე არ მითხოვია არც ერთი და არც მეორე; მაგრამ ზემოდ მოყვანილი მოსალოცი ბარათის შემდეგ მეფის მოადგილის რეზოლიუციის შესახებ, ეს ისე სასიამოვნოდ აღარ დამრჩა; საწყენი იყო და სათაკილო მით უმეტეს, რომ არამც თუ ჩემს ამხანაგებში არავინ არ იღებდა 2560 მან. ნაკლებს, ჩემს შემდეგ საბჭოს საქმეთა მმართველის თანამდებობა რომ დაიჭირა, იმანაც კი მიიღო 2000 მან. პენსია და 2000 დესეტინა მიწა.⁶⁴)

მაინც ამ გარემოებამ იმ ყურადღებასა და გამხნეებასთან ერთად, მარტში მეუის მოადგილის მიერ რომ გავხდი ღირსი, საბაბი მომცა მასთან გავმგზავრებულიყავ, მაღლობა გადამეხადა მიღებული წყალობის შუამდგომლობისათვის. და ამასთან, თუ კითხვას ინებებდა გლებთა საქმის მდგომარეობაზე, მომეხსენებია, რომ ის დიდი ხანია მზად არის წარსადგენად, მაგრამ წარდგენის წესი არის, საქმეს რომ აბრკოლებს.

1863 წლას იენისში წავედი მეფის მოადგილის საზაფხულო სამყოფში და იქ ესთხოვე მორიგ ადიუტანტს, მოეხსენებია ჩემს შესახებ.

როსტის. ანდ. ფადეევმა, იმ დროს მორიგად მყოფმა, მითხრა ერთი საათის შემდეგ, რომ მოვახსენე და მივიღე ბრძანება გკითხოთ, რისთვის მოხვედითო.

— მაღლობის მოსახსენებლად ბოძებული პენსიისათვის.

— მარტო მაგისტრის? მეტი არაფერი?

— მეტი არაფერი, თუ თითონ არ ინებებს მკითხოს.

— გლებთა საქმეზე არაფერი გაქვთ სათქმელი?

— თუ მკითხავს მოვახსენებ, რა მდგომარეობაშია.

— აი სწორეთ ეგა ნებავეს მის უმ-ბას, იცოდეს ახლავე თქვენგან ჩემის შეშვეობით.

ცულის მომასწავებელია!

არ მომეწონა ეს, მაგრამ უნდა მეთქვა ადიუტანტისათვის, როგორ იყო საქმე.

რამდენიმე საათის შედეგ გამომიცხადა, რომ მეფისმოადგილეს ნებაჲს ჩემი მიღება ზეალ დილის 11 საათზე.

მეორე დღეს, დილის 9 საათზე, სახლის პატრონებმა, ვისთანაც მე ჩამოვხტი, შენიშნეს, რომ მეფისმოადგილე ფეხით მიბრძანდებოდა ტელეგრაფისკენ. ალბად კრუზენშტერნთან მოილაპარაკებს, — სთქვებს მათ.

ეგეც ცუდია!

კრუზენშტერნმა თითქმის პირად შეუპოვებულად მიიღო, რომ თავდა-აზნაურობამ თავის თავს ნება მისცა და უნდობლობა გამოუცხადა მის საყვარელს წინამძღოლს.

10 საათზე მეფის მოადგილე ტელეგრაფიდან ბრუნდებოდა.

როგორც ნათქვამი მქონდა 11 საათზე წარვსდექი. დერეფანში მცველი ყაზახები, დარბაზში არაჲინ არ არის, კაბინეტის კარები გაღებულია და შევდივარ.

შეხვედრა მკაცრია.

— მე ვიცი, თქვენ რისთვის მოხვედით! როგორ ბედავთ და ურჩევთ თავდა-აზნაურობას, ასეთი სულელური მოთხოვნები გამო-
აცხადოს, 17 მილიონს რომ თხოულობენ გლეხ-კაცებში?

ცხადი იყო, რომ სიცრუე შეებედნათ.

— თავდა-აზნაურობა მოითხოვს რასმე, — ვუპასუხე მე, — თხოულობს, თუ თავის ბედს პირდაპირ თავისი მონარქის ყურადღებას აბარებს, ამას თქვენ გაიგებთ, როდესაც მოხსენებას წაიკითხავთ. ახლა საქმე ის არის, თუ როგორ წარმოვადგინოთ ეს მოხსენება.

— უთხარით თქვენს თავდა აზნაურობას, რომ მე ნებას არ მივსცემ წესს რითიჲე გადაუხვიონ. წარდგენა უნდა იყოს წინამძღოლისაგან გუბერნატორის მეშვეობით.

— ბატონი ბრძანდებით!

და თითქმის გამოვარდი კაბინეტიდან ისე, რომ ერთი სიტყუაც აღარ მითქვამს, რა თქმა უნდა.

დავბრუნდი თუ არა ტფილისში, გამოუცხადე გუბერნატორს, რომ საქმე ვერ წარსდგება, თუ არა თავდა-აზნაურობის თანხმობით, რისთვისაც საპიროა მათი ხელახლა შეკრება მეთქი.

— ორბელიანმა რომ თვისი თანამდებობა მაზრის წინამძღოლს ბარათოვს გადასცეს? — მეკითხება გუბერნატორი.

— თავადი ბარათოვი უმრავლესობას ემბრობა და იმას სრულიად უყოყმანოდ გადავსცემ.

მეორე დღეს ოფიციალურად შემატყობინეს, რომ ორბელიანი შეგებულებას თხოულობს საზღვარ გარედ წასასვლელად და ამიტომ

გუბერნიის წინამძღოლის თანამდებობის ასრულებას თავადი ბარათოვი შეუდგება.

მანინვე გადავეცი თავად ბარათოვს მოხსენება და 536 თავად-აზნაურისაგან ხელმოწერილი დებულების პროექტი და გავედი ტფილისიდან.

ამ ანბავთან დართული, თავად-აზნაურობის მიმართ ჩემი მოხსენების ერთი ადგილიდან მკითხველი დაინახავს, რომ ხელისუფლება უსაფუძვლოდ გამირისხდა.

დანართი 20-თავისათვის ⁶⁵).

(აღიკ ამოღებული ერთი ადგილი იმ მოხსენებიდან, რომელიც გაირჩა და მოწონებულ იქნა 536 პირის უმრავლესობით 16-ის წინააღმდეგ, ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა ყრილობაზე 1862 წ. აპრილსა და მაისში.

„ამით თავდება ჩვენი შეხედულება გლეხთა განთავისუფლებასა და მათი ყოფაცხოვრების გაუმჯობესებაზე. შემდეგ რჩება ერთი, ჩვენთვის უდიდესი მნიშვნელობის საგანი, რომელიც დიდი ყურადღებით მოითხოვს განხილვას. 30 აპრილის 1862 წ, ჩვენი დადგენილების პირველი მუხლით ჩვენ გვიხდება ფულის თხოვნა... უპირველეს ყოვლისა, ნება მიბოძეთ, მმ. ხხ. წარმოგიდგინოთ 296 პირის აზრი ამის შესახებ.“

მოკუვანილია რეა ჯგუფი ამ აზრისა. შემდეგ მოსდევს დასკვნა მომხსენებლისა:

„თუცა ყველა ეს მიზეზები მოგახსენეთ თქვენ მეტის მეტად ზერელედ და მეტის მეტად შემოკლებით, ვინაიდან, ერთის მხრით, მეშინოდა თქვენი დაღალვისა ჩემი მოხსენების სიდიდით; ხოლო, მეორე მხრით, თქვენი საყვედურისა ოდნავადაც არის გაზვიადებისათვის; მაგრამ უნდა გამოვტყდეთ, რომ ზერელე გამოანგარიშებამაც კი საკმარისად ღრმა წყვედიადი მოჰქინა ჩვენს აწმყოს—და განსაკუთრებით კი ჩვენს მომავალსა; უნდა გამოვტყდეთ, რომ ჩვენი მდგომარეობა მართლა რომ დიდად გაკვირვებული ყოფილა ახლაც, როდესაც ჯერ კიდევ ვსარგებლობთ ჩვენი ქონებით, როდესაც ჩვენი თანხა, (капитал) გლეხთაგან შემოსავალს რომ შეადგენს, ჯერ ისევ ხელუხლებელია, თანხა 42¹/₂ მილიონ მანეთზე მეტი, ვინაიდან როგორც ჩვენ ზემოდ მოვიყვანეთ, თვითაეული მეკომური გლეხი ყოველ წლიურად საშუალო ანგარიშით გვაძლევს 148 მ 38 კ. შემოსავალს პირველი კატეგორიით (ე. ი. მიწით კი არა, პირადი ვალდებულობით);

ამ შემოსავლის კაპიტალიზაცია კი $16\frac{2}{3}$ -ჯერ გადიდებით, ჩვენ მოგვცემდა კომლზე 2,473 მ. ხოლო 17,208 კომლი—ზემოდ აღნიშნულ $42\frac{1}{2}$ მილიონ მანეთზე მეტს თანხას.

როგორი იქნება ჩვენი მდგომარეობა, როდესაც ჩვენ სულ აღარ გვექნება აღარც ეს თანხა და აღარც მისი პროცენტები, ვინაიდან გლებთა განთავისუფლებასთან ერთად ხელი უნდა ავიღოთ ამ შერისაველზედაც და მაშასადამე, მათი (გლებების) ცხოვრების გაუმჯობესებას უნდა შევსწიროთ საუკუნოებით გადმოცემული ჩვენი მემკვიდრეობა— $42\frac{1}{2}$ მილიონის დოვლათი. არავითარი ეკვი არ უნდა იმას, რომ უკიდურეს ყოფაში ჩავცვიინდებით.

მაშ რას შეეძლო, თუ არა ამ უკიდურეს გაჭირვებას, ვაეძულებინეთ ჩვენ მოგვეთხოვა ერთდროული დახშარება, ჩვენ, რომელთაც ეკუთვნის სახელი უპირველესთა და უმდიდრესთა ქართველებში? გამოვსტყდეთ, ბატონებო, ვსთქვათ გულახდილად, რომ სამწუხაროა ჩვენთვის, მტკივნეულია ჩვენი გრძნობებისათვის, მძიმეა საუკუნოებით განმტკიცებულ ჩვენი სახელისათვის, რომ, ვაძლევთ რა თავისუფლებას ჩვენს გლებებს, ლაქას ვცხებით ამ წმინდა საქმეს ფულით დახშარების თხოვნით! მაგრამ ჩვენი მდგომარეობა,—ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით—უკიდურესად შევიწროვებულა, და რასაც ჩვენი ენა არ გამოსთქვამდა სხვა დროს, თუ არა ნამდვილ უკიდურესობაში, ახლა გვაიძულებს ბუნებრივი ჩვენი მოვალეობა გამოვსთქვათ, რომ ჩვენი გაჭირვების შესახებ უშუალოდ მივმართოთ ჩვენს ხელმწიფე იმპერატორს.

„მათი იმპ. უმაღ.-ის კანონებით (ტ. X. ნ. 2 მუხ. 794 და ნ. 1 მუხ. 594) იმ დანაკლისის მაგიერ, გლებთა განთავისუფლებით რომ მემამულეს ეკარგება, ამ უკანასკნელს ეძლევა სულზე, რომელნიც რევიზიით იქნებიან ცალ-ცალკე ნაჩვენები,—მამაკაცზე 100 მან. და დედაკაცზე—50 მან.

1862 წ. 7. აგვისტოს სენატის გადაწყვეტილებით, ქუთაისის გუბერნიაში შორაპნის მაზრის სოფელ თერჯოლის მცხოვრებლებს, აზნაურთ ჯანელიძეს, მხეიძეს, ქავთარაძეს და კუმბურიძეს, მათი მოვალეობიდან განთავისუფლებულ გლებებში მიეცათ 100 მ. სულზე; მასთან ერთად აღნიშნულ აზნაურებს კერძო საკუთრების უფლება დარჩათ მიწებზე იმ გვარად, რომ გლებები ამ ჟამად ამ მიწების სარგებლობისათვის უხდიან მემამულეთ ჩვენ მხარეში ჩვეულებით განმტკიცებულ გადასახადს, ხოლო როდესაც გლებების საერთო განთავისუფლება მოხდება, ისინი უნდა დაემორჩილონ იმ წესებს, როგორიც იმ დროს დაწესდება მიწის გადასახადის შესახებ ყოფილ მებატონეთ რომ უნდა აძლიონ გლებებმა.

ამავე საფუძველით გადაწყვეტილია სენატის ბრძანებით 21 ივლისის 1858 წელს საქმე მებატონე სოკოლოვის და გლეხებისა მიწების შესახებ იმავე მაზრაში, ე. ი. გლეხებში მიუტიათ სოკოლოვის მემკვიდრეებისათვის 100 მ. თითოეულ მამაკაცში და 50 მ. თითოეულ დედაკაცში და ყველა მიწებიც ხსენებული მემკვიდრეების საკუთრებად დაუტოვებიათ. თუმცა გლეხთა გადასახადების მაგიერ გაღებულ ჯილდოს რაოდენობის შესახებ არ შეიძლება არა ვსთქვათ, რომ გლეხთა გადასახადი ქუთაისის გუბერნიაში, სადაც ისინი იხდიდნენ ჩვეულების მიხედვით, რომელიც უძველეს დროიდან იყო განმტკიცებული და რომელიც ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრულ რაოდენობას შეადგენდა, ვერ შეედრება გლეხების გადასახადს საქართველოში, *) სადაც ისინი (გადასახადები) ყოველთვის მებატონის ნებაზე და გლეხთა შეძლებისდაგვარად ხდებოდათ და სადაც ამ შემთხვევაში მებატონის უფლების არავითარ შეზღუდვას არას დროს არა ჰქონია ადგილი.

„თუ ამ მაგალითების ჩიხედვით ჩვენც 100 მანეთი მოგვეცა სულზე, მაშინ კომლზე შეგვხვდება არა უმეტეს 400 მანეთისა, მაშასადამე ამ ერთდროულმა დახმარებამ შეიძლება შეადგინოს თანხა არა უმეტეს ორი თუ სამი წლის ჩვენი ჩვეულებრივი შემოსავლისა გლეხებიდან, ე. ი. 2 თუ 3 წლის პროცენტები იმ თანხიდან, გლეხთა ცხოვრების გაუმჯობესებას ჩვენ რომ ვსწირავთ.

„წავიმძღვაროთ წინ ეს მაგალითები და ეს ანგარიშები და მივანდოთ ჩვენი ბედი მეფის გულს, ღვთის ხელში რომ იმყოფება!..“

დასკვნაში მოყვანილია დასაბუთებული შუამდგომლობა, რომ ვენთვის დანიშნული ჯილდო გადასახადებისა გლეხებს არ გადახდებოდათ.

21.

ჩემი კანდიდატურა გუბერნიის თავად-ახნაურთა წინამძღოლობაზე.—წინააღმდეგობა თ-დი გრ. დიშ. ორბელიანისა, თ-დი ივ. კონსტ. ბაგრატიონ-მუხრანსკისა და მათთან სხვა 33 კაცისა.—თეთრი კენჭი 273, შავი 4.—ჩემი დაპირებანი.

კრუჟენშტერნმა აირიდა თავიდან მონაწილეობის მიღება გლეხთა რეფორმაში და საქმეც შეჩერდა მთავარ-მართველობის ახალი გამგის, ბარონი ა. პ. ნიკოლაის მოსვლამდე.

ამასობაში დასრულდა 1863 წ. როდესაც თავად-ახნაურობა ახალ არჩევნებს უნდა შესდგომოდა.

*) ე. ი. ქართლ-კახეთში.

გორის მაზრის თავად-აზნაურთა წინამძღოლმა, რომლის მაზრას უფრო ვეკუთვნოდი ჩემს ცენზით, თავად-აზნაურთა გადაუღებელ საქიროების გულისთვის, ზუგდიდიდან, სადაც სამეგრელოს აპეის საქმეებზე ვიყავი, ტფილისში გამომიწვია.

ტფილისში თავად-აზნაურობა გაცხარებულ აგიტაციაში გართული დამხვდა.

წინამძღოლმა გამომიცხადა, რომ დიდი უმრავლესობა ჩამოსული თავად აზნაურობისა ჩემს კანდიდატურას აყენებს გუბერნიის წინამძღოლად. მაგრამ ამისი დიდი წინააღმდეგნი არიან წარმომადგენელი ორი არისტოკრატიული სახლისა, იმ სახლისა, რომელნიც დღემდე მხოლოდ ერთად-ერთი იძლეოდნენ ამ თანამდებობის კანდიდატებს, სახელდობრ—თავადნი ბაგრატიონ-მუხრანსკები და ორბელიანები.

— ყველა თავადის გვერდის ახვევა და უბრალო, უტიტულო აზნაურის კანდიდატურის წამოყენება შეუძლებელია, ეს არას დროს არ ყოფილაო,—ამბობდნენ თურმე ისინი,—ამას ხელი უნდა შეუშალოთ, რაც არ უნდა დაგვიჯდესო.

ერთ-ერთი ბეობის დროს გენერ. ადიუტ. თ-დ გრ. დიმ. ორბელიანთან, კაცთან, იმდენადვე გულჩვილთან, რამდენადაც ის უზადოდ პატიოსანი სულის პატრონად ითვლებოდა, გადაეწყვიტათ მოეწვიათ ყიფიანი და პირდაპირ ეთქვათ არ გაბედო კენქის ყრაო.

მაგრამ მეორე გენერალ-ადიუტანტს, თავად ლევან, ივ. მელიქოვს, არა ნაკლებად პატიოსანს, ხოლო ბევრად უფრო ძლიერსა სულით, შეენიშნა:—მერე, რომ არ გაგვიგონოს რას ვიხანთ?

— მაშინ მთელ ჩვენს გავლენას მოვიხმართ,—ეთქვათ გრ. დიმ. ორბელიანსა და თავად ივანე მუხრანსკის,—რომ ხელი შეუშალოთ მის ამორჩევას. *)

ყველა ეს, სხვადასხვა ვარიაციით, ტფილისში ჩასვლის იმავე დღეს გადმომცეს და იმდენად დაუწყეს ძაგვრა ჩემი თავმოყვარულობის სიმს, ისედაც ღონივრად დაქიმულს კეთილსინდისიერად შესრულებული საქმისთვის მიღებული რისხევით და სწორედ ამ არისტოკრატების დიდი უმრავლესობის სურვილებიდან განდგომით, რომ გადავსწყვიტე ამავე უმრავლესობას დავმორჩილებოდი, თუმცა აქამ-

*) ორივეს სწამდა თვისი გავლენის ძლიერება; პირველს იმიტომ, რომ თითქმის ორი წელიწადი ასრულებდა მეფის მოადგილის თანამდებობას, ხოლო მეორე თითონ ლაპარაკობდა თავის პოპულიარობაზე.

დღე მე არას დროს არ მქონია არც ოდნავი განზრახვა გუბერნიის წინამძღოლის თანამდებობის მიღებისა.

გუბერნიის ყრილობა გაიხსნა თებერვლის დამდეგს 1864 წ.

ამის წინ, ერთხელ ბარონ ნიკოლაისთან⁶⁶⁾ მიმიწვიეს და ის ბევრს მირჩევდა, თუმცა სრულებით კერძო სახით, რომ უარი შე-
თქვა კენჭის ყრაზე. მაგრამ მგონია დავაჯერე, რომ აზნაურს, რომე-
ლიც თავისუფალია ტახტის სამსახურისაგან, ნება არა აქვს უარი
სთქვას თავისი საზოგადოების სამსახურზე, თუ კი საზოგადოება
ამას მოითხოვს და ამიტომ მე ნება არა მაქვს კენჭის ყრაზე უარი
ესთქვა ვეთქი.

მეფის მოადგილის სახლში,⁶⁷⁾ როგორც მაშინ მითხრა მიხ.
ტარ. ლორის-მელიქოვმა, რამდენიმე დღის განმავლობაში სულ იმაზე
ლაპარაკობდნენ, თუ რა ჩორჩქოლში იყვნენ მომავალი არჩევნების
გამო ქართველი უმაღლესი არისტოკრატები, რადგან თუ წააგეს,
ხელისუფლება დაინახავს, რომ ძალა იმათ ხელთ არ არისო.

დადგა არჩევნების დღეც.

უიღბლობა ის იყო, რომ უმრავლესობის მხარეზე იყო სრული
კანონიერება.

კანონი მოითხოვდა გუბერნიის წინამძღოლობაზე კენჭი ეყარათ:
უპირველესად იმ პირისთვის, რომელსაც ეს ადგილი ექირა; მაგრამ
ეს პირი პარიზში იმყოფებოდა და არაფერი განცხადება არ სჩანდა
იმისგან; შემდეგ—კენჭის ყრა ეკუთვნოდა ყველა ყოფილ გუბერნიის
წინამძღოლებს; მაგრამ იმათში ცოცხალი აღარავინ არ იყო; შემდეგ
—კენჭი უნდა ეყარათ გიმნაზიის საპატიო მზრუნველისთვის.

კრების თავმჯდომარემ, ტფილისის მაზრის თავად-აზნაურთა
წინამძღოლმა, გამოსთქვა კანონის ეს მოთხოვნა და განაცხადა, რომ
კენჭის ყრა ეკუთვნის დ. ი. ყიფიანს, როგორც გიმნაზიის საპატიო
მზრუნველსო.

აქ თ-დი ივ. კონს. ბაგრატიონ-მუხრანსკი აწოდებს ქალაქს
და სთხოვს ყრილობას წაუკითხოს.

თ-დი ზაალ ბარათოვი კითხულობს. მეფის მოადგილის ნებარ-
თვის „იმ შემთხვევაში, თუ გუბერნიის წინამძღოლის თანამდებობაზე
კენჭის ყრას მის კარის კაცად მყოფი გენერალ-ლეიტენანტი თავადი
ოქვაზ ანდრონიკოვი მოისურვებს“-ო.

დიდი შთაბეჭდილება.

ღრმა სიჩუმეში წამოდგება სიღნაღის მაზრის თავად-აზნაურ-
თა წინამძღოლი თავადი სოლომონ ივ. ანდრონიკოვი და, როგორც
ღვიძლი ძმა იქ არ მყოფი დასახელებული კანდიდატისა, უცხადებს
ყრილობას მისი სახელით, რომ იმას კენჭის ყრა არა სურს.

შთაბეჭდილება გამაშტერებელი.

მაშინ დადგება ყრილობის პირველი რიგის წინ თავადი გრიგოლ დიმიტრის ძე და თავისთვის სრულიად უჩვეულო აღლუვებით და გაცხარებით ამბობს ასეთს სიტყვას: წინამძღოლად ამორჩევა არა საპატიო თავადის, არამედ უბრალო აზნაურისა. შეურაცხყოფაა მთელი საზოგადოებისათვის; ამორჩევა ყიფიანისა კი უფრო მეტი შეურაცხყოფა იქნება, ვინაიდან ის გამოგდებულა სამსახურიდან!

— ვიცით! ვიცით!—ყვირიან ყოველი მხრიდან.

მაგრამ სიტყვა გამოგდებამ მართლა რომ მოთმინებიდან გამოაგდო და ამ საჯარო შეურაცხოფაზე შემდეგი სიტყვებით უპასუხე: „დიდად შესაწუხებელია ჩემთვის, რომ წინააღმდეგი ლაპარაკი მიხდება თ-დ გრიგოლ დიმიტრის ძესთან, რომელსაც ყოველთვის ეკუთვნოდა ჩემი ღრმა პატივისცემა; მაგრამ ყრილობას ფაქტი უნდა განუმარტო; შარშან მაგან, მეფის შოადგილის თანამდებობას რომ განაგებდა და თავადი ბარიათინსკის ბრძანებას ასრულებდა, სამსახურიდან დათხოვნაზე წარმადგინა. გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება ჩემი სამსახურიდან დათხოვნისა თანახმად სურვილისა. მე არ მითხოვნია ეს დათხოვნა; მაგრამ არ მითხოვნია აგრეთვე არც პენსია, არც მუნდირი; მე კი მებოძა ერთიც და მეორეც; გამოგდებულებს არც ერთს და არც მეორეს არ აძლევენ!“

— ვიცით, ვიცით! გვსურს ყიფიანი, უკენქოთ, უკენქოთ!!

როდესაც ხმაურობა შესწყდა, ხელმეორეთ ავდექი და ესტქვი შემდეგი:

„თქვენ ყველანი, ვფიქრობ დარწმუნებული ხართ, რომ თქვენი წინამძღოლობა აზრათაც არ მომსვლია არასოდეს.

მიზეზი ამ თანამდებობის მორიდებისა ბევრი მაქვს: ის დიდად საპატიოა, მაგრამ მასთან დართული მოვალეობანიც მეტად ძნელია.

მე არ შემიძლიან არც იმის თქმა, რომ არ მესმოდეს, არც დამალვა თქენთან ჩემი შიშისა. რომ ვაი თუ არ ძალმიძდეს მოვალეობანი შეევასრულო.

მაგრამ ერთხელ გამოვსტქვი თქვენს წინაშე, რომ თუ საზოგადოება აკისრებს სამსახურს ერთერთს თავის წევრთაგანს, არავის არა აქვს უფლება უარი სთქვას ამაზე, მეტადრე ვინც თავისუფალია უფრო სასარგებლო სამსახურისაგან.

ხოლო ერთხელ გამოთქმული სიტყვის ერთგული ვარ და ამიტომ თუ თავად-აზნაურობა მოითხოვს ჩემს სამსახურს,--ვერც სინიღისით, ვერც კანონით ამაზე უარს ვერ ვიტყვი.

მაგრამ ერთს ვთხოვთ, რომ არც ამ შემთხვევაში გადაეხვიოს კანონს და თქვენი სურვილი კენჭით გამოიხატოს“.

შემდეგ თავმჯდომარემ გამოაცხადა, რომ გუბერნიის წინამძღოლის ადგილზე კეხკს იყრის ახლანდელი საპარტია მზოუნველი გიმნაზიისა დიმიტრი ივანეს ძე ყიფიანი.

თავადი გრ. დიმ. ორბელინი აცხადებს, რომ მონაწილეობას არ მიიღებს ამ კენჭის ყრაში და ვადგება განზე. მას მიჰყვებიან გენერლები: თ-დი ივ. კონსტ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი, თ-დი გიორგი რომან. ერისთავი, თ-დი ივ. შალიკოვი, მიხ. გაბრ. ყაზბეგი, ალექს. დიმ. საგინოვი და მათთან კიდეც ოცდაცხრა კაცი, რომელნიც ყრილობიდან გამოყოფილ ცალკე ჯგუფს წარმოადგენენ.

თავმჯდომარე აცხადებს, რომ ვინც ამ კენჭის ყრაში მონაწილეობას არ მიიღებს, დამსწრეთ არ ჩაითვლება და არც ერთს მათგანს კენჭი არ ექნება ამ სხდომაზე.

შემდეგ დაიწყო კენჭის ყრა, მიმდინარეობდა სრულის წესიერებით და შედეგად გამოიტანა: თეთრი კენჭი 273; შავი—4.

ასეთივე წესით მოხდა მეორე კანდიდატის ამორჩევა, რომელმაც მიიღო რამოდენიმე თეთრი კენჭით მეტი შავზედა.

კენჭის ყრის გათავების შემდეგ, კიდეც მომიხდა შიმემართა ამომრჩეველებისათვის ქართულად.

„ჩემი გრძნობანი თქვენ უწყით ყველამ. ამაზე ლაპარაკი აქ საჭირო არ არის. მაგრამ საჭიროა, რომ სხვებმაც იცოდნენ და ამ მიზნით ვითხოვ თქვენგან ნებართვას, რომ ორიოდ სიტყვა ვსთქვარუსულად.“

„ოდეს, ბატონებო, თქვენ გადასდგით ძნელი, უდიდესი ნაბიჯი თქვენს საზოგადო ცხოვრებაში; თქვენი კენჭებით თქვენ მოიხსენით და წარსულის უფსკრულში გადაისროლეთ ჩვენს თავზე მძიმედ დაკიდებული ცრუ შეხედულებანი. თქვენ ღირსი გამხადეთ მაღალი პატივისა—ჩაგიდგეთ სათავეში; ჩაუდგე სათავეში ქართულ თავად-აზნაურობას, რომელიც უძველესი ამსოფლიოში. საჭიროა, რომ არც მომავალში ჰქონდეს ადგილი ჩვენს შორის რაიმე გაუგებრობას. უფლება და მოვალეობანი თავად-აზნაურთა წინამძღოლისა გარკვეულნი არიან: მთაჭრობის წინ ის არის წარმომადგენელი თავისი წოდებისა და შეამავალი მის სასარგებლოდ; წოდების წინ ის მთაგრობის ნაკრანახევის აღმასრულებელი; როგორც ერთი, იქვე მეორე სახის მოღვაწეობისათვის დაწვრილებით ცნობებს იძლევიან კანონები. რაც შეეხება კანონებს, თქვენ იცით, ბ.ბ., რომ მათს პატივისცემასა და ამ წესიერებისას, რომელსაც ისინი ამყარებენ, ვერაფრითარ შემთხვე-

ვაში ვერ გადაუხვევ; ამაში არის, მგონი, მთელი ჩემი დამსახურებაც თქვენს წინაშე. ჩემის მხრით მე ვიცი, რომ თქვენც არას დროს არ მომთხოვთ ასეთს გადახვევას. სხვათაზე თქვენ მე არ ამოშირჩევდით.

„მაგრამ გარდა დაწერილი წესებისა, ყველა ჩვენთაგანი ემორჩილება საკუთარი სინილისის შთაგონებას. აი ამაზე მინდა ვსთქვა ორიოდ სიტყვა.

„ერთგულება ჩვენი ხელმწიფე იმპერატორისა და მისი უმაღლესი ტახტისადმი აუცილებელია; ჩემი სინილისისა და ძალისა და ღონის მიხედვით ერთგული მსახური ვიქნები ამ გარკობისა; პირდაპირ ვამბობ, მე არ მესმის არავითარი ინტერესები, გარეშე ამ წესისა, გარეშე — ასე ვსთქვათ — ჩვენი მოვალეობისა და ღირსების ბუნებრივი შეგნებისა: თავად-აზნაურთა ღირსებას კი უძრახველი სამსახური შეადგენს ტახტისადმი.“

ამ შეხედულებით თქვენ შეგიძლიათ მოელოდეთ და მოითხოვდეთ ჩემსგან თქვენი კანონიერი და წესიერი წინმსვლელობისათვის დაუცხრომელ მოქმედებას. გმადლობთ პატივისთვის: ის იმდენად დიდია, რომ როგორც მოგეხსენებათ, ოცნებადაც არ მქონია არასოდეს და მერწმუნეთ დაფასებული მექნება ის, რა შემთხვევაც არ უნდა იყოს.“*)

ასე დამთავრდა 16 თებერვალს 1864 წ. არჩევნება სამის წლით: 1864 — 1866 წლამდე.

მაგრამ თავადი გრიგოლ დიმიტრის ძე *) ლოგინად ჩავარდა და თვე ნახევარი იწვა. მეფის მოადგილე ნახულობდა მას და ამშვიდებდა, რომ ყოფიანს არ დაამტკიცებნო.“**) და მართლაც, უმაღლესი დამტკიცება მხოლოდ აპრილის დამლევს გამოვიდა.

მაშინ, პირველად ზემოდ აღნიშნულ მარცხიანი მგზავრობის შემდეგ, ღირსი გაეხდო მიველე მეფის მოადგილეს და მიველე ამასთან დიდის ყურადღებით, იმ შემთხვევაზე კი ერთი გადაკრული სიტყვაც არ თქმულა.

22.

გლებთა რეფორმა საქართველოში.—საკითხი ჯილდოებზე.

გლებთა რეფორმა გატარდა მაშინ, როდესაც მე უკვე წინამძღოლი ვიყავი.

საწიემო გამოცხადება რეფორმისა მხოლოდ არა იმ სახით, რო-

*) ორბელიანი.

გორც თავად-აზნაურობას ჰქონდა წარმოდგენილი, მოხდა 8 ნოემბერს 1864 წ.

იმ დღეს დილით მე მივიღე ანას პირველი ხარისხის ორდენი გვირგვინით: ხოლო მივიღე არა როგორც განსაკუთრებულმა მოღვაწემ ამ რეფორმისა და არა როგორც წინამძღოლმა იმ თავად-აზნაურობისა, ამ საქმეშიც რომ თვისი მაღალი ღირსების სრული შეგნება გამოიჩინა, — მივიღე როგორც წევრმა საგლეხო კომიტეტისა ტფილისში.

ზეიმის დაწყების წინ მომიახლოვდება გრაფი მიხეილ ტარიელის ძე, *) მაშინ ჯერ მხოლოდ გენერალ-ლეიტენანტი და გადმომცემს ბარონი ნიკოლაის 70) დიდ წუხილს, რომ კომიტეტის მთელ შემადგენლობაში ყველაზე ნაკლები ჯილდო მე მომცეს. ამის მიზეზი ის ყოფილა, რომ ჩემი აზრი ცალკე მქონდა შეტანილი.

— გაისარჯეთ ჩემს მაგივრად უთხრათ ბარონს, რომ დიდი მადლობელი ვარ მოსამძიმრებისათვის. ხოლო რაც შეეხება თვით ჯილდოს, მე არ დავიშლიდი ჩემი აზრის შეტანას იმ შემთხვევაშიაც, რომ მცოდნოდა წინედ მიღებულ ჯილდოებსაც წამართმევდნენ. სიმართლე ჩემთვის ყველაზე მაღლა სდგას. ეს იმან კარგად უწყის.

რეფორმის გამოცხადება ერთსა და იმავე დღეს მოხდა გუბერნიის მაზრების დანარჩენ ქალაქებშიაც. მოელოდნენ არეულობას, მაგრამ არაფერი არეულობა არ ყოფილა და არც შეიძლება იყო (ყოფილიყო!).

აქამდინაც ვერ გავცივდნენ!

მაგრამ ვაკვირვება და კითხვები კი გამოიწვია უწესრიგობამ:

— რა იყო, რომ კომიტეტის წევრები ჯილდოებით გაავსეს, ხოლო თავად-აზნაურთაგანს კი, ვინც ეს საქმე შეამზადა და შეიმუშავა, არავინ არ აღირსეს?

— კომიტეტის წევრები—მოხელეები არიან; საერთოდ ისინი ჯილდოსათვის მუშაობენ; ჩვენ კი ვმუშაობდით იმიტომ, რომ თვით საქმე არის წმინდა და რა თქმა უნდა არავინ ჩვენთაგანი არც ფიქრობდა რამე ჯილდოზე.

ამგვარი პასუხები ყველას ამშვიდებდა, მაგრამ ერთი წლის შემდეგ კი ამ პასუხებმა უკვე ყოველი აზრი დაჰკარგა.

გატარდა რეფორმა იმერეთშიაც (ქუთაისის გუბერნიაში).

*) ლორთა მელიქოვი.

იმისთვის, რომ იქაურმა თავად-აზნაურობამ ქართველ*) თავადაზნაურობის ბრწყინვალე მაგალითს მიჰბაძა, იქკომიტეტის წევრთა დაჯილდოების შემდეგ ძალიან მალე, უხვად მიაყარეს მონარქიული ჯილდოები ყველა წინამძღოლთა და სხვა პირთ, — ვის ორდენი, ვის ჩინი, ვის გვარდიაში გადაყვანა.

ახლა კი ოთხივე კუთხით შემომეხვივნენ კითხვებით: როგორ, რაო, რატომ? 72)

გადაესწევიტე მიმემართნა ბარონისთვის. **)

— ერთი რამ მოხდა გაუგებარი, ბარონ, რომელიც ყველას ძლიან აწუხებს; ხომ არაფერი უკმაყოფილება დაატყდა თავს ქართველ თავად-აზნაურობას მთავრობისაგან? თუ ასეა, ნუ მოგვისპობთ საშუალებას ან თავი ვიმართლოთ, ან გაესწორდეთ, რადგან არაფერ ჩვენ-თაგანმა არ ვიცით არც თუ მცირე მიზეზი ამისათვის.

სწორე მოგახსენოთ, მე ვერ ვხედავ ვერაფერს, თუ საიდან უნდა დაბადებულიყო მაგისტანა აზრი?

იმ ფაქტიდან, ბარონ, რომ ქუთაისის თავად-აზნაურობა მონარქიულ ჯილდოებით აავსეს იმისათვის, რომ იმან აქაური თავად-აზნაურობის მაგალითს მიჰბაძა, ხოლო აქაურმა რომ მაგალითი მისცა, ამისათვის თავის დაქნევის ღირსიც კი არაფერ არ გამზდარა.

მერე ეგ რა მიზეზია? მთავრობას ხელს ვინ შეუკრავს თვისი შეხედულებით აძლიოს ჯილდოები!

— მაპატიეთ, ბარონ, მაგრამ მაგისტანა პასუხი რომ მივცე, ვაი თუ ეს მომიგონ, რომ მთავრობას მე ვწამებ არა თანამიმდევრობას თუ არა, უსამართლობას მაინც? ერთსა და იმავე საქმისათვის გუშინ ერთნი მუშაობდნენ, დღეს მეორენი. დღევანდლებს — მთელი ყურადღება, გუშინდლებს — არაფითარი! ეს შეუძლებელია! ალბად გუშინდლებმა მართლა დააშავეს რამე! რა დააშავეს, ეს გვითხარით? მე თქვენ არ გიმაღავთ, რომ არ მეშვებიან ამ კითხვებით და არ ვიცი რა ვუპასუხო.

8 ნოემბერს 1866 წელს მიაყარეს ჯილდოები ტფილისის თავად-აზნაურობასაც; მხოლოდ საქმის დამთავრების ორი წლის შემდეგ კი.

ცხადია, რომ ცუდი თვალთ გვიცქეროდნენ, როგორ თუ გავებედეთ და ხმა ამოვიღეთ რალაცა უფლებებზე და რალაცა კანონებზე.

*) ე. ი. ქართლ-კახეთის.

***) ბარონ ნიკოლაისთვის.

IV

ქართლ ცხოვრებაში

23.

პირველი ბიბლიოთეკა ტფილისში.—პირველი ეტლი ბირეაზე.—გენერალი სიპია-გინი, პირველი სამხედრო გუბერნატორი.—იპოზური ჩვეულება მისვლა-მოსვლისა, —ბიბლიოთეკის წესები და მისი დამფუძნებელი.—შეერთება კერძო და სახალხო ბიბლიოთეკებისა.—პირობები.—მათი დარღვევა და ფულის მიზღვევა.

აქ მექნება ლაპარაკი პირველ ბიბლიოთეკაზე, რომელიც ტფილისში მხოლოდ 40-ან წლების დასაწყისში დაარსდა. ეს, რასაკვირველია, ძალიან დაგვიანებულ მოვლენად ჩაითვლება, თუ გავიხსენებთ იმას, რომ ტფილისის ჩვენი წელთ - აღრიცხვის 5 საუკუნიდან, საქართველოს სამეფოს სატახტო ქალაქი იყო, ხოლო ამ საუკუნის დასაწყისიდან მთელი ამიერ-კავკასიის მართველობის უმთავრესი ქალაქია. მაგრამ ჩემს ხსოვნაში არა ნაკლებ კურიოზული ამბავი მომხდარა. ასე მაგალითად: მე მახსოვს ტფილისში პირველი ეტლის გამოცემა ბირეაზე, მეეტლე ცაქანას „დროშებისა“, რომელიც 20-იან წლებში რამდენიმე წლის განმავლობაში ბირეის ერთად ერთი მეეტლე იყო ამ ქალაქში. პირველი კალიასკა ტფილისის პირველი სამხედრო გუბერნატორისა, გენერალ-ადიუტანტ ნიკოლოზ მარტვიანის ძე სიპიაგინისა, ტფილისის ქუჩებზე გამოჩნდა სპარსეთთან ომის დროს 1826—1828 წლებში, როდესაც იმ დროის მთავარ-მართველი და მთავარ-სარდალი კავკასიის კორპუსისა, გენერალი პასკევიჩი ბრძოლის ველზე იყო გამგზავრებული და სიპიაგინს ეპირა მისი თანამდებობა ტფილისში. ამ პირველი ეტლების გამოსვლამდე მისვლა-მოსვლა ტფილისში ჩვენი უშნო ურმებით ან ბედაური ცხენებით იყო. მაგრამ ასეთი საშუალება დიდად უხერხული იყო ავდარში, როდესაც მშვენიერ სქესს უნდა დავმშვენიებინა ხოლმე. მთავარ-მართველებს მიერ ძალიან იშვიათად გამართული სალაშოები და ბალები. არა ერთხელ მინახავს მე როგორ მოიყვანდნენ ხოლმე მანდილოსნებს იმ გვარადეე ორიგინალურად, როგორც შორეულ იაპონიაში იყო შემოღებული მისი განახლების წინა ხანებში მაინც: ქოლგის ქვეშ შეფარებულს, ზორბა მუშის კისერზე დამჯდარს.

ამის შემდეგ იმედი მაქვს გავზიადებულად არავინ არ დაინახავს ჩემს ნათქვამს, რომ პირველი ბიბლიოთეკა ტფილისში 40-ან წლების დასაწყისში დაარსდა. მე ვიყავი მთავარ-მართველობის კანცელარის განყოფილების უფროსი და ერთხელ, სამსახურის საქმის

მოსხენების შემდეგ, ევგენი ალექსანდრეს ძეს გოლოვინს გამოუცხადე რამდენიმე ჩემი ტოლ-ამხანაგის სურვილი, რომ გვინდოდა დაგვე-
არსებინა კერძო საამხანაგო ბიბლიოთეკა და დაგვერთავდა თუ არა
ამის ნებას.

რა რომ მივიღე იმისი მხრივ, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო,
სრული თანხმობა, მეორე შემთხვევის დროს წარუდგინე მას „ტფი-
ლისის კერძო ბიბლიოთეკის“ წესდების პროექტი და როგორც კი
მოაწერა ზედ: „ვამტკიცებ. გოლოვინი,“—ალარ დაგვიყოვნებია ჩვენი
სურვილის განხორციელებას შეედგომოდით. მომყავს აქ ამ ბიბლიო-
თეკის დამაარსებელთა სახელები:

კალ. ას. დიმი. ყიფიანი, ავტორი ამ წერილებისა. შტაბს
კაპიტანი თავადი ზაქარია ერისთავი, ლეკების მიერ აკუწული
1849 წ., როდესაც ის პოლკოვნიკის ჩინით ჯარო-ბელქანის ოლქის
უფროსი იყო; კალ. სეკრ. თ-დი ზაქარია ფალავეანოვი, ყმაწვი-
ლი კაცი, დიდს იმედებს რომ იძლეოდა, მაგრამ მალე გარდაიცვალა
ანეკრიზმით; პორუჩიკი თ-დი ვახტანგ ორბელიანი, ახლა გენე-
რალ-მაიორი და ქართველი შესანიშნავი პოეტი;⁷⁴⁾ პად.-პორუჩიკი თ-დი
ელისბარ ერისთავი, გარდაცვლილი 80-ან წლებში გენერალ-მა-
იორის ჩინით; პად.-პოლკოვნიკი თ-დი ზაქარია ორბელიანი,
შემდეგში პოლკის კამანდირი და უღროვოდ გარდაცვლილი დაღესტან-
ში; კორნეტი უგანათლებულესი თ-დი კონსტანტინე დადიანი,
ახლა გენერალ-მაიორი და მომრიგებელი შუამავალი ქუთაისის გუ-
ბერნიის სენაკის მაზრაში; გუბ. სეკრ. ალექ. ონიკოვი, გარდა-
ცვალებული 1885 წელს ტფილისში; პორუჩიკი თ-დი ლევან მე-
ლიქოვი, ახლა გენერალი კავალერიისა, ამას წინად კავკასიის მე-
ფის მოადგილის თანამ. ასრულებდა და კავკასიის მხედრობას უფრო-
სობდა; გუბერ. სეკრ. თ-დი ნიკოლოზ (ტატო) ბარათაშვილი,
ქართველი დიდებული პოეტი, ქ. ელისავეტპოლში გარდაცვლილი;⁷⁵⁾
კალ. სოვ. თევდორე კოცებუ, დიდი ძმა პავლე ესტატ. კო-
ცებუისი, გარდაცვლილი დ. ს. სოვ-ის ჩინით; ნადვ. სოვ. ზნაჩკო-
იავორსკი, ისიც დ. ს. სოვ-ის ჩინით გარდაცვლილი; სტატ. სოვ.
ნიკოლ. ბეზაკი. ეს ის ბეზაკი, რომლის მარტივი აზრი—ნატუ-
რით გადასახადის ფულით შეცვლა—სენატორი ბარონი განის გაპრ-
ტყელებულ ფინანსიურ სისტემას ამჯობინეს; კალ. ას. კონსტან-
ტინე ორლოვსკი, გარდაცვლილი ტაინ. სოვ-ის ჩინით და ტფი-
ლისის გუბერნატორის წოდებით; გუბ. სეკრ. თ-დი მიხეილ თუ-
შანიშვილი,⁷⁶⁾ გარდაცვლილი ტაინ. სოვ-ის ჩინით; გუბ. სეკრ. თ-დი
დიმიტრი ჯორჯაძე, გარდაცვლილი ტაინ. სოვ-ის ჩინით. კალ. ას.

დავით არზანოვი, ისიც გარდაცვლილი; პოლ. სოვეტ. სერგეი ვასილკოვისკი, გარდაცვლილი 1845 წ. ამიერ-კავკასიის მთავარ მართველობის კანცელარიის დირექტორის წოდებით; პორუჩიკი თ-დი დავით ჯავჭავაძე, გარდაცვლილი გენერალ ლეიტენანტის ჩინით; პოდ.-პოლკ. თავ. გრიგოლ დიმიტ. ორბელიანი, გარდაცვლილი გენ.-ინფანტ. ჩინით, რამდენჯერმე ასრულებდა მეფის მოადგილის თანამდებობას და უფროსობდა კავკასიის მხედრობას და თ-დი ივანე ორბელიანი, ახლა გენერალ-მაიორი.

სამწუხარო სათქმელია, რომ ზემოდ ჩამოთვლილ პირებიდან 1885 წელს მხოლოდ ხუთია ცოცხალი.

აქვე მოგვყავს 1842 წ. გენერალ გოლოვინის მიერ დამტკიცებული წესები:

„როდესაც წევრთა რიცხვი (ჩართულია დაბეჭდილი ფურცელი.“)

ამნაირად ბიბლიოთეკა ჩემს ბინაზე იყო მოთავსებული და მე ვიყავი ბიბლიოთეკის გამგეთ 1848 წლამდე.

ამ წელს მეფის მოადგილის მთავარ-მართველობამ თავის კანცელარიასთან გახსნა ბიბლიოთეკა იმ მიზნით, რომ ბოლოს და ბოლოს საჯარო ბიბლიოთეკა მოეწყობა ტფილისში. ამასობაში ჩემი ბიბლიოთეკის წევრები თანდათან შემომეცალნენ და 1848 წ. მე დავრჩი ერთად ერთი მისი წარმომადგენელი. მხოლოდ ჩემი სამსახურის მუშაობა, როგორც მთავარ-მართველობის საბჭოს საქმეთა მმართველისა, იმდენად გართულდა, რომ სრულიად აღარ შემეძლო არც ყურისგდება ამ ბიბლიოთეკისა, არც მისი ჩენს ბინაზე შენახვა. ამიტონ 1848 წ. მივმართე მეფის მოადგილის კანცელარიის მამულის დირექტორს, სტ. ვას. საფონოვს, შემდეგი წერილით:

„1840 წლიდან ვაწარმოებდი... (ჩართულია წერილი)“)

1849 წ. 10 იანვ. ასეთი პასუხი მივიღე საფონოვისაგან:

— „რომ არა ვსთქვათ“)

მართალი რომ ვსთქვა, ამ წერილის 3-ე პუნქტის ულოლიკობას მაშინ არ შევაქციე არაერთი ყურადღება; და არც იყო ეს საჭირო. ვინაიდან 1850 წლამდე დადებული პირობის წესი არ დარღვეულა; მაგრამ 1854 წლის დამდეგს ბიბლიოთეკის ახალმა გამგემ ჩემს თხოვნაზე, რომ სახლში გამოეგზავნათ ზოგიერთი წიგნი, მიპასუხა, რომ მეფის მოადგილის საგანგებო წერილობითი ნებართვა თუ არ არის, წიგნებს სახლში ვერავის ვერ მივცემო; ხოლო ახალი წიგნების შესახებ უკვე დიდიხანი იყო, რომ არაფერი ცნობა არ მიმელო.

რა რომ ჩავსთვალე ეს დადებული პირობის პირდაპირ დარღვევად, მე ვსთხოვე კანცელარიის ახალ დირექტორს, მ. პ. შჩერბინინს, დაებრუნებიათ ჩემი წიგნები, მაგრამ მტკიცე უარი მივიღე. ამაზე 1857 წელს 12 თიბათვეს საჩივრით მიემართე სტატს-სეკრეტარს კრუზენშტერნს და პასუხს რომ ვერ ველირსე ორი წლის განმავლობაში, საჩივარი განვაახლე 1859 წ. — და თან ვაცნობე, რომ ოლონდ ამ ჩემთვის უსიამოვნო პროცესს ბოლო მოეღოს, მე მზად ვარ ნებაყოფლობით შეთანხმებაზე და მადლობელი ვიქნები თუ 2000 მანეთს მაინც მივიღებ წიგნებში, სულ ცოტა, ერთი ორად რომ მიღირს მეთქი.

მაშინ მე, საბოლოო გადაწყვეტილებამდე, 1000 მანეთი ნომცეს. მაგრამ მალე თანვე მოაყოლეს ბრძანება, რომ ამ თანხით დავკმაყოფილებულიყავი.

მახსოვდა, რომ „ძალა აღმართსა ხნაესო“ და მეც ამით დავკმაყოფილდი, ხოლო ჩემს გულში კი ვსთქვი: მადლობა თქვენ, რომ ეს მაინც მომეცით მეთქი.

24.

ერთი დიდი მამული კავკასიაში. — მცხოვრებთა საჩივრები. — ჩემი წარმომაძგვინლობა მალალ-ხარისხიანი პატრონის წინაშე.

ორი გუბერნიის ოთხი მაზრის საზღვრები ერთს დიდს დასახლებულ მამულს ესაზღვრებიან *). ამ მამულის პატრონი, პიროვნება დიდად მალალ-ხარისხიანი და ამ მამულის მცხოვრებლებთან ძალიან ლმობიერი, დიდიხნით შორს იყო გამგზავრებული.

ვათავებ რა ამბავს ამით, შემდეგ მომყავს ნამდვილი სიტყვები ჩემი მიმართვისა მასთან 1883 წ. მარტის ნახევარში:

„თქვენო უ... ბავ!

„კაცს თუ არ გინდა სინიდიისის მხილება მოგელოდეს, უარს ვერ ეტყვი შენს გაჭირებულ მოყვასს, როგორც შეგიძლია ისე დაეხმარო და ეს მამართლებს შე თქვენს წინაშე, რომ თქვენს გლეხებს ვებმარები, ჩემს ახლობელ მეზობლებსა, რათა იმათი ვედრება თქვენს. ყურადღებამდე მოვიყვანო.

*) შენიშვნას ვაკეთებ განსაკუთრებით რედაქციისათვის: ⁵⁰) ლაპარაკი არის აქ, კავკასიაში დიდი მთავრის მიზეზილ ნიკოლოზის ძის ბორჯომის მამულზე.

თქვენს ..ბას არა ერთხელ უნებებია, თქვენს მამულში მცხოვრებთადმი შემწყნარე ყურადღებით გამოგეცხადებიათ, რომ იმათ თავის გაქირვებაში პირდაპირ თქვენი ..ბისთვის მოემართათ. მაგრამ სანამ აქ ბრძანდებოდით, იმათ არ ჰქონიათ საკმარისი მიზეზი, რომ ეს თქვენთვის გაეებდნათ; ამ უკანასკნელი ორი წლის განმავლობაში კი მდგომარეობა მათი იმდენად შეიცვალა, რომ ახლა იძულებულად სთვლიან თავს თქვენს მოწყალებას მიჰმართონ.

„ასეთ ყოფაში მომმართეს მე, შეზობლად მყოფს და აი მეც ებედავ წარმოვსდგე თქვენს წინაშე მათი თარჯიმანის სახით,—ხოლო თუ ნება მექნება ამის თქმისა,—შუამდგომლის სახითაც.“

ამასთან გაახლებთ ცალკე მოხსენებას, რომელიც შეიცავს საქმის ნამდვილ ფაქტიურ გადმოცემას და მთხოვნელები მთრთოლვარე სასოებით მოელიან გადაწყვეტილებას, მოხსენების მოსმენის შემდეგ რომ წარმოსთქვამს თქვენი ...ის გული“.

„ცალკე მოხსენება“.

ბახმანლიარის მამულის (სახელი გამოგონილია) *) ყველა სოფლის მცხოვრებლებმა, 225 კაცმა თავის სასოფლო მართველობაში დაადგინა ამა წლის თებერვლის ნახევარში საზოგადო განაჩენი, რომელშიც თავის გაქირვებას ამ სიტყვებით გამოსთქვამდნენ:

„განვიხილეთ რა და მოვილაპარაკეთ იმ უზომო გადასახადებზე, რომლებიც ბახმანლიარის *) საზოგადოებას დაადო მოურავმა სახნავ მიწებზე, სათივეებზე, სახლების და ბოსლების გათბობაზე, საძოვარზე, წართმევა ჩვენი ნებით გამოტანილი ხეებისა, ძალის დატანება მამულის მმართველობას გამოუტანოთ თივა და შეშა, (მკითხველი ჰხედავს, რომ აქტის მართლ-წერასაც ვიცავ) გალახვა მცხოვრებლებისა, კრილობის და სხვაგვარი შეურაცხყოფის მიყენება და ყველა ამასთან ნაძალადევი მოთხოვნა მართველობის მოსამსახურეების მიერ ქრთამისა ფულითა და ნაყოფით და სხვა უსამართლო მოპყრობა, ერთხმად დავადგინეთ: შუამდგომლობა, რომ ჩვენს საზოგადოებას ააცილონ თავიდან ყველა ეს შემაფიწროვებელი გადასახადები, მიენდოს ჩვენი სოფლის კაცებს—შუქიურას და სალახას იმ უფლებით, რომ მეორე პირს გადასცენ, ვისაც მოისურვებენ“.

ხსენებული არჩეული პირები განაჩენით ხელში მივიდნენ ამ მოხსენების შემდგენელთან, ხოლო ამან ამ საქმის გამოაშკარავება არა სასურველად დაინახა და ამასთან შესაძლოთ სცნო შინაურულად გა-

*) ე. ი. ბორჯომის.

მოსწორებულყო, რისთვისაც ბახმანლიარის მოურავს შემდეგი წერილით მიჰმართა:

„საბაბი გვეძლევა კეთილი საქმე გაკეთდეს. რომ ამის გამო სიამოვნება მიმელო თქვენი გაცნობისა, მე გამოვეშურებოდი თქვენთან მოსალაპარაკებლად და გამაფრთხილებელი მეზობლის ხელის გამოსაწვდენად; მაგრამ მოხუცებულობის უძლურება არ მიშვებს ოთახიდან და მხოლოდ ამ მიზეზით ვაძლევ ჩემს თავს ნებას ვიფიქრო, რომ თქვენ კეთილ ინებებთ და დამავალებთ შემოუხვიოთ ჩემთან მამულში; (თითქმის ყოველ დღე წინ გამივლის ხოლმე ეტლით) სადაც თქვენ იქნებით მიღებული, როგორც სასურველი და ძვირფასი სტუმარი, გულწოფელი სიამოვნებით. დროს ამორჩევა სრულებით თქვენზეა დამოკიდებული; ჩემის მხრით ვიტყვი მხოლოდ იმას. რომ ვინაიდან გასაკეთებელია კეთილი საქმე, რაც მალე იქნება ეს, შით უმჯობესია.

მოურავმა ამაზე მიპასუხა შემდეგი წერილით:

„არამც თუ კეთილი საქმის გასაკეთებლად, როგორცა ბრძანებთ თქვენს წერილში, ისედაც მოხარული ვიქნები თქვენი გაცნობისა, რასაც მე საერთოდ დიდი ხანია ვაპირებდი. ველოდი მხოლოდ დროს, როდესაც სახლში იქნებოდით. ჩვენი ერთმანეთის ნახვის საგანი რომ ის განზრახული კეთილი საქმე არ იყოს, ამ დღეებში გამოვეშურებოდი თქვენთან, გამომეტქვა ჩემი ღრმა პატივისცემა თქვენდამი, მაგრამ მე მიმხვდარი ვარ იმ საქმეს აქ გავრცელებული ხმების მიხედვით და ჩემდა სამწუხაროთ არ შემიძლია თქვენთან მოსვლა. მე სიტყვიერად მაინც ავიხსნით თუ რატომ. ამიტომ მორჩილებით გთხოვთ უარი არ მითხრათ და მოსალაპარაკებლად ამოვიჩიოთ ერთ-ერთი, თქვენ მამულთან უახლოესი პუნქტი, მაგალ... სადგური, ან... დაბა. პირველი უკეთესია და უფრო ახლო თქვენთან. რადგან დღეს ფრიად სასწრაფო საქმის გამო ქალაქს მივდივარ, საიდანაც სამშაბათს, 1 მარტს დაებრუნდები, ამიტომ ვფიქრობ რომ ეს კარგი შემთხვევა იქნება სადგურზე შეგვხვდეთ ერთმანეთს. ჩვენ შეგვიძლია ზოგი იქ მოვილაპარაკოთ, ზოგიც გზაში ეტლში და ამასთან, თუ ნებას მომცემთ, შემიძლია მიგაცილოთ თქვენ სახლამდე კალიასკით. აჩქარება მაინც და მაინც თვით საქმისათვის არ არის საჭირო, ვინაიდან მცხოვრებლებს იანვარში გამოეცხადათ, რომ იმათ მიერ მოთიბულ და ზამთარში გამოტანილ ათასს ბულულ თივაში, მამული შეისყიდის იმათგან მხოლოდ ასს ბულულამდე, დანარჩენი 900 იმათ შეუძლიათ მიჰყიდონ თავის უფალ ფასებში ვისაც უნდათ დარა ფასშიაც უნდათ მაგრამ ამ საქმის დაჩქარება სხვა მხრივ უფრო

არის საჭირო: ამ ათიოდე დღის წინად ქალაქიდან რომ დაებრუნდი, გაცუებული დავრჩი იმ ამბავის გაგებით, რომ ოთხი კაცი: შუქიური, ხუნალი, ჯანთემირი და სალახი, დადიან თურმე მამულში სოფლიდან-სოფლად ღამ-ღამობით და მცხოვრებლებს ძალით რალაცა თხოვნაზე ხელს აწერინებენ მოურავის შესახებ; ვინც თანახმა არ არის „წითელი მამლით“ ემუქრებიან, დაახლოვებით ასე: „ერთი ბოთლი, ან ცოტა მეტი ნავთი არც ისე ძვირად გვიღირსო.“ — ამ ოთხმა კაცმა ახლა ადვოკატის სახელწოდება მიიღო. შემდეგ საქმე თანდათან გამოირკვა, უკეთ რომ ესთქვათ, გამოაშკარავდა, და ახლა უკვე საიდუმლოების ფარგლებიდან გამოვიდა. მთელ ბახმანლიარში,*) ყველგან, ბაზარშიაც ლაპარაკობენ, რომ იმათ თხოვნა შეაქვთ მოურავზე და რომ ამ საქმეს ატრიალებთ და ხელმძღვანელობთ თქვენ, დიმიტრი ივანეს ძე, ამას უკავშირებენ და ამბობენ კიდევ ბევრ რამეს, რასაც მე პირის-პირ ვადმოგცემთ და რაც არა მჯერა, გეფიცებით პატიოსნებას და ღმერთს, რომ ვიცი როგორ იციან გლეხებმა გადაკეთება და თავისებური კომენტარიები სხვადასხვა ხმებისა. აი რატომ. ვამბობ მე ამ წერილის დასაწყისში, რომ მიმხვდარი ვარ კეთილი საქმის საგანს და აი, ამიტომ მოითხოვეს საქმე გამორკვევას და ჩვენი ერთმანეთის ნახვა უთუოდ არის საჭირო. ყოველი ღონისძიებით უნდა მოისპოს თქვენი პატიოსანი სახელის წარამაჩნება. მე, რამდენადაც შემიძლია, ახლაც ასე ვიქცევი, დანარჩენზე კი, რაც საქმეს შეეხება, ისე მიჭირავს თავი, ვითომც არა ვიცი რა. ხოლო როცა გავიგებ, რომ ამ საქმეში თქვენს სახელს ურევენ, არავის არ ვზოგავ. ზოგერთმა კიდევაც იგემა შედეგები ჩემი წყრომისა. თუ თქვენ საწინააღმდეგო არა გაქვთ რა, რომ ჩვენ ერთმანეთი ენახოთ სადგურზე 1 მარტს, ნუ ინებებთ უპასუხოდ დამტოვოთ ასეთი მისამართით... თუმცა, მომინდვია საქმე თქვენი სიბრძნისათვის და იმედი მაქვს, რომ თქვენ ყოველ შემთხვევაში არ ინებებთ უწერილოდ დამტოვოთ.“

ეს ნათხოვნი წერილი გაიგზავნა ქალაქში შემდეგი შინაარსით: აგუშინ ჩემდა სასიამოვნოდ მივიღე თქვენი წერილი. სახელდობრ რა კეთილი საქმის შესახებ მინდოდა თქვენთან მოლაპარაკება, ამას სწორეთ მიმხვდარხართ. მამულის გამგესა და მცხოვრებთა შორის რალაცა გაუგებრობა ჩათესილა, ხოლო ცნობილია, რომ ცხოვრებაში უდიდესი ნაწილი უსიამოვნებისა სწორედ გაუგებრობი-

*) ვ. ი. ბორჯომში.

საგან წარმოიშვის. ეს ნიშნავდა ჩემს როლსაც ამ საქმეში მოვდივარ მშვიდობისა და მორიგების სიტყვით იქ, სადაც ძალიან ადვილია, როგორც მე მგონია, სამუდამოდ მოეღოს ბოლო უსიამოვნების ყოველ საბაბს. მოხერხდება ეს, სრულიად კმაყოფილი ვიქნები, არ მოხერხდება—შეესწუხდება. ჩემთან მოსულ, ჩემს ძველის-ძველ მეზობლებს მხოლოდ ამას თუ დაეპირდებოდი.—ჰო და აი მეც მოგმართეთ თქვენ და შემოგთავაზეთ ჩემი საქმეში გარევა; მაგრამ თქვენ თურმე არ შეგიძლიათ ჩემთან მოსვლა იმ მიზეზით, რომელიც მე არ ვიცი, მაგრამ რომელსაც მაინც სავსებით ვაფასებ. ბოლო მე კი ოთახიდან გამოსვლა არ შემიძლია მუხლებში ქარების გამო. მაშასადამე შეთანხმების საქმეს, სამწუხაროდ ჩემდა, მე ვერ დავეხმარები.

„რაც შეეხება ამ საქმისათვის ამორჩეულ პირთ, მე უნდა შეგატყობინოთ თქვენი მოსაზრებისათვის, რომ ჯერ ერთი—რიცხვი და სახელები მათი სწორე არ გადმოუცემათ და მეორეც რომ ისინი მართლაც საიდუმლოდ კი არა, სრულეზით აშკარად იქცევიან, როგორც საზოგადოებისაგან საქმე-მინდობილნი და იმდენად ფორმალურად, რომ არავითარ დაბრკოლებას არ შეხედებიან ვეჭილი დაიჭირონ შუამავლობისათვის. ვიმეორებ რომ ჩემი ჩარევა საქმეში მხოლოდ შემარიგებელი იქნებოდა, მეტადრე იქ, სადაც მამულით მფლობელობა შედგენილობითაც და ხასიათითაც ისეთს ფრიად სასურველს დამოკიდებულებას უნდა უჩვენებდეს. რომელიც სპეციალთო იქნებოდა ყველასათვის. ნება მიბოძეთ ვიქონიო იმედი...“

სანამ ეს მიწერ-მოწერა იყო გამართული, ოთხს გარე-სოფლების საზოგადოებაში, რომელთა მცხოვრებლები ბახმანლიარის მამულში თიბვას ეწეოდნენ. კიდევ გამოეტანათ სხვადასხვა დროს ასეთი შინაარსის საზოგადო განაჩენები:

„ჩვენ ვთიბავდით ბახმანლიარის მამულში თივას, რომლის გამოტანის დროს მოვალენი ვიყავით ბუღულუღბზე გადაქრილი ბაჟი გადაგვებადა; მაგრამ მოურავმა თვითონ დაიწყო შესყიდვა ჩვენი ბუღულუღებისა თავის ფასებში; და თუ ჩვენ ამ ფასებში არ ვეთანხმებით, მაშინ ბაჟად გვაბდევინებს შვიდ თუმანს ბუღულუღში, რომელიც თითონა ღირს ხუთი თუმანი. ამიტომ ვანდობთ შუქიურს და სალახს ჩვენი სახელათაც შეიტანოს საჩივარი, სადაც ეკუთვნის, აგრეთვე რწმუნება გადასცეთ ვისაც გენებოთ.“

ეს ოთხი განაჩენი ხელმოწერილია 184 კაცისაგან; რიცხვი ყველა მომჩივარისა ბახმანლიარელებით ერთად 409 კაცი.

ყველა ეს 5 განცხადება თავს იყრის როგორც დაწერილის მიხედვით, ისე არჩეული პირების სიტყვიერი გადმოცემით, შემდეგ უმარტივეს დასკვნაში:

1. ბახმანლიარელი მთხოვნელი სრულიად კმაყოფილი იქნებოდა, თუ მათი მიწად სარგებლობის გადასახადი, ფულითა თუ ნატურით საქირო პირობებში ზედმიწევნით იქნება აღნიშნული და ხელშეკრულების ვადის გასვლამდე აღარ შეიცვლება. ამასთანავე, მფლობელობის ინტერესების კანონიერი დაცვისათვის საქირო იყო, რომ ხელშეკრულება ყოფილიყო ეგრედ წოდებული საიჯარო პირობებით და არა გლეხებისაგან ცალმხრივი პირობების ჩამორთმევით, ვინაიდან ამ უკანასკნელთ ხელშეკრულობის ზისიათი ვერ მიეცემათ.

2. მცხოვრებლები, როგორც ბახ-ის, ისე სხვა სოფლების საზოგადოებათა, იმდენად იმ ბაჟის რაოდენობას არა სჩივიან, თივაში რომ ახდევინებენ, როგორც იმ რაოდენობის ისე ანაზღეულად შეცვლასა. სამართლიანდ იქნებოდა და მაშასადამე ორივე მხარის დამაკმაყოფილებელი, თუ დაწესდებოდა, რომ რაოდენობა ბაჟისა ზედმიწევნით ყოფილიყო აღნიშნული იმ აქტში; რომელიც თივის მოთიბვის ნებას აძლევდა.

ეს ორი ზომა, მოურავზე მალლა მდგომი ხელისუფლებით ნაკარნახევი, ადვილად ააცილებდა მომავალში იმას, რომ არავითარი ასეთი გაუგებრობა აღარ დამყარებულყო.

სანაძლეოს დადება არ მიყვარს, მაგრამ ახლა კი მზად ვარ მკითხველს დავენაძლეო, რომ ის ვერ მიხვდება, რა გადაწყვეტილება გამოვიდა ამაზე?

ხუთი სოფლის საზოგადოებათა საჩივარი უყურადღებოთ დასტოვეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს საჩივარი ჩემის მეშვეობით იყო წარდგენილი!!

საქმილი ექვრი

1832 წლის უზარმაზრობა

ახლა მე თითქმის 70 წლისა ვარ, ჯანმრთელი, სულით და გულით დამშვიდებული და საზოგადო მოღვაწეობიდან თავისუფალი-ზედმეტი არ იქნება გავიხსენო თანდათანობით ყველა ის შემთხვევანი, რაც მოხდა ჩემის მონაწილეობით, ან ჩემს თვალ წინ.

ამასთან ერთად ისიც მინდა გავიხსენო:

1. რომ ოცდაათი წელიწადია მას აქეთ, რაც თავადმა ვასილ იოსების ძე ბებუთოვმა, ბაშკადი-კლარის და ქიურუქ-დარის გმირმა წერილი მომწერა, რომლითაც მე პირველ ქართველს და ჩემის სახით მთელ ქართველობას დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკობის მიღებას გვილოცავდა.

2. რომ თვრამეტი წელიწადია მას აქეთ, რაც დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ, როდესაც დამინახა გულზე ჩამოკიდებული ვლადიმერის ჯვარი მეორე ხარისხისა, მითხრა—ეს ჯვარი იმის ნიშანია, რომ ხელმწიფე იმპერატორი თქვენზე განრისხებული აღარ არისო, და

3. რომ თითქმის 50 წელიწადია მას აქეთ, რაც მე ტფილისის გიმნაზიაში მასწავლებლად ვიყავი, ოთხი წლის შემდეგ ამისა გუბერნიის კანცელარიის მწარმოებლად ქალაქ ეოლოვდაში, მერე მდინად გენერალ ესპეხოსთან, როჟელიც იყო მმართველი გურია-სამეგრელოსი, იმერეთისა, აფხაზეთისა და სვანეთისა; კავკასიის ნამესტნიკის კანცელარიის საქმეთა მმართველად; კავკასიის ნამესტნიკის საბჭოს წევრად; გლეხობის ბატონ-ყმობიდან განთავისუფლების შესახებ შემდგარ თავად-აზნაურთა კომიტეტის ერთ ერთ ხელმძღვანელად; ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა მარშლად და ახლა ვითვლები ერთი უმაღლესი კომისიის წევრად სანკტ პეტერბურგში*).

ამის შემდეგ ეკვი არ არის, ჩემი შვილები და ჩემი წერილის წამკითხველნი იმედით უნდა იყვნენ, რომ ამ ჩემს მოგონებაში ისინი წაიკითხავენ ცოტად თუ ბევრად საინტერესო ფაქტებს, რამოდენადმე რომ გააშუქებენ იმ ამბებს, ჩემს ღროს რომ მოხდა ჩემს ქვეყანაში.

რომ არ გაუცრუვდეთ იმათ იმედი და ღამდენადაც შესაძლებელია ნამდვილი გამოვიდეს ჩემი მოთხრობილი, ისე რომ საჭირო

არ ვახდეს ჩემთვის გადათვლიერება აუარებელი ძველი ქალაქები-სა და არც იმათთვის მეოოდოჟური შემოწმება ჩემი ნაამბობისა,—მე სასტიკად მიეყვები იმ წესს, რომლისათვისაც ჩემს სიცოცხლეში არ მილალაჭნია: ყოველი ფაქტი აღენიშნო ისე, როგორადაც მე ის მიმაჩნდა, სრულებით შეუცვლელად, არც მეტად, არც ნაკლებად.

რაკ შეეხება წეს-რიგს, რომელიც უნდა იყოს აღებული ამ ფაქტების მოთხრობის დროს, მე მგონია, რომ ყოველი საქმე საესებით შეინარჩუნებს თავის საკუთარ კოლორიტს და თავის მნიშვნელობას სხვებთან ერთად, თუ ჩვენ იმათ მოვიყვანთ ეპიზოდური წესით.

I

რა რომ ვიღებთ ჩვენ ამ მიმართულებას, ჩემს მესხიერებაში თავის-თავად სდგება პირველ რიგში საქმე, რომელსაც ოფიციალურად ეწოდა:

— ერთი დიდი სახელმწიფო საქმე.

1866 წლის დამდეგს პარიჟში შომიხდა მე ყოფნა. სხვა ადგილას მექნება ნათქვამი, თუ რა საქმისათვის ვიყავი იქ. ხოლო აქ საქმე ის არის, რომ კნენინა ეკატერინე დადიანისას გამაცნეს ერთი პიროვნება, გვარად ჟერამეკი, რომელსაც კნენინა გენერალს უწოდებდა, რადგან, როგორც შემდეგში შევიტყუე, ჟერამეკი იყო *économiste général* ლუვრის დიდი სასტუმროსი, სადაც ჩვენა ვსცხოვრობდით. ძალიან ზრდილობიანი და თავაზიანი კაცი იყო.

მეტადრე მე დიდ ყურადღებას მაქცევდა და პარიჟის სიყვარულითო, როგორც თითონ ამბობდა, მაცნობდა ამ დიდ ქალაქს და მის შესანიშნავ ადგილებს და იქამდინაც კი მივიდა მისი თავაზიანობა, რომ ერთხელ თავის ოჯახშიც მიმიპატიჟა საუზმეზე, სადაც, მისი სიტყვით, მე შევხვდებოდი ძალიან საინტერესო პიროვნებას.

ქალბატონი ჟერამეკის სასტუმრო ოთახში მე გავიცანი მართლაც ფრიად ორიგინალური ცოლ-ქმარი—მისტრის და მისტერ ურკვორტ, ანუ ურკხარტი*).

იმავე წამს ორივე ცოლ-ქმარმა გამომიცხადა, რომ რუსების დაუძინებელი მტრები ვართ და ასეთები ვიქნებით მთელი ჩვენი სიცოცხლეო.

* ეს ის ურკხარტია, რომელიც ოცდაათიან წლებში კონსტანტინოპოლში იყო ინგლისის საელჩოში და რომელიც იქაურ დიპლომატიურ წრეში რუკების ერთ უმთავრეს მოძულეთ ითვლებოდა*).

მდგომარეობა მოითხოვდა, რომ ჩემათ ვყოფილიყავ, სწორედ ისე, როგორც ჩემი მასპინძლებიც.

ამ ურკხარტის აზრით, რაც კი რამ სიბოროტე ხდებოდა დედამიწის ზურგზე, მიზეზი ერთად ერთი რუსეთი იყო.

ოლონდ ყველგან მოიპოვოს მფლობელობა რუსეთმა და ამისათვის არაფერს არ დაზოგავს არც ფულითა და არც ხნეობითო; და სხვა სახელმწიფოთა მოწინავე პირთ იმდენად აკლიათ შორსგამკვერტელობა, ან ისე ეხარბებათ რუსული ოქრო, რომ ეყიდვინებიან რუსეთსო. დაწმუნებით ვიცი, რომ რუსეთის ოქრო ჯამაგირად ეძლეოდათ ისეთ რეგენებს, როგორიც არის „თქვენი“ (ე. ი. ფრანგების) შედბრენიო (შატობრიან) ან როგორც „ჩვენი“ (ინგლისელების) პემსნ, ან გლესნ (პალმერსტონ, გლადსტონ) და ყველა, ვინც მთავრობას შეიცავს, ან მთავრობასთან ახლო სდგასო.

რუსეთიო, ამბობდა ინგლისელი, თავისდღეში არ შეჩერდება არც უსამართლობის, არც შეუბრალებლობის წინაშე, ოლონდ კი თავისი გულის-წადილი განიხორციელოსო.

მე სულ ასე ვლაპარაკობ და ვილაპარაკებო რუსეთზე ყველგან და ყველას წინაშე, სწორედ ისე, როგორც არა ერთხელ მილაპარაკენია კეთილ სულთანფანაც. რომელიც ძალიან კარგი თვალთ მიყურებსო.

ამასთან, როგორც მაგილითი, მოიყვანა რუსეთის მთავრობის ზიერ ჩადენილი საშინელი სისასტიკე, თითონ კავკასიის მთავრობამ რომ გამოიწვია კეთილშობილ რაინდ მცხოვრებლებში თავის საწინააღმდეგებო შეთქმულობა და არ იქნება სულ 25—30 წელიწადი მას აქეთ, რაც ყველა შეთქმულთ, თითქმის 40 კაცს, საუკეთესო გვარიშვილებს კავკასიაში, თავები გააგდებინაო.

საათ-ნახევარი მაინც ბაასობდნენ ამ კილოზე ეს „საინტერესო ინგლისელი ცოლ-ქმარი“ და ბოლოს გამოეთხოვნენ ჩემს მასპინძელს.

— როგორ მოგწონთ თქვენ ეს?—მკითხა ეერამეკმა თავისი ცოლისა და მისი დისწულის, მგონია პოლიტეხნიკუმის მოწაფის—დასწრებით.

— ვფიქრობ, ან გულს აკლია, რომ რუსეთისგან ჯილდო ვერ მიუღია, ან მართლა გულმოსულია რუსეთზე,—ვუპასუხე ეერამეკს. მაგრამ თუ მაგისმა გულმოსულობამ მეტად გაიდგა ფეხები, საქმეს შემოვლა დასჭირდება, თორემ კბენას დაიწყებს.

— თქვენა გგონიათ, რომ უსათუძელოდ ლაპარაკობს?

— რასაკვირველია უსათუძელოდ და ამას მოგახსენებ ერთი იმ ორმოც ქართველთაგანი, იმის სიტყვით რომ თავები გააგდებინეს.

— რას ბრძანებთ? ნუ თუ მართლა?

სხვა არა იყოს-რა, ჩემგან ზრდილობა მოითხოვდა მემამბნა, რა საქმე იყო საქართველოში 1832 წელს და ვუამბე კიდეც ჟერამეკს შემოკლებით, რამდენადაც საჭირო იყო, რომ გამემტყუნებინა იმ ინგლისელის უსაფუძვლო ბრალდება რუსეთზე.

II

საქმე კი აი როგორ იყო.

ცნობილია, რომ ჩვენი უბედურობა და მწარე განცდები მეტწილად გაუგებრობისა და შეცდომის არ-შეგნების მიზეზით არის ხოლმე გამოწვეული.

შეცდომა და გაუგებრობა კი იმდენი მოგროვდა საქართველოში და ისე გამწვავდა, რომ ამისი შველა უბრალო განმარტებებით უკვე ძალიან ძნელი იყო.

რომ უფრო სწორი და ნათელი იყოს ეს საქმე, საჭიროა ოდნავ მაინც გადაველოს თვალის ზოგიერთ მომხდარ ფაქტებს უკანასკნელი ასი წლის განმავლობაში, მოყოლილი სწორედ 1783 წლიდან.

შეუწყვეტელმა ბრძოლამ ყიზილბაშებთან და მეტადრე სპარსელებთან, რომელთაც საქართველოს დაპყრობა სწადდათ, ამასთან მუდმივმა ომიანობამ სხვა მტრებთან, იმ ზომამდე მიიყვანა ეს განცალკევებული, უძველესი მართლ-მადიდებელი სამეფო, ისე დაასუსტა ის, რომ დიდად ღირსეულმა მეფე ერეკლე მეორემ გადასწყვიტა თავისი ხალხის ბედი ერთმორწმუნე და ძლიერი რუსეთის მანარქისათვის ჩაებარებინა.

1783 წელს, იენისის თვეში მოაწერეს ხელი ტრაქტატს, რომლის ძალითაც მეფე ერეკლე იმპერატრიცა ეკატერინე მეორის ქვეშევრდომი გახდა და იმპერატრიცამ ვალად დაიდო საქართველოს დაცვა მტრებისაგან, რომელიც თავის მტრებად უნდა ჩაეთვალა.

მაგრამ სპარსეთის შახმა ეს ამბავი თავის შეურაცხყოფად მიიღო და მოსთხოვა მეფე ერეკლეს სრული მორჩილება, თუ არა და ძალით დამორჩილებას დაემუქრა.

შეატყობინეს ეს პეტერბურგში და პასუხად მოუვიდათ: განმავრდით, მოგე შეელებითო.

დაპლომატიურ დამოკიდებულობას სულ უფრო და უფრო დიდი მუქარა მოჰქონდა სამხრეთიდან, ხოლო უფრო და უფრო დასამშვიდებელი დაპირებანი ჩრდილოეთიდან და ამ რიგად საქმემ თორმეტი წელიწადი გასტანა.

1795 წელში სპარსეთის შაჰი ალა-მაჰომედ-ხანი მართლაც შემოსია საქართველოს, უამრავი ჯარით მოადგა ტფილისს, 6—7 დღის გამანელობაში ებრძოლა მის დამცველ ერთ მუჟა გმირთ, დაამარცხა, შეიქრა ქალაქში და აღმოსავლეთის ომის ჩვეულების მიხედვით, მტერად აქცია ყველაფერი.

III

აქა-იქ გაჩნდა ლაპარაკი:— „რუსეთის ხელმწიფის ქვეშევრდომობა რაღას ნიშნავსო?“

ალა-მაჰომედ-ხანმა იკმარა ტფილისის აოხრება და გაბრუნდა თავის ქვეყნისაკენ.

ორიოდე წლის შემდეგ რუსეთმაც მიუსია თავისი ჯარი ამ ხანს გრაფი ზუბოვის უფროსობით, ხოლო, რასაკვირველია, გზის შემოკლებებისათვის, რუსეთის ჯარი კასპის ზღვის დასავლეთ ნაპირისკენ მიემართებოდა.

ამ გზით, როგორი მოკლევ უნდა ყოფილიყო ის, არ შეიძლებაოდა რუსის ჯარს არ შეხვედროდა ოთხი განცალკევებული და დამოუკიდებელი სამფლობელო, რომელთაც გზას ვერ აუხვევდა სპარსეთისაკენ მიმავალი; აუცილებლად საჭირო იყო დაპყრობა, ან დამორჩილება ამ სახანოებისა: დარუბანდისა, ყუბისა, ბაქოსი და ტალიშინისა.

ეს იყო მეორე გაუგებრობა:— „საქართველოში სპარსეთის შაჰმა გაანადგურა ჩვენი დედა-ქალაქი და შეჰბილწა ჩვენი ტაძრები, ხოლო ჩვენი მფარველი მთავრობა კი კასპიის კიდეებზე სხვა ხანებსა სჯის, რომელთაც არაერთარი ბრალი არა აქეთო“.

IV

იმპერატორი პავლე პეტრეს ძის გამეფების დროს გრაფი ზუბოვის ჯარი უკან გაიწვიეს და ამნაირად მისმა გალაშქრებამ არავითარი ნაყოფი არ მოიტანა.

ამავე დროს გარდაიცვალა მეფე ერეკლეს, მოუძღვრებულ დიდის ჯავრითა და მოხუცებულობით და მის ტახტზე 1783 წლის ტრაქტატის თანახმად მისი ძე გიორგი ავიდა. ³⁾

რუსეთის მინისტრ—რეზიდენტად მაშინ ტფილისში იმყოფებოდა სტატსკი სოვეტნიკი კოვალენსკი. ⁴⁾ მისი აქ გამწესების მიზანი, რასაკვირველია, ისიც იყო, რომ მთავრობის წარმომადგენელს

მწვიდობა შეეტანა ხალხში, რომელიც შეშფოთებული იყო ზემომოხსენებული გაუგებრობით.

მაგრამ კოვალენსკი ამ დანიშნულებებისათვის სრულიად ვერ გამოდგა.

თვით კოვალენსკი იყო განხორციელება მესამესი და თითქმის ყველაზე უფრო მწვავე გაუგებრობისა.

1798 და 1799 წლებში საქართველოში შემოვიდნენ პოლკები გულიაკოვისა და ლაზარევისა.⁵⁾

ხალხი დიდს სიხბრულსა და აღტაცებაში იყო: აი მოგვივიდნენ ჩვენი დამცველებიო.

მეფე, მთელი თავისი ამალით, ათი ვერსის სიშორეზე მიეგება. პირველ პოლკს და როგორც სანატრელი სტუმრები, ისე დაბინავა თავის სატახტო ქალაქში.

ამ სამხიარულო ამბავს თან მოსდევდა მეორე დიდი ეპოქა-საქართველოს ცხოვრებაში.

დადგა მე-1800 წელიწადი.

V

სწორი მეფე გიორგი ფრიად დიდ გაქირვებაში ჩააგდო ქვეყნის გართულებულმა არეულ-დარეულმა მდგომარეობამ. ერთი მხრით ასტყდა დიდი უთანხმოება მთავრული მთავრობის წარმომადგენელთა — გენერალ ლაზარევისა და მინისტრ კოვალენსკის შორის; საქართველოზე ზრუნვისათვის იმათ აღარ სცალოდათ, ეს საქმე შორს გადასდეს.

მეორე მხრით ასტყდა ამაზე უფრო საშიში უთანხმოება სამეფო ოჯახის წევრთა შორის.

სამეფო ოჯახის წევრნი კი ბლომად იყვნენ; მარტო ბატონიშვილი იყო ცხრა თუ ათი, ერეკლეს ძენი და ამდენივე ჰყავდა გიორგისაც.

ამათში ყველას რომ სწადდა უფლების ხელში ჩაგდება, მოსალოდნელი იყო ქვეყნის სრულიად უპატრონოდ დარჩენა. და მეფე გიორგიმაც, ავადმყოფობით დასუსტებულმა და სულით-ხორციით დაცემულმა, დაიწყო ფიქრი იმაზე, რომ სთხოვოს რუსეთის იმპერატორს მიიღოს საქართველოს უშუალო მმართველობა.

ამასობაში კოვალენსკი იმდენად დაუახლოვდა მეფე გიორგის, როგორც მრჩეველი, რომ იმას აღვილად შეეძლო ეცნობებია პეტერბურგში, თუ რა ღონისძიებანი უნდა მიეღოთ მეფე გიორგის სიკვდილის შემდეგ, რაც, იმისი აზრით, ამა და ამ დროს მოხდებოდა.

მეფე გიორგიმ *) უბრძანა თავის ელჩს პეტერბურგში, თ-ღ გარსევიან კავკავაძეს, რომ ეშუამდგომლა იმპერატორთან -- კეთილინებოს და მიიღოს საქართველო თავის უშუალო მმართველობაში და ამით მოასვენოს ქვეყანა გარეშე მტრებისგანაც და შინაური არეულობისგანაც.

იმპერატორმა ალექსანდრემ, ჯერ კი უარზე დამდგარმა, ინება საქართველოს რუსეთთან შეერთება.

ამაზე მანიფესტი იყო დაწერილი ისეთი სიტყვებით, რომელიც ცხადად გამოჰხატავდნენ კურთხეული ალექსანდრე იმპერატორის სრულს დიდ-სულოვნობასა და კეთილ განზრახვებს და, რასაკვირველია, დამამშვიდებელ შთაბეჭდილებას იქონიებდა იმ დროის ქართველებზე, იქ დენად მაინც, რამდენადაც დღესაც აქვს ასეთი შთაბეჭდილება ამ მანიფესტის წაკითხვის დროს. †)

მაგრამ როცა სახალხოთ გამოაცხადეს ეს მანიფესტი, უპატივბელი და დაუჯერებელი შეცდომა გამოაშკარავდა.

გამოცხადებული იყო სიონის საკათედრო ტაძარში სადღესასწაულო წირვა, რომლის დროს უნდა ყოფილიყო წაკითხული მანიფესტი.

ამ დღესასწაულის მოთავეებმა იმაზე კი იზრუნეს, თუშეკა კი სრულიად უსაფუძვლოდ, რომ სიონისაკენ მიმავალი ქუჩები ჩამწკრივებული ყოფილიყო ორ-წყება ჯარით, ხოლო სახელმწიფოს დიდი აქტის ქართულად გადათარგმნა კი აზრად არავის მოუვიდა, გადათარგმნა იმ ხალხის ენაზე, რომლისთვისაც იყო ის შედგენილი და მაშინ მოხდა ისეთი დიდად სამარცხვინო არეულობა, რომელიც მეტი თაოსნობის დროს სრულებით არ იყო მოსალოდნელი.

როდესაც რუსულად ხმა-მალლა აკიდებით იმპერატორის ხარისხოვნების ჩამოთვლა ერთ წუთს შეჩერდა სიტყვებზე: „და სხვა და სხვა და სხვაო“ *) ასტყდა ტაძარში აღშფოთებისა და უკმაყოფილების ისეთი გრგვეინვა, რომ არაფერს არ შეეძრებოდა.

არავის არ მოსვლოდა ფიქრად, რომ არსად და მეტადრე ღვთის ტაძარში, არ შეიძლებოდა ქართველების წინ ისეთი სიტყვების წარმოთქმა, რომელიც იმათთვის უდიდეს ცინიზმს გამოჰხატავდა. †)

VI

ეს შეცდომა ცხადი იყო თავისი შეუსაბამობით, მაგრამ მაგალითად კი მაინც არავის დაახსოვდა.

*) и прочая и прочая и прочая

მაშინვე საქმის წარმოება შემოიღეს ისე, როგორც შუა-გუბერნიებში იყო შემოღებული, ე. ი, რუსულ ენაზე, რომელიც აქაურ ხალხს სრულებით არ ესმოდა; რუსების მოსვლამდე რაც წეს-წყობილება და კანონები არსებობდა საქართველოში, არა თუ არ ისურვეს მათი გაცნობა, ხალხის ჩვეულებანი და ადათებიც კი არ მიიღეს მხედველობაში.

ადგილობრივი ადმინისტრაციის განზრახვანი და მცხოვრებთა ბედი ხელში ჩაუვარდათ ორიოდ-სამიოდ წერაკითხვის უცოდინარ თარჯიმანს.

ყიზილბაშთა, სპარსელებისა და ლეკების შემოსევა საქართველოში თითქო რომ მოისპო და ამის გამო დრომდისინ მაინც შეიძლებოდა ატანა იმ დამოკიდებულებისა მმართველთა და ხალხს შორის, რომელიც საქართველოში სუფევდა.

მაგრამ ეს მოთმენა ვერა შეელოდა იმას, რომ ყოველ დღე მატულობდა გაუგებრობა იმათ შორის, სანამ მმართველობამა და ხალხმა ერთმანეთის ენა არ გაიგეს.

რა თქმა უნდა, რომ ხელ-ქვეითს უნდა შეესწავლა მმართველის ენა.

მაგრამ ამაზე იფიქრა მხოლოდ საქართველოს მეორე მთავარ-მართველმა, თავადმა ციციანოვმა.

სიმართლე ითხოვს ნამდვილი ვსთქვათ, რომ ასეთი აზრი კოვალენსკის მოუვიდა პირველად და მთავრობისგან დანიშნული ფულით დაარსა ტფილისში სასწავლებელი, 9) მაგრამ შემდეგში გამოაშკარადა, რომ კოვალენსკის დროს ეს სასწავლებელი მხოლოდ ქალაქში არსებობდა და იმისთვის დანიშნული ფული კი მთლად მისჯიბში ჩადიოდა,

ეტყობოდა, კოვალენსკის პეტერბურგში ვინმე გავლენიანი შემწე ჰყავდა, რადგან ციციანოვს დიდი ხნის ბრძოლა დასჭირდა, სანამ კოვალენსკის საქართველოს საქმეთა მმართველობიდან გადააყენებინებდა.

ამავე დროს მთავრობის ახალი წარმომადგენლნი ქვეყნის დასამშვიდებლად არაფერს არ ზოგავდნენ და თავის მზრუნველობაში იქამდინაც მივიდნენ, რომ სასტიკ ზომას მიმართეს და არ დაერიდნენ საქართველოს სამეფო ოჯახის წევრების განდევნასაც რუსეთისაკენ. 10)

საქართველოს მეფის მემკვიდრედ უმაღლესად დამტკიცებული ძე მეფე გიორგისა, ბატონიშვილი დავითი, 11) რუსეთის არტილერიის გენერალი, პირველი გაიწვიეს სანკტ-პეტერბურგში სამეფო ინვესტიტურის მისაღებად.

VII

სამეფო ოჯახის დანარჩენი წევრების განდევნა რუსეთში ბევრმა საფუძვლიანად იცნო.

მაგრამ ბევრი იყო, რა თქმა უნდა, ბატონიშვილების დიდად ერთგული და ისეთებიც, რომელთაც ასეთი ზომები ძალიან სასტიკად მიაჩნდათ და სამეფო ოჯახის საქართველოდან განდევნას უსამართლო მოქცევად აერცვლებდნენ ხალხის თვალშიც.

მაგრამ ეს ზომებიც მშვიდობიანად ჩაივლიდა, რომ დედოფალს, მარიამ გიორგის ასულს უბედურობა არ დასტეხოდა.

მოვიდა ბრძანება, რომ მარიამ დედოფალიც რუსეთში გაგზავნილიყო. გამზადებული იყო დამცველი რაზმი დედოფლის გასაცოლებლად. გამზადებული იყო დედოფლისათვის, რასაკვირველია, ურემიც, რადგან ურმის გარდა იქ სხვა არაეითარი ეტლი არ იყო და არც საურმო გზის მეტი სხვა გზა.

გენერალმა ლაზარევმა მიიღო ბრძანება, რომ დედოფლის გამგზავრების განკარგულება აღესრულებინა.

დედოფალს შესწამეს. განზრახ იკონებს ავადმყოფობას და უარს ამბობს პეტერბურგში წასვლას, რადგან აზრად აქვს საცხოვრებლად თუშებთან, ან ხევსურებთან გაიპაროსო.

ამან გამოიწვია ლაზარევის მხრივ, უბეშობა რომ არა ესთქვათ, სასტიკობა დედოფლის მიმართ.

1803 წ. აპრილის თვეში, განთიადისას, ლაზარევმა დედოფლის სასახლეს ჯარი შემოარტყა, წევიდა პირობა იმის საწოლ ოთახში და გამოუცხადა, რომ ახლაც უნდა გაემგზავროს რუსეთში.

— ხომ ხედავთ, მე ავითა ვარ, მგზავრობა არ შემეძლიან, გაიხოვთ მადროვით.

— ეგ შეუძლებელია, დედოფალო! მე უთუოთ ახლაც უნდა გაგგზავნოთ.

— როგორ უნდა გამგზავნოთ, როცა მგზავრობა არ შემეძლიან!

— ვსწუხვარ, დედოფალო, მაგრამ ძალას დაგატანთ!

— ძალას დედაკაცს?

— ძალას დედოფალს?—წამოიძახა ვილაყამ უკანიდან.

— მაშ უარზე ხართ? არ გინდათ წასვლა?

ამ სიტყვებით მისწვდებოდა ლაზარევი დედოფალს, უნდა სტაცოს ხელი, რომ საწოლიდან ჩამოაგდოს.

იმ წუთს ჩასცემენ მას ხანჯალს გულში.

გენერალი მკვდარი დაეცემა იატაკზე.

შეიქნება ალიაქოთი, ყვირილი, წივილ-კივილი.

როგორ მოხდა ეს ამბავი, ვის შეუძლიან სთქვას როდისმე, რადგან მაშინდელი ოფიციალური ცნობები არ იყო საფუძვლიანი, ხოლო ის კი ცხადად გამოიკვება, რომ თითონ ლაზარევა ხნის ამოღებაც ვერ მოასწრო და იმის მკვლევლობის მოწმედ იყვნენ მხოლოდ თვით დედოფალი, ძე მისი ბატონიშვილი ჯიბრაილი და ასულნი მისნი მცირეწლოვანნი თამარი და მარიამი.

ხალხში კი ხმა გავრცელდა, რომ ლაზარევი მოჰკლა იოსებ ყორანაოვმა, დედოფლის პირადმა მდივანმა; მაგრამ ეს მკვლელობა დედოფალმა თავის-თავზე მიიღო და ამის გამო რამდენიმე ათეული წლობით რომელიღაც მონასტერში გაგზავნეს, ტამბოვის გუბერნიაში.

— „ძალადობა დედაკაცზე, რომელიც არაფერში დამნაშავე არ იყო! ძალადობა მართლ-მადიდებელ ქალზე, გვირგვინოსან დედოფალზე!“

ასეთ მითქმა-მოთქმას ხალხში ვერაფერ ვერ ამართლებდა და რასაკვირველია ხალხმაც უფრო უგულოდ დაუწყო ყურება ახალ წესწყობილებას.

მაგრამ დროთა მსვლელობამ თავისი გაიტანა, დაჰფარა ყველაფერი და ცხოვრებაც თავის წესით წავიდა.

VIII

თავადი ციციანოვი, საქართველოს ეს გამოჩენილი მთავარ-მართებელი თავისი ღირსეული მოღვაწეობით, როგორც სამოქალაქო, ისე სამხედრო ასპარეზზე, 1806 წ. ქალაქ ბაქოში მუხახათურად შეიქნა მოკლული იქაური ხანის მიერ.

იმის მაგივრად გრაფი გუდოვიჩი გაამწესეს. ¹²⁾

მდინარე არპაჩაიზე გუდოვიჩმა ყიზილბაშთა ფაშა დაამარცხა, რისთვისაც გენერალ-ფელდმარშლობა მიიღო და შემდეგში საქმეებიდან განისვენა.

საქართველოს მთავარ-მართებლად ერთი-მეორეზე დანიშნულები იყვნენ გენერლები: ტორმასოვი, მარკიზი პაულიჩი, რტიშჩევი, ერმოლოვი და პასკევიჩი. ¹³⁾

ადმინისტრატიულ საქმეებს ესენი ვეღარ განაგებდნენ, რადგან მთელ დროს ანდომებდნენ სხვადასხვა ბრძოლას, ხან სპარსეთის ფეთალი შახთან და ხან სულთან მაჰმუდთან.

გარდა ამისა, ზოგი ამათვანი ლეკებისგან დარბევას ებრძოდა, ზოგი კიდევ სხვა სახანოების მიწასთან გასორებას უნდებოდა, ასე

რომ სამოქალაქო მმართველობა საქართველოსი და მასთან შემოერთებული სახანოებისა დარჩა, იმ პირებს, რუსეთიდან რომ მოჰყავდათ და იმათგან შესდგებოდა მთელი პერსონალი საგუბერნიო, თუ საოლქო და სამაზრო მმართველობისა.

მართალია ადგილობრივ ძალებსაც იწვევდნენ სამსახურში დეპუტატებად, თუ მრჩეველებად საგუბერნიო და სამაზრო დაწესებულებებში.

მაგრამ იმათ ამწესებდნენ ამორჩევით, თითოს, ორ-ორ პირს ყოველ დაწესებულებაში, რომ მათი რიცხვი სულ მცირე ყოფილიყო და ამათშიც იშვიათად იყო ვინმე, რომელსაც კარგად ესმოდა მთავრობის ენა და საქმის წარმოება. იმათ არაფერი არ ეკითხებოდათ და თუ თითონ დაიწყებდნენ ლაპარაკს, ყურსაც არავინ არ ათხოვებდა.

მთავრობის მოხელეთა სხვა პირნი კი, გარდა იქნება პირველი წლებისა, ისეთები იყვნენ, რომლებიც, მაშინდელი წესწყობილებით რუსეთში, ტიტულიარნი სოვეტნიკობის გარდა ვერა ხარისხს ვერ მიღწევდნენ და მაშასადამე სწავლა-განათლებაც მცირე ჰქონდათ იმისათვის, რომ შესძლებოდათ ღირსეული წარმომადგენლობა მთავრობისა და ასრულება ხალხის იმ იმედებისა და სასოებისა, რომელთაც ის აღსავეს იყო რუსეთის სახელისადმი.

ამას რომ დაუმატოთ ის გარემოება, რომ რუსეთის არც ერთი კანონი არ იყო ქართულად გადმოთარგმნილი და არც თვით რუსულ ენაზე იყო მაშინ გამოცემული სრული კრებული კანონებისა, და მეორე მხრივ ისიც, რომ საქართველოს მეფე ვახტანგის კანონები, რომლებითაც ადგილობრივ მთავრობას აუცილებლად უნდა ეხელმძღვანელა, არ იყო რუსულ ენაზე გადათარგმნილი და მხოლოდ 25 თუ 30 წლის შემდეგ გადათარგმნეს და დიურიგეს მთავრობის პირებს, — ადვილად წარმოსადგენი იქნება, თუ რას სჩადიოდნენ ყველა ის ტიტულიარნი სოვეტნიკები, რომელთ ხელში იყო ხალხის ბედი, რომელთაც ამ ხალხისა არა ესმოდათ-რა და თვით ხალხსაც იმათი არა ესმოდა-რა.

IX

ამისთანა წეს-წყობილებაში გაუგებრობა თანდათან უფრო მატულობდა და ეღებოდა მთელ საქართველოს.

ამ უამრავ გაუგებრობას ხელს უწყობდა ჩვენი ქვეყნის ორი განსაკუთრებული თვისება, სახელდობრ:

1. რუსეთში არასდროს არა ყოფილა ფეოდალური წეს-წყობილება და იქიდან მოსულმა მოხელეებმა, რასაკვირველია, ვერ შეიგნეს ის პირობები და წესები ხალხისა, ფეოდალურ ცხოვრებას რომ ეკუთვნოდა და შემოდებული იყო საქართველოში უძველესი დროიდან.

საქართველოს უმაღლესი წოდება, 1783 წლის ტრაქტატის ძალით ცნობილი და რუსეთის თავად-აზნაურობასთან გათანასწოებული—შესდგებოდა აქ თავადებიდან და აზნაურებიდან.

აზნაურები ზოგნი იყვნენ თავადების ხელქვეითნი, ზოგნი თვით მეფისი და ზოგნი კიდევ უკლესიას ეკუთვნოდნენ.

ამ თავადებსა და მათ ხელქვეით აზნაურებთ შორის ისეთი დიდი განხეთქილება ჩამოვარდა, რომ იმათ დაშოშმინებას ერთმანეთში რამდენიმე ათეული წელიწადი მოუნდა.

მაგალითად, მაშინ ქართულ ენაზე არ იყო გარჩევა, როგორც დღეს არის, ამ სიტყვებში: „ხელქვეითი“ და „გლეხი“. ორივე ერთი სიტყვით გამოითქმოდა: „ყმა“.

როდესაც რომელიმე თავადს დასკირდებოდა მთავრობის წარმომადგენელთან ეხსენებინა თავისი აზნაური, სიტყვა „ხელქვეითი“ ითარგმნებოდა რუსულად „ყმად“, ასეთი თარჯიმანები ჰყავდა მაშინ ჩვენს მთავრობას.

და რა რომ შეიტყო აზნაურმა სიტყვა „ხელქვეითი“ რუსულად ითარგმნება „ყმადო“, არ შეეძლო თავადის წინააღმდეგ არ აღშფოთებულიყო; ასტყდა საშინელი დავა მათ შორის და მათი გამრჩევი იყო რუსის ჩინოვნიკი, რომელსაც ქართული ენისა არა ესმოდა-რა.

თავის მხრივ მაშინდელი ჩინოვნიკიც გაკვირვებული იყო, რომ, მაგალითად, აზნაური ხმალადის გვარი, მოხსენებული 1783 წლის ტრაქტატში თავად-აზნაურთა გვარების სიაში და აზნაურად ცნობილი, აღნიშნული იყო, როგორც „ხელქვეითი“ თავადის ერისთავისა.

ათ ათი წლობით მოუნდნენ იმის განხილვას, რომ ფეოდალურ წეს-წყობილებაში არაერთარი განსხვავება არ იყო მეფისა, თავადისა და ეკლესიის აზნაურთა შორის, რომ ყველა ეს აზნაურები თანასწორნი იყვნენ ერთმანეთში.

დიდი ხანი არ არის, რაც ეს საქმე საბოლოოდ მოწესრიგდა.

X

2. სწორედ ასეთივე შეუგნებლობა გამოიჩინეს რუსეთის მაშინდელმა მოხელეებმა აქაური ყმების შესახებ.

ბატონ-ყმობა რომ არსებობდა საქართველოში ჯერ კიდევ მეათე საუკუნეში ქრ. შენ. ეს გამოაშკარავებული იყო თავის დროზე, როცა ყმების უფლება განიხილეს, გლეხების განთავისუფლების რეფორმის გამოსაცხადებლად.

რუსეთის ბატონ-ყმობის უფლება და საქართველოს ბატონ-ყმობის უფლება ერთმანეთს ეთანხმებოდნენ მხოლოდ ერთში: ყმის ყიდვასა და გასყიდვაში. ბატონისა და ყმის ურთიერთშორის დამოკიდებულება ისტორიული მდგომარეობის მიზეზით საქართველოში სულ სხვა იყო.

არც სამ-სამი დღის მუშაობისა ბატონისთვის, არც ყალანისა, არც ხარკის გადახდისა, როგორც რუსეთში იყო, საქართველოში არა იცოდნენ რა. აქაურ ჩინოვნიკებს კი ვერ შეეგნათ, რომ საქართველოს ყმასა და ბატონის შორის დამოკიდებულება ისეთი არ იყო, როგორსაც ისინი იცნობდნენ რუსეთში: აქაურ წოდებათა შორის დამოკიდებულება იყო პატრიარქალური და ოჯახური. ფეოდალური წეს-წყობილებისა ხომ წარმოდგენაც არ ჰქონდათ.

ამან გამოიწვია ისეთი ამბები, რომელთაც წინაპრები არ მოსწრებია.

შეუდგნენ ყმობიდან თავის დაღწევას და იმდენმა საქმემ მოიყარა თავი, რომ სასამართლოები გაიყსო.

მათი განხილვაც იმ დროის საქმეთა განხილვის წესით მიდიოდა და ათს, ოცს წელიწადს გასტანდა ხოლმე, სანამ საბოლოოდ გადაწყდებოდა. როდესაც გათავდებოდა, ორივე მხარე, მომჩივანიც და მოპასუხეც მთლად განადგურებულნი და გაღატაკებულნი რჩებოდნენ.

ბატონისა და ყმის შორის უწინდელი სიამტკბილობა სიმძულვარედ გადაექცათ, ისე რომ ბატონის მოკვლაც ხშირი გახდა, ხანდახან მთელი ოჯახობითაც. ამას, რასაკვირველია, მოსდევდა საჩივარი კაცის მკვლელობაზე, მკვლელების დასჯა სხეულით, ჯგუფობით გაგზავნა ციმბირში საკატორღო სამუშაოზე; ერთი სიტყვით, ოჯახური მდგომარეობა გლეხისაც და მისი ბატონისაც, ასის წლობით რომ მტკიცეთ ჰქონდათ დაცული გარეშე მტრებისაგან, ახლა მთლად მოიხპო, დაერღვათ და დაექცათ ამ ახალი მფარველი ტიტულიარნი სოვეტნიკების მოწყალეებით.

მართალია, არსებობდა მაშინ საქართველოში ერთი დაწესებულება, სადაც ქვეშარიტ სამართალს ჰპოულობდნენ და დიდი იმედიც ჰქონდათ იმისი საქმის დევნით დაქანცულ მომჩივანთ. მე ვაპბობ საქართველოს უზენაეს მმართველობაზე, რომელიც 1838 წლამდე არსებობდა.

იქ საქმეთა წესიერ მსვლელობას ხელს უწყობდა, რასაკვირველია. ის გარემოება, რომ მმართველნი იყვნენ მთავრობის სხვადასხვა დაწესებულებათა თავმჯდომარენი და „სოვეტნიკები“, თვით მთავარ-მართველის თავმჯდომარეობით და საგანგებო პროკურორის ზედანხედველობით.

მეტადრე მაშინ მიეცა ყოველ საქმეს სამართლიანი გადაწყვეტილება, როდესაც პროკურორად გაამწესეს სტატსკი სოვეტნიკი იაგორ გაბრიელის ძე ქილაევი,¹⁴) პირველი ქართველთაგანი, რომელმაც მიიღო რუსულ-ევროპიული სწავლა-განათლება და ამასთან ზედ მიწევნით რომ იცნობდა საქართველოს მაშინდელ მდგომარეობას.

მაგრამ „საერთო კრება“ ძალიან ცოტა საქმეს იხილავდა და ამიტომ მისი ფუნქციები საქმეთა საერთო მსვლელობაზე შესამჩნევ გავლენას ვერ ახდენდა.

ამნაირად, ასეთ ყოფაში ყველა გრძნობდა რალაც დაჩაგვრას, დამცირებას, რის გამოც გულში იხვევს ადამიანი უკმაყოფილებას, სანამ არ დადგება დრო მისი გულიდან ამოხეთქისა, სანამ არ გადმოვა ფიალა ადამიანის მოთმინებისა.

XI

ამ დროს ე. ი. 1831 წელს საქართველოს მთავარ-მართველად ბარონი როზენი მოვიდა.

სწორედ ამ დროს უკვე გამორკვეულნი იყვნენ ის ელოებენტები, რომლებიც სხვადასხვანაირად უჩვენებდნენ საზოგადოებას, როგორც საერთო ზნეობრივ მდგომარეობას, ისე ინდივიდუალურ მიზეზებს უკმაყოფილებისას და მითქმა-მოთქმისას.

საზოგადოების ზნეობრივი ყოფა, საკმარისი სიცხადით ზემოდ იყო ასახული. ხოლო რაც შეეხება კერძო პირების სულიერ განწყობილებას, — შემდეგში გამოიხატებოდა:

1. პირადი შეურაცყოფა ზოგიერთი საპატიო პირისა, თავადისა, თუ აზნაურის, მოხელეები და პოლიციელები თავისი უცოდინარობით რომ ვერ არჩევდნენ საპატიო პირს, უბრალო კაცისაგან.

2. იყვნენ აქა-იქ მოუსვენარნი, რომელნიც ყოველთვის უკმაყოფილონი არიან და მტრულად უყურებენ ყოველგვარ არსებულ წესწყობილებას.

3. სამეფო ოჯახის ზოგიერთი წევრის საწადელი, რომ რაიმე საშუალებით მიეღო უფლება, ან საპატიო ყოფა თავის სამშობლოში.

4. ზოგიერთი უკმაყოფილო რუსის შემთხვევითი შეკავშირება უკმაყოფილო ქართველებთან.

5. ზემოთ იყო ნათქვამი, რომ ტფილისში დაარსეს სასწავლებელი. თავადმეა ციციანოვმა 1804 წ. გახსნა ტფილისში სკოლა, რომელსაც უწოდეს „ეთილშობილთა სასწავლებელი“ და რომელიც ამ სახელით არსებობდა 1830 წლამდე, როცა სასწავლებელი გადააქციეს გიმნაზიად. პირველ ხანს ყველა ისე ერიდებოდა ამ სასწავლებელს, რომ თავად-აზნაურთა შვილები მხოლოდ, მაშინდელი დროის პირობით, დიდი ჯილდოს დანიშნით მიიზიდეს. ყოველ მოწაფეს თვეში 25 მ. ეძლეოდა, რაც შემდეგში 5 მანეთზე ჩამოიყვანეს; ასე რომ ხუთი წლის განმავლობაში ამ სასწავლებლის არსებობის დროს, მეც ეძლეოდა ყოველ თვე ასეთი სუფსილია.

ხოლო სასწავლებელმა თავისი საქმე გააკეთა. თავის მოწაფეთა შორის ისეთი პირები მისცა საქართველოს, როგორც მაგ.: თ-დი ვასილ იოსების ძე ბებუთოვი, გმირი ბაშ-კადი-კლარისა; თ-დი მ. ზ. არღუთინსკი-დოლგორუკოვი, დაღესტნის გმირი; თ-დი ნ. ო. ფალავანდოვი, ტფილის გუბერნატორად ნამყოფი; თ-დი გრიგოლ დიმიტრის ძე ჯამბაკურ-ობელიანი, რომელიც ორი წლის განმავლობაში კავკასიის მთავარ-მართებელის და ნამესტნიკის თანამდებობას ასრულებდა.

მაგრამ იყვნენ ისეთი ახალგაზრდებიც იმათში, რომელთაც ზრწყინვალე მომავალს არაფერი არ უქადდათ და ამიტომ ესენიც უკმაყოფილოთა რიცხვს მიეკედლენ.

ერთის სიტყვით 1832 წლისთვის საკმარისად მოიყარეს თავი ისეთმა პირებმა, რომელთაც ასე თუ ისე შეეძლოთ სჯა სხვადასხვა საქმეებზე და გავლენაც ჰქონდათ იმ წრეში, რომელსაც ისინი ეკუთვნოდნენ.

ამათ ემატებოდა პეტერბურგიდან ჩამოსული ყმაწვილ-კაცობა, გვარდიისა და არმიის ქართველი ოფიცრები.

კავშირი ამ პირთა შორის უფრო ადვილი ხდებოდა მით, რომ ეს განათლებული ყმაწვილ-კაცობა შედარებით ნაკლები იყო და ასე ვსთქვათ, უფრო მეტად მოთაკილე კლასს ეკუთვნოდა.

XII

აი ამ ახალი ელემენტებიდან გამოეყო რამდენიმე ჯგუფი, თითვეული მათგანი საკუთარი აზრით, საკუთარი უკმაყოფილების მიზეზით და საკუთარი საწადელით.

შეხვდნენ თუ არა ერთმანეთს ეს ჯგუფები და გაუიზიარეს ერთმანეთს გულში-ნადები, იწყო დუღილი იმათმა ტვინმა და ამნაირად შესდგა წრე შიტიქმულებისა.

ამ წრის შედგენილობის სხვადასხვაობა და მიმართულება ვერ შეუწყობდა ხელს იმას, რომ რაიმე საერთო მოქმედების გეგმა გამოემუშავებიათ, მათ არც საერთო ხელმძღვანელი ჰყავდათ; ამ ჯგუფებს საერთო მოლაპარაკებაც კი ერთხელაც არა ჰქონიათ. ცალ-ცალკე ჯგუფებად შეიკრიბებოდნენ ხოლმე და გამოსთქვამდნენ მის, რაც გულში ჰქონდათ.

ერთი ამისთანა საიდუმლო მოლაპარაკება მოხდა გუბერნატორის სადგომის ქვედა საართულში, რომელშიაც ამჟამად მის მაღალ ყოველად უსამღვდელოესობა საქართველოს ექსარხოსი სცხოვრობს, იმ ოთახებში, გუბერნატორის ძმას, თავადს იასე ფალავანდოვს რომ ეკირა.

აქ ენახე მე ის პირველად და უკანასკნელადაც 1832 წელს.

შესახედიაობა ჰქონდა ძალიან რიგიანი, მაგრამ ტყუილად კი არ არის ნათქვამი, გარეგნობა ატყუებსო. ეს შესახედავით ასეთი მორიდებული, სათნო ადამიანი, დაუძინებელი მტერი აღმოჩნდა ყოველი წესწყობილებისა და ამასთან ისეთი სისხლისმსმელი ადამიანი, რომლის მსგავსი ჩემს სიცოცხლეში არავინ არ შემეხედრია.¹⁵⁾

მისი აღგზნებული სიტყვები იმდენად მძვინვარე და იმდენად შეუბრალებელი იყო, რომ იქ დამსწრეთა უმრავლესობამ დიდი ზიზღი იგრძნო იმ საქმისადმი, რის ჩადენასაც ის ურჩევდა და ყოველი მისი რჩევა სრულიად უკუ-აგდეს.

ამ ყრილობის შემდეგ განელო რამდენიმე კვირამ, რა ხნის განმავლობაშიც ფალავანდოვმა შეატყო ყველას, რომ გული აუცრუვდათ დაწყებულ საქმეზე, რომ აღარ იკრიბებოან და იმის შიშით, რომ გამცემი ვინმე არ გამოჩნდესო, თითონ გადასწყვიტა შეეტყობინებია მთავრობისათვის. 1832 წელს, დეკემბრის დაჰდევს ყველანი დააბეზლა მთავრობასთან, რის გამოც მაშინვე დაუწყეს დაპატიმრება.¹⁶⁾

XIII

ამ საქმის გამოსაძიებლად დანიშნულ კორისიას არ შეუწყვეტია თავისი სხდომები მთელი ერთი წლის განმავლობაში.

სანამ მოვიხსენიებდე, თუ რითი დაბოლოვდა ეს საქმე, სამართლიანობის დასაცავად მოვალეობას ვგრძნობ ვიამბოთ აქ ერთი რამოდენადმე საინტერესო და სამოძღვრო ფაქტი, რომელიც იმ დროს მოხდა.

რა თქმა უნდა, რომ ყველა დაბეზღებული დააპატიმრეს, სანამ საქმე გათავდებოდა; მაგრამ არც ციხეში, არც საპრობილეში, არამედ ოფიცერთა პოკროვსკის ყაზარმებში, ავლაბარში; ამიტომ დაერქვა ამ საქმეს ყაზარმოზა.

ამ ყაზარმებში ჩასვეს არ მახსოვს კარგად, ორმოცი კაცი თუ მეტი, როგორც თავად-აზნაურის შვილები, ე. ი. ცოტად თუ ბევრად საპატიო პირები. ხოლო ეინ რამდენად იყო დამნაშავე, ეს შემდეგში გავჩინდებოდა.

პირველად ყველანი სათითაოდ ჩასვეს ოთახში და მიუყენეს დარაჯი იმავე ოთახში. ამ დარაჯების ყოფა ჩვენ ყოფაზე უარესი იყო, რადგან მთელი საათობით გაუნძრევლად და ხმის ამოუღებლად უნდა მღვაროყვნენ.

ორიოდე თვის შემდეგ ეს წესი შეცვალეს დარაჯების სასიამოვნოდ: დარაჯი დაყენეს დერეფანში და პატიმართა ოთახებს კი კლიტე დაადეს.

ამ ყაზარმების დროებით კომენდანტად განწესებული იყო პოლკოვნიკი შოსტენკო. ყველას განუჩვევლად დიდის ყურადღებით ეპყრობოდა, თავისი სამააჟურის უწუნებლად.

პირველ ხანებში ჩვენ ძალიან კარგად გვეპყრობოდნენ, თითონ ასწრებდნენ ჩვენს სურვილებს, გვაქმევდნენ კარგად, დილაზე ვისაც რა იამებოდა, იმას გვაძლევდნენ, ვის ჩაის, ვის ყავას და მე კი კაკოსა. საღამომობით კი ყველას წაის.

მხოლოდ ერთხელ კი, ამ კაკოს თაობაზე მიცა თავისთავს ნება შოსტენკომ და მკითხა: --საიდან გავჩინდათ ასეთი ჟინი კაკოს დაღვეისაო?

— ეს ჟინი კი არ გახლავთ, პოლკოვნიკო, ექიმმა მიბრძანა ვსვა, როგორც წამალი, მე გული მტკივა.

მაშინ მართლა მე, 18 წლისას გული მტკიოდა.

მას შემდეგ შოსტენკო უფრო მეტის ყურადღებით გვექცეოდა.

სამი თვის შემდეგ გამოგვიყვანეს ამ ფრიად მძიმე მართლობიდან და ორ-ორი და სამი-სამი ჩაგვსვეს ერთ ოთახში. ეს ჩვენთვის დიხაბაც უფრო ასატანი იყო, რადგან გარდა იმისა, რომ ერთი ბედის ამანაგებთან მუსაიფი შეგვეძლო, წიგნებს ძლევაც დაგვიწყეს. წასაკითხავად გვაძლევდნენ სულს საცხინებელ წიგნებს, რაც ნოიპოვნობდა მაშინდელ შტაბის ბიბლიოთეკაში. ნება დართვის ოჯახებიდანაც ახლა უფრო სხვადასხვა საკმელები გამოგვზავნათ და აგრეთვე საცვალიც.

ყველა ამას ჯერ, რასაკვირველია, კარგად გასინჯავდნენ ხოლმე და შერე დაგვირიგებდნენ.

ამისთანა ყოფაში რომ ვყავდით, თვით ჩვენმა დარაჯებმაც იცვალეს ფერი ჩვენს წინაშე, უფრო გულ-კეთილად გვეპყრობოდნენ, ასე რომ ხანდახან შეგვეძლო ამათი პირით შეგვეთვალა რამე ოჯახში, მხოლოდ ჩვენი საზრდოსი და საცვლების შესახებ კი.

ერთი სიტყვით, ჩვენ არ ვიყავით იმ სამწუხარო მდგომარეობაში, ჩვენს ოჯახებს რომ ეგონათ, სანამ ჩვენსას გაიგებდნენ რასმე ჩვენი ეფრეიტერისა თუ უნტერ-ოფიცრის პირით.

XIV

აქ უნდა მოვიყვანო ერთი ფრიად სამწუხარო შემთხვევა. მას აქვთ ორმოცდაათმა წელმა განვლო და თავისი შემადრწუნელებელი შთაბეჭდილებით ახლაც აღმოუფხვრელია ჩემი მეხსიერებიდან.

მე და ჩემი ამხანაგი სასწავლებლით და სამსახურითაც, ავთანდილავი, ორივე ერთ ოთახში ვისხედით და როგორც იყო ვაჩანჩალებდით ჩვენს დროს.

ერთ დილას, რომელიც ალბად უბედურ დღეთ იქნებოდა აღნიშნული გამოჩენილი ვარსკვლავთ-მრიცხველი ტიხო-დემ ბრაგეს მიერ, შემოაღეს ჩვენი ოთახის კარები და შემოგვიყვანეს პატიმრად მესამე ამხანაგი. არას დროს არ გვენახა ჩვენ ეს კაცი და შესახედავად ფრიად საინტერესო გვეჩვენა.

ტანად ძალიან მაღალი, არწივისებური ცხვირი, კეთილი. ძალიან კეთილი, როგორც ჩვენ გვეჩვენა სახე, ხოლო თავ-დაკერილი, მტკიცე გამომეტყველებისა; წელში იყო ცოტა მოხრილი და ღრმად მოხუცებული. ერთბაშად ვიგრძენით, რომ პიროვნება იყო ღირსი პატივისცემისა და როგორც კი დავრჩით მარტო, გაუბით ერთმანეთს ლაპარაკი:

— ვინა ბრძანდებიო?

— მე ბარძიმ ამილახვარი გახლაეართ.

— თქვენ ვილა ბრძანდებით?

ჩვენ ვუთხარით ვინც ვიყავით.

— როგორ თავადო, რა მიზეზითა ბრძანდებით აქა? განა თქვენც გქონდათ მონაწილეობა?

— არაფერი არ ვიცი! დამიბარეს ქალაქში და აგერ დამაპატიმრეს.

ასე უკმეხად წამოთქული პასუხიდან ცხადი იყო, რომ გვერი-
დებოდა და ჩვენც თავი მივანებეთ, აღარ ვაწუხებდით კითხვებით.

ის სულ არ გველაპარაკებოდა. ჩვენ მხოლოდ დილის საღამს
ვადღევდით, სადილობის დროს შესათყურ სიტყვებს ვეტყოდით და და-
საძინებლად გამზადებულნი გამოვეთხვებოდით.

ძალიან ვსწუხდით, რომ რამდენიმე კვირის განმავლობაში ჩვენ
ერა ვპოულობდით რაიმე საგანს, რომ გაგვება მასთან მუსაიფი.

სოფლმხედველობა მისი და ჩვენი სრულებით სხვადასხვა იყო;
ჩვენდა სამწუხაროდ, ერთი სიტყვაც არ იცოდა რუსულად, მე და ავ-
თანდილოვი კი რუსულად ვლაპარაკობდით.

გვიხდებოდა ლაპარაკი ხანდახან. კვირეში თუ ორ კვირეში
ერთხელ საპიორის ბატალიონის ერთს უნტერ-ოფიცერთან. როცა
ის ჩვენს კამერაში შემოდებოდა დასათვალისწინებლად.

ეს უნტერ-ოფიცერი, სამწუხაროდ სახელი აღარ მახსოვს, ძალ-
იან კარგად გვეპყრობოდა და ბშირად გვეგზავნებოდა ჩვენს ოჯახ-
ში რისამე დასაბარებლად და როცა სადარაჯოთ მოვიდოდა, ამბავს
გვატყობინებდა.

ორიოდეჯერ გვეკითხა თავადნა ბარძიშნა, რას ელაპარაკებით
ამ სალდათსაო და ჩვენც ვუთხარით, რასაც ველაპარაკებოდით.

ერთხელ მორიგ ოფიცერს უთხრა თავადმა, გენერლის ნახვა
მინდაო, იმ გენერლისა, გამოსაძიებელი კომისიის თავმჯდომარედ
რომ იყო დანიშნული და ამის შემდეგ თავადი გაიყვანეს ჩვენი კამე-
რიდან.

მერე მე და ავთანდილოვიც ერთმანეთს დაგვაშორეს.

XV

მე გადამიყვანეს იმ კამერაში, სადაც ისხდნენ მეფე ერეკლეს
ასულის თეკლეს ძენი, თავადნი ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელ-
იანები¹⁷⁾.

განვლო ექვსნა თვემ, რომ არ შენახა არც ავთანდილოვი, არც
ბარძიმი და არც ის გულ-კეთილი ჩვენი უნტერ-ოფიცერი.

მხოლოდ ექვსი თვის შემდეგ შემოვიდა ჩვენს კამერაში ეფრეი-
ტერი, რომელშიც მე ძლივს ვიცანი ის უნტერ-ოფიცერი, მეტის-მე-
ტად გამხდარი, მიხრწნილი და პატივ-აყრილი.

აღმოჩნდა, რომ იმ დარბაისელმა თავადმა, მსცოვანმა ზოხუცმა
დააბეზლა თურმე ეს უბედური უნტერ-ოფიცერი გენერალთან, რომ
ვითომ ჩვენი გაპარვისთვის შემწეობას გვპირდებოდა.

საიდან გამოიტანა ამ მახეზღარმა ეს დასკვნა, რომ ჩვენ გაპარვას ვაპირებდით, როცა რუსულად ერთი სიტყვაც არ იცოდა და ჩვენ კი უნტერ-ოფიცერს მხოლოდ რუსულად ველაპარაკებოდით?

მაგრამ არაფის არ მოუვიდა თავში ჩვენ დაგვეითხოვნენ და იმ დარბაისელ მოხუცებულს ცარიელი სიტყვით დაუჯერეს, უნტერ-ოფიცერი დამნაშავედ იცნეს, ახადეს პატივი და „როზგით“ ისე დასაჯეს, რომ ექვს თვეს საავადმყოფოში იწვა სიკვდილსა და სიცოცხლეს შუა. *)

გამომძიებელ კომისიას შეადგენდნენ გენერლები: ბაიკოვი, ვოლხოვსკი და პოლკოვნიკი ტრიტილევჩი.

ამ კომისიის დაარსების სამი თუ ოთხი თვის შემდეგ პეტერბურგიდან კომისიის თავმჯდომარედ მოვიდა გენერალი ჩევიკინი, შემდეგში გზათა მინისტრი.

აღმოსავლეთის ხალხის თქმულებით, ადამიანი, რომელსაც აგებულობაში რაიმე ხინჯი აქვს, თითონ არის ღეთისაგან დასჯილი და იმას მოსამართლეთ ყოფნა ხალხში არ შეუძლიანო.

ჩევიკინს ჰქონდა მეტად წესამჩნევი ხინჯი, რომელსაც მხოლოდ საფლავი გაასწორებდა.*

ამის თავმჯდომარეობით კომისიაში დამყარდა ახალი წესი, რომელიც განსხვავდებოდა წინად მიღებული ადამიანური და ასევე სტატიის, განათლებული მოაყრობისაგან.

წამება რაიმე იარაღით არც ჩევიკინის დროს იყო, მაგრამ შემოიღეს ფეხების დაბრაგუნება, დაყვირება, შეტევა; ხან ერთს გაიყვანდნენ კამერიდან, ხან მეორეს და ცალკე დაამწყვდევდნენ, ცარიელ ხმელ პურზე, ერთი დღით კი არა, მთელი კვირაობით და თვეობითაც.

ეს ტანჯათ არ ზიანდათ და მთავრობასაც არ შეეძლო ამაზე თვალყურის დაკვირა, რადგან გამოძიება თუნცა კი სწარმოებდა მთელი კომისიის მიერ, მაგრამ სწარმოებდა საიდუმლოდ.

ზემოთა ესთქვი, რომ ამ გამოძიებამ გასტანა ერთი წელიწადი ნეთქი.

მე ნებას ვაძლევ ჩემს თავს ახლაც ისე ვიყო დარწმუნებული, რომ პირველად შეეღგარ კომისიას რომ ეწარმოებინა გამოძიება

*) თუ ოფისზე წაიკითხავს ამ სტრიქონებს ღირსეული და ღრმად პატივცემული თავადი ივანე გივის ძე აზილახვარო, მაპატიოს მან დიდსულოვნებით, რომ იმ ჩემს მსაფამი პატრვისცემიდან ერთი ბეწვის ოდენასაც ვერ გაუნაწილებ იმისი პაპის, თავადი ბარძ. მის სსუფნას.

უჩვეკინოთ, ჩვენი საქმე იმნაირადვე დაბლოკედებოდა, ხოლო ერთი ორად უფრო ადრე. ამით დაპყრობილნიც უფრო ადრე მოაჩვენებდნენ თავის წვალებას და ხაზინასაც იმათი შენახვაზე ნაკლები სარჯი მოუყიდოდა.

ახლა კი, საქმე ამით არას დაპყარგავს, რომ პირდაპირ გამოძიების შედეგზე გადავიდე.

საქმეში გარეული იყო ას კაცზე მეტი, უმეტეს ნაწილად ისეთები, რომელთაც საზოგადოებაში თვალ-საჩინო ადგილი ეჭირათ და რაიმე მნიშვნელობა ჰქონოდათ.

გამოძიების შემდეგ მომეტებულნი ნაწილის ბედი გადაწყვეტილი იყო: ადმინისტრაციული წესით დასჯა, რაც დაპყარებულნი იყო ხელმწიფე იმპერატორის ნიკოლოზ პავლეს ძას ნებაზე, რომელმაც ჩვენ საქმეშიც თვისი სიღინჯე, მეფური საპართლიანობა გამოიჩინა, და დანარჩენნი კი, თუ არა ვცდები, თორმეტი თუ ცამეტი კაცი სამართალში იყვნენ მიცემულნი, და იმათზე მოიღეს სამხედრო სამართალი, გენერალი დ. დ. ახლესტიშევის თავმჯდომარეობით.

ვეცდები მოვიგონო, რა გადაუწყვეტეს პირველი კატეგორიის დამნაშავეთ ე. ი. უმრავლესობას.

1. ბატონიშვილი ოქროპირი გაიგზავნა საცხოვრებლად ქალკოსტრამაში.

2. თავადი დიმიტრი იულონის ძე გრუზინსკი — სმოლენსკში.

3. და მისი, კნიაენა თანარ იულონის ასული დასტოვეს ტფილისში, პოლიციის ზედამხედველობაში.

4. კენინა მანანა მირზანოვის ასული ორბელიანისა — აგრეთვე ტფილისში პოლიციის ზედამხედველობაში.

5. მეფის ასული თეკლე ირაკლის ასული გავზაენეს ქალკალუგაში, მაგრამ ღრმად მოხუცებულობის გამო მალე დააბრუნეს ტფილისში.

6. მეორე მისი ძე, გვარდიის პორუჩიკი თავადი დიმიტრი ვასტანგის ძე ორბელიანი აგრეთვე გავზაენილი იყო ქალკალუგაში. შემდეგში ფელდმარშალმა თავადმა ბარიათონსკიმ ამისი ქალი ცოლად შეირთო.

7. გენერალ-მაიორი თავადი ალესქანდრე გარსევანის ძე ჭავჭავაძე, შემდეგში გენერალ-ლეიტენანტი და წევრი კავკასიის უზენაესი მართველობისა, გაიგზავნა ქალკალუგაში.

8. პორუჩიკი თავადი გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანი, შემდეგში გენერალ-ადიუტანტი, გენერალი ინფანტერიისა, გადაიყვანეს სამსახურში იმავე ჩინით, პირველ ქვეითა ჯარის კორპუსში.

9. პორუჩიკი თავადი გიორგი რომანის ძე ერისთავი, ჯერ-
ლეიბ-გუსარი, შემდეგში გენერალი კავალერიისა, ატამანი ყაზახთა
ჯარისა. იმავე ჩინით გადაიყვანეს არხანგელ-გოროდის მოდარაჯეთა
ჯარის ერთ-ერთ ბატალიონში.

10. პრაპორჟიკი თავადი გიორგი დავითის ძე ერისთავი (გლუ
ხარჩი) შემდეგში კავკასიის ნამესტნიკის, თავადი ეორონცოვის ჩი-
ნოენიკი სხვადასხვა მინდობილობათა; გადაიყვანეს იმავე ჩინით.
პირველ ქვეითა ჯარის კორპუსში, სადაც გრიგოლ ორბელიანი იყო.

11. ტფილისის გიჰნაზიის მასწავლებელი ზაქარია სტეფანეს ძე
ავთანდილოვი, შემდეგში დეისტეიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი და
კავკასიის ნამესტნიკის საქმეთა მწარმოებელი, გაიგზავნა ქ. პერმში.

12. მე. ამ სტროქონების დამწერი, გამგზავნეს ქალ. ვილგდაშა.

13. კანცელარისტი იოსებ ქრისტეფორეს ძე მამაციშვილი, შენ-
დეგში დეისტეიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი და ტფილისის გუბერნი-
ის საგლეხო საქმეთა სასამართლოს წევრი, გაიგზავნა ქალ. ვიატკაში.

14. პრაპორჟიკი თავადი დავით ჯორჯაძე — მებუთე ქვეითა ჯა-
რის კორპუსში.

15. ქალ. თეირანში, რუსეთის საელჩო კანცელარისის მოსამსა-
ხურე სოლომონ რაზმაძე. — ერთ-ერთ შუა რუსეთის გუბერნიაში.

16. დუშეთის მაზრის მმართველად ნამყოფი ტიტულიარნი სო-
ვეტნიკი დიმიტრი პაუშენკო ქალ. ასტრახანში.

17. მაიორი თავადი ლუარსაბ ივანეს ძე ორბელიანი.

18. პორუჩიკი თავადი ანტონ აბხაზი.

19. პრაპორჟიკი თავადი ბიძინა ერისთავი.

20. პრაპორჟიკი თავადი მიხეილ ერისთავი.

21. ჩინოენიკი მე-14 კლასისა თავადი ივანე ერისთავი.

22. თავადი ბარძიმ ამილახვარი.

23. პრაპორჟიკი თავადი თეიმურაზ ამილახვარი.

24. მთავარმართველი ერმთლოვის დროს ტფილისის პოლიც-
მეისტრად ნამყოფი კოლეესკი სოვეტნიკი ანდრეი იაკობის ძე მელ-
ნიკოვი.

25. ტფილისის გუბერნატორად ნამყოფი დეისტ. სტატს. სო-
ვეტნიკი პეტრე დემიანის ძე ზავილეისკი.

და ამათ გარდა კიდევ 70 თუ 80 კაცი, რომელთა სახელები
სრულებით აღარ მახსოვს.

არც ეს ვიცი და არც მესმის, რა მიზეზით იყვნენ საქმეში გა-
რეულნი ეს სამი რუსი ჩინოენიკი: პაუშენკო, მელნიკოვი და ზავი-
ლეისკი.

მხოლოდ ვალად ვრაცხ ჩემს თავს იმათზე ისა ვსთქვა, რაც მქონდა გაგებული.

მაშინდელ საზოგადოებაში იმათი რეპუტაცია იყო სრულიად უძრახველი. პაუშენკოს უტყუროდნენ, როგორც ნიკიერ და სამაგალი-თო პატიოსან ჩინოვნიკს.

მელნიკოვზე ამბობდნენ, როგორც მრისხანე და პატიოსან პოლი-ცეისტერზე, ახლაც რომ ახსოვთ ტფილისში იმ დროის მოხუცებუ-ლებს, და ისე რომ მოქცეულყო, როგორც იქვეოდნენ ტიტულია-რნი სოვეტნიკები, გამდიდრება ადვილად შეეძლო, მაგრამ სამსახუ-რიდან რომ გამოვიდა, სილაობეშა ჩავარდა.

ზავილეისკიზე ამბობდნენ რომ ის დაეგობრებული იყო ორს გამოჩენილ ქართველთან: ერთი იყო თავადი ალექსანდრე გარსევანის-ძე კავკავაძე, რომელიც ზემოდ მე-7 პირად არის მოხსენებულ და მე-ორე—საქართველოს უზენაესი მმართველობის პროკურორი სტატსკი სოვეტნიკი იაგორ კილაშვილი, რომლის ჩარევა ამ საქმეში იქნებ ბე-ვრსაც უნდოდა. მაგრამ ამაოდ.

ამისთანა ძეგობრობა თუ მართლა იყო, ეს უნდა გვიმტკიცებ-დეს ზავილეისკის პირად ღირსებებს, რადგან კავკავაძე და კილიაევი მაშინ იყვნენ იშვიათი პირნი თავისი მაღალპატიოსნებითა და რაინ-დული კეთილშობილებით*).

დამავიწყდა მეთქვა, რომ ადმინისტრაციულ წესით დასჯილ-ებში მოჰყვა იასე ფალავანდოვიც, სასამართლოს კანონით რასაკვირ-ველია უდიდეს სასჯელს მიიღებდა, როგორც ყველაზე მძევინვარე შეთქმული, საშინელი განზრახვებით, მაგრამ პატივი დასდეს იმის მიერ დაბეზლებას მთავრობასთან და ფინლანდიის კორპუსში დანიშ-ნეს უნტერ-ოფიცრად, სადაც ის დაიღუპა, როგორც მახსოვს ქალ. არხანგელსკში.

ამ რიგად ის გახდა თათრის მოლლა—ზამანის ბედის თანაზი-არი, რომელიც იქვე იყო გაგზავნილი.

შემდეგ, იმ 12 თუ 13 კაცში, რომელიც სამართალში იყვნენ მიცემულნი, უმაღლესი სასჯელი მიეცათ 6 კაცს, სახელდობრ:

1. არტილერიის პორუჩიკი თ-დი ელიზბარ შალვას ძე ერისთა-ვი. პატივი აპყარეს და სამსახურში გაგზავნეს სალდათად ფინლიან-დიის კორპუსში. შემდეგ ერისთავმა დაიმსახურა ჩინები და ორდე-ნები, პოლკოვნიკის ჩინით იყო გორის მაზრის უფროსად და სამსა-ხურიდან გადაყენებული, გენერალ-მაიორის ჩინით გარდაიცვალა.

*) ი. ა. გაბ. კილაევი ილა მამა ზემო ცოლისა და მე ცოტათი არ ვამაყობ ამ ნათესაობით.

2. უფროსი ძე მეფე ერეკლეს ასულის თეკლესი, პოდპორუჩიკი ო-დი ალექსანდრე ვასტანგის ძე ორბელიანი, იმავე ჩინით გაამწესეს ალექსანდროვის ფორტში, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთის კიდებზე და რამდენიმე წლის შემდეგ დააბრუნეს სამშობლოში.

3. უმცროსი ძმა მისი, პაქად ნამყოფი, თ-დი ვახტანგ ვახტანგას ძე ორბელიანი (ჩვენი სასიკაძულო პოეტი) გაგზავნეს ქალ. კალუგაში, თავის დედასთან ერთად და ორივენი რამდენიმე ხნის შემდეგ სამშობლოში დააბრუნეს. შემდეგში გენერალ-მაიორის ჩინით ნალჩიკში იყო სამხედრო ოლქის უფროსად.

4. გვარდიის როტმისტრი თ-დი მაკარი (მამუკა) თომას ძე ორბელიანი ჩარიცხეს კავკასიის ლინეის ყაზახთა ჯარში. იყო პოლკის უფროსად ერთ დროს. შემდეგ გუმბრში იყო მახრის უფროსად. გარდაიცვალა გენერალ-მაიორის ჩინით.

5. თათარი მოლლა-ზამან გაგზავნეს არხანგელსკში, სადაც მდინარე დვინაში დაიხრჩო.

6. ტუილისის გიმნაზიის მასწავლებლად ნამყოფს სოლომონ ივანეს ძე დოდაშვილს მასწავლებლის წოდება აჰყარეს და გაამწესეს ვიეტნამში კანცელარიის მოხელედ. ნება ჰქონდა სამსახურში წარჩინების მიღებისა, ხოლო არა უადრეს ათი წლისა, მაგრამ იქვე გარდაიცვალა.

დანარჩენნი სამართალში მიცემულნი რამდენიმე ხნათ სამშობლოდან განდევნეს.

ამით ცხადია, რომ რუსოფობი ურკვორტი უსირცხვილოდ სტყუოდა, როცა 1866 წელში ამბობდა, რომ რუსეთის მთავრობამ 30 წლის წინად ამ საქმის თაობაზე სიკვდილით დასაჯა 40 ყმაწვილი კაცი საქართველოს საუკეთესო გვარიშვილებისათ.

ახლა იმის მეტი აღარა დამრჩენია რა განვიმეორო, რომ ამას ესწერ ისე, როგორც მასსოვს. ხოლო ვისაც სურს უფრო ახლო, დაწვრილებით გაიკნოს ეს საქმე, შეუძლიან მიმართოს „არქეოგრაფიული კომისიის აქტების“ ნე-VIII ტომს.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

ჩემი მოწაფილობა 1832 წლის შემთხვევაში¹⁾

წარსული, 1831 წლის ნოემბერში იყო ჩემთან ჩემი ამხანაგი მასწავლებელი ავთანდილოვი,²⁾ რომელსაც როგორც შევს- ჩივლე ჩემს მარტობაზე, რომ მე სრულებით არა მყავს ნაცნობები, რომლებთანაც შემეძლოს თავისუფალი დრო მზიარულად გავატარო და რომ ამიტომ ხანდახან ვგრძობ მეტისმეტ მოწყენილობას.

ავთანდილ.—რას მომეცემ რომ გაგაცნო ისინი, რომლებთანაც მე ვარ მეგობრულ დამოკიდებულებაში!

მე.—მართლა?.. ვინ?..

ავთ.—აი ეახტანგი³⁾ თავისი ძმით ალექსანდრეთი,⁴⁾ კიდევ გიორგი ერისთავი:⁵⁾

შენ. ევონებ სრულებით არ იცნობ ვას?

მე.—არა; ვინ არის ის?

ავთ.—კარგი ახალგაზრდაა; ისეთი მზიარული! ის ვაჟია დავისა ერისთავის, სასაზნო ექსპედიციის მრჩეველი რომ იყო, ხოლერით მოჰყვდა.

მე.—ძოილე მოწყალება, ძჰაო, ვანაცანი. შენ ამით მე დიდათ დამავალბე..

ამის შემდეგ ჩვენ ვილარაკეთ ცოტა ხანს ჩვენი მოწაფეობის დროის შესახებ და შემდეგ ის წავიდა ჩემგან, დამაიშედა, რომ გამაცნობდა ახალ წრეს.

უნდა აღვნიშნო, რომ რანდენიმე დღით ამაზე წინ ვინმე, მე- სანგრე ბათალიონის პრაპორშჩიკმა გამაზოვამ მთხოვა გადამეთარგმნა ქართულ ენაზე მის მიერ შეთხუზული ვოდდეილი: *Грехины 19-го ве- ка или Угачное свѣдѣство.*

ამ შემთხვევამ მე განაცნო ზემოხსენებული გიორგი ერისთავი, რომელიც სთარგმნიდა ლექსებს იმ კომედიიდან.

ორი კვირის შემდეგ, ავთანდილოვნა წამიყვანა მე ალექსან- დრე ორბელიანის სახლში და გამაცნო როგორც ის, ისე მისი ძმა ვახტანგიც.

ამ რიგათ ნოემბრის დამლევამდე მე გავეყანი დასახლებულ სამ პირს, რომელთაც ვანიზრახნეს ყველსიერში ეთამაშათ კომედია.

ვოლგელი: „Знакомые незнакомые“, ქართულ ენაზე გადმოთარგმნილი ვახტანგ ორბელიანის მიერ. დაიწყო რეპეტიციები და მით ჩვენ დაეხლოვდით, თუმცა კომედია აღარ დადგმულა.

წარსული წლის მარტში მასწავლებელმა დოდაშვილმა¹⁾ მიგვიწვია ჩვენ: ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელიანები, გიორგი ერისთავი (რომელსაც მე შემდეგში ვუწოდებ პირველს, რადგან საუბარი გვექნება მეორე გიორგიზეც). ავთანდილოვი და მე, თავის სახლში ჩაიხე. იმ დროს ის ცხოვრობდა ახვერდოვის სახლში. მისგან ჩვენ წამოვედით საღამოს 8 საათზე: მე, ერისთავი და ავთანდილოვი; მე ვხაში შევნიშნე, რომ ეს უკანასკნელი ერთმანეთში რალაცაზე ჩურჩილებდნენ და თითქოს ჩემდა გასაგონადაც სთქვეს ეს სიტყვები:

ერისთ.— არა, ჯერ კიდევ არ შეიძლება რომ მას ვუთხრათ.

ავთ.— ჰო, საჭიროა დაეცადოთ.

სთქვეს და კიდევ შეასრულეს. მაშინ იმათ ჩემთვის არაფერი არ გაუმჟღავნებიათ, მიუხედავად ჩემი ხვეწნა-მუდარისა.

გაიარა რამდენიმე ხანა, მაგრამ მე არ შემეძლო დამევიწყებია ეს და ამას გარდა როცა მივდიოდი ორბელიანებისას, თითქმის ყოველთვის მომმართავდა ხოლმე ალექსანდრე კითხვით: ა, დიმიტრი ივანეს ძე? თქვენ არ წავიკითხავთ უკანასკნელი გაზეთები? მე ხან ვერტყოდი, რომ წავიკითხე, ხან კი არა თქო.

„უპ, ეს წყევლი ფრანგები, მითხრა მან ერთხელ, ან ისევ პოლანდიელები“, — და ამავე დროს გადმომცა „Серебрян пуха“-ს ფურცლები, რომელშიაც მირჩევდა წამეკითხა განსაკუთრებით თანამედროვე პოლიტიკა. მაგრამ მე მაინც ვერ მივხვდი.

დეკემბრის პირველ რიცხვებში თუ ნოემბრის უკანასკნელ რიცხვებში, ერთი სიტყვით დეკემბრის მარხვის პირველ კვირაში, ავთანდილოვი მართავს ვახშამს, რომელზედაც მიწვეულნი იყვნენ: ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელიანები, გიორგი ერისთავი I-ლი. მე, სიძე ავთანდილოვისა გამაზოვი და ვილაც გიმნაზიის მოწაფე თავადი დავით მაჩაბელი²⁾

ვახშმის გათავების შემდეგ სტუმრებს უნდოდათ წასვლა, მაგრამ ყველანი დაარჩინეს, გარდა ორი უკანასკნელისა. და აი აქ მე გავიგე მათი იერიშები ჩემს მიმართ, როცა ჩემდა საკვირველად გავიგონე თუ როგორ ჰკიცხავდნენ რუსულ მართველობას. მაგრამ ჯერ კიდევ ყველანი ფრთხილად მსჯელობდნენ. იხმაურეს, იდავეს და დაიშალნენ. მე და ერისთავი I-ლი ერთი გზით წამოვედით, ვისარგებლე შემთხვევით და დაეუწყე ხვეწნა, გაემჟღავნებია ჩემთვის საიდუმლო რომლის შესახებაც ის და ავთანდილოვი ჩურჩილებდნენ ერთმანეთში.

ერისთ. 1-ლი.—თუ მოქცემ პატიოსან სიტყვას, რომ არსად ანის შესახებ სიტყვას არ დასძრავ, ინებე!

მე—აი ჩემი ხელი.

ერისთ: 1-ლი აბა მისწინე! ჩვენ გვაქვს ერთი სწისოგადობა, რომელიც...

მე—ო, დაამთავრეთ, თუ ხათრი გაქვთ! ოჰ, ღმერთო ჩემო! ნეტოთიან ვკანკალებ სიცივისაგან.

ერისთ. 1-ლი— რომელიც აწყობს შეთქმულებას.

მე როგორ?... ნუ თუ მართლა?

ერისთ. 1—ჩუმათ, თუ ხათრი გაქვს, ყურს არავინ გეიგდებდეს; მაგრამ ახლა ხომ შუაღამეზე გადასულია. ნუ შიშობ... როგორ კანკალებ! ჩვენი საქმის წამომწყებნი ცნობილი მთავარი პირები არიან, განსაკუთრებით ქაქუაძე,“) რომელიც შენ საქმად კარგათ გიცნობს და გვეუბნებოდა, რომ როგორმე შენ...

მე—(ცოტა მორბილებულად) ჰო, ჰო! რომ მე ჩაგეპირეთ! წააქვხე ჩემი თავმოყვარეობა... შემდეგ?..

ერისთ. 1—ამრიგათ ახლა შენ ჩვენი ხარ. თავისთავად ცხადია რომ ნე არ მცოდნოდა რომ შენ გაქვს გონიერება, რომ შენაც საესებით შეგიძლია იგრძნო სიყვარული და თავდადება შენი სამშობლოსადმი, რომელიც ახლა საქმად კრიტიკულ მდგომარეობაშია, მაშინ რა თქმა უნდა, ამ მნიშვნელოვან საქმეს არ გააგიმულავენბდი. აბა, ახლა შენი იმედი მაქვს. მშვიდობით!

მე—კარგი... მშვიდობით!

და თავჩაქინდრული გავსწიე სახლისაკენ. საუბარი ჩვენ გვექონდა იმ ადგილას, სადაც პრიბილის ახლა სახლი შენდება.

მე დავიწყე ფიქრი ამ მნიშვნელოვან საქმეზე და გადავსწყვიტე დრომდე არ ჩამოვშორებოლი მათ. რამდენიმე დღის შემდეგ ამავე ამბავს მიცხადებს თავის სახლში თავადი ვახტანგ ორბელიანი; და შემდეგ მისი ძმა ალექსანდრეც.

ამ მდგომარეობაში გადის ზამთარი; დგება გაზაფხული. თავადი ვახტანგი გადადის საცხოვრებლად თავის ბაღში და გეთხოვს ვიაროთ მასთან. ამავე დროს მე ვვებულობ ავთანდილოვისაგან, რომ დიდხანია მას ეს ამბავი განუცხადეს და რომ ამ შეთქმულების სისრულეში მოყვანა სურდათ ერთ და იმავე დროს პოლონელებთან ერთად, მაგრამ პოლონელების დამარცხებამ დაშალა მათი განზრახვები, რომელთაც სავსებით მაინც არ ეშვებიან.

ორბელიანებისას მე გამაცნეს თავადი ელიზბარ ერისთავი“) და სულიწმიდის კვირამდე ჩვენ ერთმანეთს ხშირად ვნახულობდით.

ამ ხანებში თუ ვგონებ აღდგომის მესამე დღეს, მე გამაცნეს კიდევ ერთი ქართველი რაზმადე, ¹¹⁾ პეტერბურგიდან ჩამოსული და გრაფი სიმონიჩი.

რამდენიმე კვირის შემდეგ, თუ რამდენიმე კვირით ადრე, არ შემიძლია დაბეჯითებით ვთქვა, ტფილისში გარდაიცვალა ვილაც თავადი ჩოლოყაშვილი და ის წაასვენეს კახეთში. სხვებთან ერთად გასვენებას გაჰყვა გიორგი ერისთავი I-ლი, რომელმაც, როცა ტფილისში დაბრუნდა მე და ავთანდილოვს წაგვიკითხა რომელილაც აქტი, ¹²⁾ ქართულ ენაზე, რომლის მიზანიც იყო შეექმნა ერთგული და ფარული ძმობა; აქტი დაწერილი იყო ვილაც კახელი ბერის მიერ, ¹³⁾ რომელსაც ის გადაეცა ერისთავისთვის. ერისთავი ჩვენგან მოითხოვდა რომ დაგვედო საიდუმლო ძმობის ფიცი, იმ აქტის თანახმად. ამაზე მე და ავთანდილოვი არ დავთანხმდით.

ა. წ. იენისის ბოლო რიცხვებში თავადმა ელიზბარ ერისთავმა ავთანდილოვის პირით, სხვათა შორის, მეც დამპატიჟა თავის ბინაზე სადილად. ის სცხოვრობდა მაშინ თავისი სიძის კოლეგის მრჩევლ მელნიკოვის სახლში. მე გავლარე ავთანდილოვს, მერე ვახტანგ ორბელიანს და ჩვენ სამნი წავედით ელიზბართან, სადაც ჩვენ დაგვხდნენ: ზემოდ ნახსენები სოლომონ ივანესძე რაზმადე, დოდაშვილი და ელიზბარის ძმა, არტილეროის პრაპორშიიკი დიმიტრი. შემდეგ მოვიდნენ: ალექსანდრე ორბელიანი და გიორგი ერისთავი I-ლი. აქ ელიზბარმა გაძაცნო მე თავის ძმას. რომ სტუმრები რამეთი გაერთოდ, სთხოვეს რაზმადეს წაეკითხა, მის მიერ რუსულიდან ქართულად გადმოთარგმნილი: მიცკევიჩის „ჟარისი“. ¹⁴⁾ ამის შემდეგ აუტყდენ დოდაშვილს და განსაკუთრებით ელიზბარი ეუბნება მას სიცილით: „როგორ გაბედე შენ დაგებუქდა შენს ჟურნალში ისეთი სტატიები, რომელთათვისაც სხვა ჟურნალისტს პასუხის ვებაში მისცემდენ?“ ¹⁵⁾.

დოდაშვილი—რა?

ელიზბ.—აი მაგალითად ბატონი სენატორის ბიძაჩემის ლექსები. ¹⁶⁾ ისინი რომ ახსნა-განმარტო, იცი რომ...?

დოდ.—არაფერია. სანკოვსკიმ განიხილა; ¹⁷⁾ მე რა შესაქმება.

ელ.—იმიტომაც! ან კიდევ: პოემა ამ ახალგაზრდა პოეტისა, (უჩვენა გიორგი ერისთავ I-ლზე).

ერისთ. I-ლი.—არა! შენ ასე დასწერ.

რაზმადე.—მართლა, ხუმრობა გაშეებით. მან საკმაოდ გაბედულად დასწერა: ეს არც ხუმრობაა.

ელ.—აბა, წაიკითხე!

და გიორგი ერისთავმა I-მა წაგვიკითხა ზეპირად ერთი ადგილი დოდაშვილის მიერ გამოცემულ ჟურნალში მოთავსებულ თავისი „ოსური მოთხრობიდან“²⁰), რომელზედაც ლაპარაკობდენ და რომელიც ნათქვამი იყო საკმაოდ მაგრათ. შემდეგ თავი მინებებს ამ პოეტების გაბედულებაზე სჯა-ბაასს და კაცი გაუჭაფენეს მოსაპატიებლად „экспедиция суда и расправы“-ს თარჯიმანს მამაკაშვილს,²¹ რომელიც მოვიდა. სადილის დროს ლაპარაკობდენ ქართულად საკმაოდ გაბედულათ თავიანთ განზრახვების შესახებ. სტუმრებმა დალიეს შემპანიურით თავისუფლების სადღევრქელო, შემდეგ ჩამოაგდეს ლაპარაკი ქართლზე და კახეთზე, რომელი მათგანი უფრო დაენმარება საქქეს. კახელების დამცველი იყო დოდაშვილი, ქართულებს კი—ერისთავი I-ლი, რომელიც ოხუნჯობდა და მოსწორებულ სიტყვებით სჯაბნიდა პირველს.

ერისთ. I-ლი.—აი ჯონაური კაცი! იცავს კახელებს, რომლებიც ერთ ლეს რომ დანახავენ, აღარ იციან სად დაიმალონ. მე ვყოფილვარ იქაც.

დოდ.—ჰო! იციან: ქართულებმა თუ კახელებმა რომელმა მათგანმა გამოიჩინეს თავი მე-12-ე წელს²²)! რაა თქვენი ქართულები! იმათ არაფერი არ იციან.

ერ. I-ლი—ჰო, ყველა ხომ ისეთი ფილოსოფოსი არ იქნება,²³) როგორც შენა ხარ; ან ისეთი სულელები როგორიც თქვენა ხართ.

ამ სიტყვებზე ყველამ ხარხარი დაიწყეს. იმ დღის საღამოს 5 საათზე ყველა სტუმრები გაემართენ ორბელიანების ბაღისაკენ ცალცალკე, რომ არ აღეძრათ რაიმე ეჭვები საზოგადოებაზე. „რუსები ხომ გაიძვრები არიან“, — სთქვა რაზმაძემ. ბაღში შეკრებილებმა დაიწყეს სჯა ბაასი იმავე საგანზე და მე გავიგე, რომ ელიზბარსა და დიმიტრის აქვთ მიწერ-მოწერა ერთი მეოთხედი ფურცელი დანახაზიანი და შენიშვნებიანი ქალაქის საშვალეებით, რომელიდაც ბატონიშვილთან რუსეთში და აწვდიან ცნობებს თავიანთი მოქმედების შესახებ, ისე რომ თუნდაც ხელთ ჩაუვარდეს ვინმეს ის წერილი, ევრაჟინ გააგებს მის ნამდვილ შინაარსს, საიდუმლო ფურცლის უმისოდ.²⁴) იქვე რაზმაძეს, ორბელიანებს, ერისთავს I-ლს, აეთანდილოვს და მე გვეუბნებოდენ, რომ საჭირო იქნება ვსთხოვოთ დახმარება კახი მუღლას²⁵) და ეგვიპტის ფაშას²⁶) და რომ საჭიროა გაიგზავნოს ვინმე ბატონიშვილთან და ყველაფერი აცნობოს. წასვლის სურვილი ალტაცებით განვაცხადე მე, მაგრამ მათ ხარჯზე. და სავსებით სხვა განზრახვით: წავსულიყავ პეტერბურგში და აღარ დავბრუნებულყავ; და პირველად ჩემს ცხოვრებაში მინდოდა მათი მოტყუილება; მაგ-

რამ არ ვიცოდი, რომ ტყუილებში ისინი უფრო მოხერხებულნი არიან. კოტა ხნის ბალში სეირნობის შემდეგ დავიშალენით. რამდენიმე დღის შემდეგ ჩვენ: ელიზბარი და დიმიტრი ერისთავები, ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელიანები, ავთანდილოვი და მე ისევე შევიკრიბენით იმავე ბალში.

ელიზბარ—რას ფიქრობთ ბატონებო! როგორ ქუშელოთ ამ საქმეს!

ალექ.—დიან, დიან! მართლაც რა ექნათ? მოიფიქრეთ გეთაყვა.

დიმ.—ის ხარი მუხრანსკი უნდა როგორმე მოვაშოროთ.

ვახტ.—ისევე მუხრანსკი! მე შენ გიჟხარი რომ აქ გვაროვნული შუღლი უნდა დავივიწყოთ.

ალექ.—არა დიმიტრი, არ შეიძლება.

დიმიტ.—არ შეიძლება? როგორმე მოვაშოროთ ის სამოქმედო არეს. უბრალოთ დავიქროთ ყველანი და ჩავკეტოთ ერთ ადგილას.

ალექ.—არა! მას აქვს გავლენა ბრბოზე.

ელიზბ.—გვიბრძანეთ რა უნდა ექნათ? ის ისეთი არამხადაა, რომ ყველაფერს გააფუჭებს.

მე.—არა, არ შეიძლება მისი ასე გმობა. იმან არ იცის თქვენი კანონი და ამიტომ უთუოდ სულელი უნდა იყოს?

დიმ.—რაზე მსჯელობთ თქვენ?

მე—არაუფერზე.

დიმ.—აი კიდევ მაგალითად კილაშვილი.²⁵⁾ აი ასეთი ხალხი ჩვენ დაგვლუპავს. როგორც სურო ისეა მიკრული რუსებზე.

მე—ჰმ. (ჩემთვის) ახლა მე ვხედები.

ელიზბ.—(ჩემსკენ მომართვით) რაზე ლაპარაკობთ!

მე—მე ისე, ერთი საქმე გამახსენდა.

ვახტ.—კმარა ძმაო მელანქოლია! აი მეორე ჩემი ძმა.

ალ.—ჰო, ისიც ჩაფიქრდება ხანდახან.

დიმ.—თავი გაანებეთ; მაგათი... არა, კილაშვილი უთუოდ უნდა დაიღუპოს.

ალექ.—მე შენ გირჩევ, დიმიტრი... ის დიდი კაცია. საკიროა პოვიმხროთ, სანამ მას არა აქვს თავისი ღირსების შესაფერი ადგილი, თორემ შემდეგ ვერაფრით ველარ მოვაშორებთ მას რუსებს. მე თქვენ გირჩევდით... შოღლი ელიზბარ შეარიგეთ ის თქვენს ბიძას თავადს სენატორს გიორგის.

დიმ.—აი ეს კი აღარ შეიძლება.

ელიზბ.—ბიძა ჩემი უფრო ადრე სატანას შეურიგდება, ვინემ კილაშვილს. იმას მისი სისხლი სწყურია.

დიმ.—არა, არ შეიძლება, ის უთუოდ უნდა მოკვლათ, სხვაგვარად შეუძლებელია.

მე—(ჩემთვის) ვინ არის ნეტა ეს კილაშვილი.

მაგრამ ბოლოს ისინი დააჯერეს რომ საჭირო არ არის მუხრანსკის და კილაშვილის მოკვლა.

ა/წ. ნოემბრის პირველ რიცხვებში სალამოზე მივიწვია თავის სახლში ალექსანდრე ორბელიანმა და მასთან შევიკრიბებით ყველანი. გარდა რანხაძისა, რომელიც გრაფ სიმონიჩთან ერთად წასულიყო სპარსეთში,—და კიდევ, გვარდიის კაპიტანი ჩოლოყაშვილი,²⁴) რომელსაც ჩვენ არ ვიცნობდით და იმ საღამოს გაგვაცნო ალექსანდრემ. ყველანი მოუსხედით მაგიდას და წინ გვედო გაზეთები თითქოს საკითხავათ. მაგიდას უსხდნენ შემდეგი პირობი: თავადი ჩოლოყაშვილი. ალექსანდრე ორბელიანი და მისი ძმა ვახტანგი. ელიზბარ ერისთავი და ძმა მისი დიმიტრი, დოდაშვილი, მამაცაშვილი, აეთანდილოვი და მე. გიორგი ერისთავი 1-ლი მაშინ იმყოფებოდა მთიულების წინააღმდეგ ლაშქრობაში. დაიწყო მსჯელობა. უნდა აღვნიშნო რომ ვახტანგმა გაგვაფრთხილა მე და აეთანდილოვი. რომ არ შევშუოთებულყავით ცნობის მიღებაზე, რომელსაც იქ მივიღებდით.

საუბარი დაიწყო:

ალექს.—(მიიხედ-მოიხედა ირგვლივ და ნელი ხმით) ბატონებო! ჩვენ ახლა ყველას უნდა განუცხადოთ რომ ჩვენი განზრახვები მალე უნდა შესრულდეს.

მე.—ყოველ შემთხვევაში არა უადრეს 20 წლისა?

ყველამ გარდა მამაცაშვილისა შეჰქნეს ხარხარი.

მე.—რა არის აქ სასაცილო (ცოტათი შეურაცყოფილად).

ალექს.—ემარა ხუმრობა. ახლა სიცილისთვის არა გვცალიან.

ჩოლოყ.—განაგრძეთ, განაგრძეთ!

ალექს.—მოგეხსენებათ, რომ თავად-აზნაურობა მალე შეიკრიბება კენჭის საყრელად.

ელიზ.—ჰო, აი იქ შეიძლება, თუ რამ შესაძლოა რომ გაკეთდეს. გადადება აღარ უნდა. აი ჩვენ იასესას²⁵) ამაზე ვლაპარაკობდით.

ამ დროს შეპოვიდა სოფლიდან ახლად ჩამოსული გუსართა ოფიცერი თავადი გიორგი ერისთავი 2-ე, რომელიც მოგვესალმა ყველას და რომელსაც ჩოლოყაშვილი ეკითხებოდა შინაურების ამბავს, დედის და სხვა. შემდეგ ისევ დაიწყო მსჯელობა საშვალეების შესახებ და ჩოლოყაშვილი ასაბუთებდა როგორც შესაძლებლობას განზრახვისა, ისე მის შეუძლებლობას. ის ამბობდა რომ შესაძლებელია

რუსის ჯარები შეჯგუფდნენ სადმე სამხრეთ ნაწილში, სადაც მათ შეუერთდებოდათ მთებში მყოფი ჯარის ნაწილებიც; და რომ ქართულ მილიციას იქიდან უკვე აღარ გამოუშვებენ და აიძულებენ თავისიანების წინააღმდეგ ბრძოლას და სხვა. ერთი სიტყვით შეთქმულების გამარჯვებას ის ხატავდა შესაძლებლადაც და შეუძლებლადაც. მალე მოგვართვეს ვახშამი და ჩვენც ცალ-ცალკე დავიწყეთ საუბარი სხვადასხვა საგნებზე; მაგრამ უცებ ერთის ხმამ მიიქცია საერთო ყურადღება და გამოიწვია გულიანი სიცილი. მაგრამ მე, ვინაიდან ვილაყანს, არ მახსოვს ვის, ველაპარაკებოდი და თანაც ჩაფიქრებული ვიყავი, ველარ გავიგე ვინ სთქვა და რა მოსწრებული სიტყვა იყო. მაგრამ შემდეგ გავიგე რომ დოდაშვილი კისრულობდა ყველაფერს და განსაკუთრებით პასუხისმგებლობას კახეთის მხრით.

იქვე გამოითქვა აზრი, რომ საჭიროა უთუოდ ჩაბმულ იქნას საჭმეში ხალხში ავტორიტეტის მქონე თავადები: გენერალი ჭავჭავაძე (რომლის შესახებაც მე თავდაპირველად მეუბნებოდა გიორგი ერისთავი I-ლი) და მაიორი ლუარსაბ ორბელიანი და 20 ნოემბერს უთუოდ მოეწყოს აჯანყება. მაშინ რომ დავშორდით, მის შემდეგ, მადლობა ღმერთს, ერთმანეთი აღარ გვინახავს 23 ნოემბრამდე. ამ დრომდე თუმცა მე ვხვდებოდი ვახტანგ ორბელიანს და მის ძმას, მაგრამ ამ საჭმის შესახებ არაფერი გვილაპარაკია. 23 ნოემბერს მე შემთხვევით შევხვდი ელიზბარ ერისთავს და ეუთხარი, რომ 20 ნოემბერი უკვე წავიდა. მან მიპასუხა მხოლოდ ამოხვრით. ამის მიზეზი, როგორც მე გავიგე იმავე დღეს, ყოფილიყო ის, რომ ვერ მოიმხრეს ვერც ჭავჭავაძე და ვერც ლუარსაბ ორბელიანი და ამის გამო ყველა ოცნების კოშკები დაიმსხვრენ.

ამაზე წინ უნდა მეთქვა (რაც შემთხვევით გამომჩა) შედეგი: წარსული ოქტომბრის 17-ს ავთანდილოვმა მითხრა რომ მე და მას გეთხოვა ელიზბარმა რომ შევიართო მასთან საღამოს. ჩვენ წავედით ერთად ელიზბარის ახალ ბინაზე და იქ დაგვხვდნენ: ორი ძმები ერისთავები და კიდევ გუსართა ოფიცერი გიორგი ერისთავი 2-ე, ორთავე ორბელიანები და კიდევ ერთი თავადი ბირთველ თუმანიშვილი, ²⁶) გარეგნობით დაახლოებით 60 წლის კაცი. გიორგი ერისთავი 2-ე ხაზავდა და მოგვითხრობდა რუსის ჯარის პოლონეთში მოქმედების გეგმას და განსაკუთრებით ვარშავის აღებას. რამდენიმე ხნის შემდეგ მოვიდა დოდაშვილი და შემდეგ თავადი იესე ფალავანდიშვილი, რომელიც მოგვესალმა და დაჯდა ჩუქათ თავისთვის და ყურს უგდებდა ერისთავის მოთხრობას პოლონეთის ომის შესახებ. შემდეგ გადავიდა საუბარი ისევ საქართველოზე და ფალავანდიშვილმა ამოიოხრა

გულის სიღრმიდან და დაიწყო აღწერა მისი დამცირების: შემდეგ დაიწყო ლაპარაკი თავისი ოსმალეთში ყოფნის შესახებ და ბოლოს როცა თავისი მოკლე მოთხრობა გაათავა, რაღაც გადაუჩურჩულა ელიზბარს ყურში და აღექსანდრე ორბელიანთან ერთად გავიდა გარეთ, თავის ტკივილის მომიზეზებით. ვახშამზე ზემოდხსენებული ბირთველ თუმანიშვილი ლაპარაკობდა კახეთის აჯანყებაზე.²⁹⁾ და მის აჯანყებულ მცხოვრებთა დაუმშვიდებლობაზე. ვახშმის დასრულების შემდეგ ელიზბარმა გამოგვიცხადა ჩვენ ფალავანდიშვილის თხოვნა და დაპატიჟება ვახშმათ მისი ძმის, სამოქალაქო გუბერნატორის სახლში, მეორე დღისთვის ე. ი. ტფილისის გიმნაზიის საჯარო აქტების დღეს.³⁰⁾ როცა თავი მოვიყარეთ აქტზე, ჩვენ გამოგვიცხადეს, რომ ფალავანდიშვილისას მისელა გადაგვედო მეორე დღისთვის. ამან ძლიერ გამაკვირვა, ვერ წარმომედგინა, რომ ჩვენ გუბერნატორი კი არ გვაპატიჟებდა, რომელიც მეორე დღეს მიემგზავრებოდა, არამედ თვით იასე, გუბერნატორის ძმა. ამ რიგათ 19 ოქტომბერს მე მივიღე ვარ ფალავანდიშვილისას და იქ მხედებიან: აღექსანდრე ორბელიანი, გიორგი ერისთავი 2-ე, ელიზბარ და დიმიტრი ერისთავები, რამდენიმე წუთის შემდეგ მოვიდა ვახტანგ ორბელიანი და უკანასკნელად ავთანდილოვიც, ვუსხდებით სუფრას; ლაპარაკობენ ევროპის თანამედროვე პოლიტიკურ ამბებზე: საფრანგეთის რევოლუციიაზე, განსაკუთრებით ბელგიელებზე და ბოლოს უდგებიან საქმეს³¹⁾.

ალექს.—აბა დაიწყეთ!

ელიზ.—ჰო დაიწყეთ, რა არა აქ. დასაფარავე.

ფალავანდიშვილი.—ბატონებო! ვინაიდან ყველამ იცით ის მიზანი, რომლისკენაც მიმართულია ყველა ჩვენგანის აზრები, ვიყოთ გულახდილნი. დღეიდან ჩვენ მეგობრები ვართ, ჩვენს შორის არაფერი არ უნდა იყოს დაფარული. დრო ჩვენთვის ძვირფასია: ისტორია გვიჩვენებს, რომ დაგვიანებას საქმე ყოველთვის ჩაუშლია. ჩვენ ახლა ეს თხოვეთ ყველას, რომ განმოსტვენ თავეიანთი აზრი საშვალეების შესახებ რომ...

დიმიტ.—რომ საქართველო განვათავისუფლოთ რუსებისაგან, ცხადია.

ელიზ.—ხომ გაიგეთ ბატონებო! აი მიზანი ჩვენი შეკრების. ინებეთ გამოსთქვათ თქვენ-თქვენი აზრი. აღექსანდრე! დაიწყეთ თქვენ!

ალექს.—საკითხი: დაუშვათ, რომ ჩვენ მოვახდინეთ აჯანყება, შეეკრიბეთ ჯარი, საჭიროა თუ არა რომ მას ექნეს სურსათი?

დიმიტ.—სურსათს ჩვენ წავართმევთ თვით რუსებს.

ალექ.—კარგი.

ელიზბ.—(აწყვეტინებს 1-ს.) შემდეგმა ილაპარაკე.

ვახტ.—დე ასე იყოს, დაუშვათ რომ იმათ წავართმევთ.

ელიზ.—აბა, განაგრძეთ, თქვენ!

დიმიტ.—რა წეს-რიგია, მათქმევიწინე ერთი სიტყვა. იქნება თუ არა მაღაზიებში ერთი წლის საყოფი სურსათი?

ავთ.—არა.

ელიზ.—იქნება, მე ვიცი რომ იქნება. თქვენ თას ფიქრობთ?

მე.—მე სულ ფიქრობ, რით დაბოლოვდება.

ფალავ.—(თავისთვის) მოსაწყენი კაცია! (ხმა მაღლა) კარგი ეთქვათ ყველაფერი გვაქვს, ახლა როგორ შეგკრიბოთ ჯარი. მე იმედი მაქვს ტფილისის ბროდიაგების და ლოთების.

ავთ.—(მე ყურში) ჩინებული ჯარია—ლოთები!

ალექ.—არა, იმათზე არ შეიძლება დაყრდნობა. ჩვენი გლახობა...

ვახტ.—აბა, ახლა გლებები ძალიან კი უჯერიან მემამულეებს, როცა ყოველ მათგანს შეუძლია მოიპოოს თავისუფლება. საკმარისია მხოლოდ იჩივლოს სასამართლოში.

ელიზბ.—არა, ნუ შიშობ, ერთგულებს მაინც ვიპოვით. და ამის გარდა კიდევ მოიპოვება საშუალება ბრბოს აღსაშფოთებლად. საკმარისია გავავრცელოთ ხმა რომ ახალწვეულებს ჰკარებენ ჯარში წასაყვანად და ნახავ როგორ იფეთქებს ³²⁾.

დიმიტ.—დიახ, ამას გარდა, განა ცოტანი გვეყვანან ჩვენ ბებერი ინსნები,—საკმარისია მხოლოდ რომ იმათ მოიგონონ გრძნობის დაკარგვა, დავარდენ ხალხის წინაშე და მორთონ ყვირილი, რომ წმინდა გიორგი ამას და ამას ბრძანებს, ლეთისმშობელი—ამას და ამას და მაშინ ნახავთ.

ფალავ.—შესაძლებელია. მაგრამ როდის დავიწყოთ?

ამ დროს შემოვიდა გუბერნატორის მდივანი ლხოვსკი, რომელმაც ალბათ, კანცელარიაში მუშაობის შემდეგ შემოიარა გასართობათ. მისმა მოსვლამ ყველას შეუცვალა სახე.

ალექ.—(ლხოვსკის) რა მშვენიერი დარია დღეს.

ლხოვსკი—დიახ, იყო.

ელიზ.—მე კიდევ მეცინება დოდაშვილის სიტყვაზე, გუშინ აქტის დროს რომ წარმოსთქვა.

ლხოვ.—მერე რა? დოდაშვილი რალაც სასაცილოა, ისე კი უნდა

ესტკეთ, რომ თუმცა მკერმეტყველი არაა, მაგრამ ხანდახან კარგათ მსჯელობს...

ვახშმობამდე გიორგი ერისთავი 2-ე, ლხოვსკი, ავთანდილოვი და მე ესაუბრობდით სხვადასხვა საგნებზე; ხანდახან ჩამოგვერეოდენ სხვებიც, რომელნიც უმთავრესად ერთმანეთშორის ჩურჩულებდენ. ნაჯახშმევს დავიშალენით, მაგრამ ლხოვსკის გაცილების შემდეგ ვგონებ ისევ დაბრუნდენ.

ამის შემდეგ, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ნოემბრის პირველ რიკვებებში უკანასკნელი საღამო იყო აღექსანდრე ორბელიანისას.

ვლიარებ რა გულწრფელად ყოველივეს რაც მე მინახავს და გამიგონია ერთი წლის განმავლობაში, მე არ შემიძლია თავი ვიმართლო და ვგრძნობ რომ ვარ დიდი დამნაშავე. მაგრამ გულწრფელად ვინანიებ რა ჩემს დანაშაულს, ვანდობ თავს სულგრძელ მთავრობის ნება-სურვილს, რომლისადმი მე გამოვიჩინე უმადურობა, ყველა იმ მოწყალეებისათვის, რომელიც მიმიღია მისგან და იმედი მაქვს კიდევ რომ ის, მიიღებს რა მხედველობაში ჩემს ახალგაზრდობას, რომ მე ძალათ ვიქმენი შეყვანილი შეცდომაში, მაპატიებს რომ ვერ შევასრულე მაცხოვრის ხატისა და წმინდა სახარების წინაშე დადებული ფიცი და მით საშუალებას მომცემს, ჩემის შეძლებისდაგვარად გულმოდგინეთ ვემსახურო ჩვენს ყოველად მოწყალე და კეთილ მონარქს, თავისი გზაბნეულ შვილების გულშემატკივარ მამას და გამოვასწორო ჩემი შეცოდება მომავალში სასარგებლო სამსახურით, რომელიც შეეფერება ჭეშმარიტ ერთგულ ქვეშევრდომს, რომელმაც გამოცდილებით ისწავლა, რომ ასეთი დარჩეს სამუდამოთ ²³).

ტფილისის გიმნაზიის მასწავლებელი

1832 დეკ. 13.

დომიტრი ყიფიანი

ამას უნდა დაეუმატო, რომ როდის დაიწყო ეს შეთქმულება მე დანამდვილებით არ ვიცი, მაგრამ ჩემმა ამხანაგმა ავთანდილოვმა, როგორც მე უკვე ვსთქვი, მითხრა რომ მას ეს განუცხადეს დიდხანია, 1830 წ., ასე რომ, როცა დაიწყო პოლონეთის რევოლიუცია, მაშინ აქაც მზათ იყვნენ დაეწყით აჯანყება, მაგრამ ვერ შეასრულეს თავიანთი განზრახვა სხვადასხვა მიზეზთა გამო, რომელიც მას ჩემთვის არ უცნობებია; თუ ვინ იყვნენ ის პირნი, რომლებმაც მას ეს ამბები აცნობეს, მე მისთვის არ მიკითხავს.

მასწავლებელი ყიფიანი.

1832 წ. დეკ. 13.

რედაქტორის შენიშვნები

ს კ ო ლ ა ს უ ლ ი ს ა

(გვ. 3—112)

1. აქ ლაპარაკია კეთილშობილთა სასწავლებელსა და სასულიერო სემინარიაზე. აღნიშნულ პერიოდში, რომლის შესახებაც დ. ყიფიანი სწერს, მხოლოდ ეს ორი სასწავლებელი არსებობდა ტფილისში. კეთილშობილთა სასწავლებელი ფორმალურად დაარსდა 1802 წ. სექტემბერში; პ. ციციანოვის მთავარ-მართველობის დროს, 1803 წ. იგი მხოლოდ ქალაქში არსებობდა. იმავე ციციანოვის მეცადინეობით ხელახლა გაიხსნა 1804 წ., ხოლო გიმნაზიად გადაკეთდა 1830 წ. სასულიერო სემინარია დაარსებულ იქნა 1817 წ. ერმოლოვის მთავარ-მართველობის დროს. ამ სასწავლებლების დაარსებით რუსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება გარკვეულ პოლიტიკას ისახავდა მიზნად: ერთი მხრივ, მას სურდა მოემზადებია კადრი განოცდილი მოხელეებისა ადგილობრივ თავად-აზნაურობისაგან, მეორე მხრივ შეეტანა თავად-აზნაურობაში განათლება და გადაექცია იგი თავის დასაყრდენ ძალად. უნდა ითქვას, რომ ტფილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში აღიზარდნენ მე-19-ე საუკუნის პირველი ნახევრის ჩვენი ენობილი მწერლები და მოღვაწეები.

2. დანამდვილებითი ცნობა იმის შესახებ, თუ როდის შეიყვანეს დიმიტრი სასულიერო სემინარიაში ან როდის გადაიყვანეს იქიდან კეთილშობილთა სასწავლებელში, არ მოიპოვება არც ერთ ბიოგრაფიულ წერილში. დაახლოებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი რვა წლის იყო, როდესაც სემინარიაში შეიყვანა მისმა ძმამ ქაიხოსრომ, ხოლო ერთი წლის შემდეგ იგი გადაიყვანეს, მისი შვილის ნიკო ყიფიანის ცნობით, კეთილშობილთა სასწავლებელში, სადაც მან შვიდი წელიწადი დაჰყო და 16 წლისამ დაამთავრა ეს სასწავლებელი. მასასადამე, დაახლოებითი თარიღები ასეთი იქნება: დიმიტრი დაიბადა 1814 წ., სემინარიაში შეიყვანეს 1822 წ., კეთილშობილთა სასწავლებელში—1823 წ., ხოლო სწავლა დაამთავრა 1830 წ.

3. ეს ბაგრატიონები ჩამომავალნი იყვნენ ქართველ ბატონიშვილების, რომელნიც მე-18-ე საუკუნეში გადასახლდნენ რუსეთში. პეტრე ი. ბაგრატიონი დაიბადა 1765 წ. კიზლიარში. სამსახური დაიწყო ჩრდილოეთ კავკასიაში; მონაწილეობა მიიღო სუვოროვისა და კუტუზოვის ლაშქრობაში; 1812 წ. გენ.—ლეიტენანტის ჩინით იყო

მეორე დასავლეთის არმიის მთავარი კომანდირი; მოჰკლეს იმავე წელს ბაზროდინის ბრძოლაში; როგორც ციციანოვი, ისე ბაგრატიონი მტკიცედ იდგა რუსეთის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ და ქართველ თავადაზნაურობას ურჩევდა უყოყმანოთ შერიგებოდენ რუსეთის მართველობის დამკვიდრებას საქართველოში. თავისი ეროვნულ-პოლიტიკური სოფლმხედველობით იგი გამოხატავდა თავადაზნაურობის იმ მიმდინარეობას, რომელიც საქართველოს ხსნას რუსეთისადმი სრულს მორჩილებაში ხედავდა. მეორე პ. ბ.—ი 70-იან წლებში გენ.—გუბერნატორად იყო ლიფლიანდიის, ესტლიანდიისა და კურლიანდიის მხარეში.

4. ნინო ჭავჭავაძე (1812-57) და მანანა ორბელიანი ევროპიულად განათლებული ქალები იყვნენ. პირველი პოეტ ალ. ჭავჭავაძის ასული იყო. ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა მითხოვდა იგი ცნობილ ა. ს. გრიბოედოვს და აღრევე დაქვრივდა. მეორეს—მანანა ორბელიანს, დ. ყიფიანისავე ცნობით, დამოკიდებულება ჰქონდა 1832 წლის შეთქმულებასთან.

5. 1830 წ. მთავრობამ აღმოაჩინა ფალსიფიკატორთა ჯგუფი, რომელიც ამზადებდა ყალბ დოკუმენტებს აზნაურობისა და თავადობის სახელწოდების მისაღებად. ამ გარემოებამ გამოიწვია უმაღლესი კომისიის დანიშვნა, რომელსაც უნდა გამოერკვია მიმდინარე საქმეებში შესული ქართული დოკუმენტებისა და ღრამატების ღირსება; მაგრამ ამ მუშაობის დასრულებამდე შეჩერებული იქნა ის საქმეებიც, რომელიც აზნაურობისა და თავადობის ღირსების მოპოებას ეხებოდა და აგრეთვე ის დავის საქმეებიც, რომელიც მეფეების გრამოტებს ეყრდნობოდა. ამ გარემოებამ დიდი არეგ-დარევა გამოიწვია საქ. წოდებათა ურთიერთობაში და დაბადა უკმაყოფილება თვით თავადაზნაურობაში. მხოლოდ 1844 წ. გამოიცა სენატის განკარგულებით ახალი დებულება აზნაურობისა და თავადობის ღირსების დამტკიცების შესახებ.

6. „Школа духа“-ში დ. ყიფიანი არაფერს ამბობს 1832 წლის ქართველ თავად-აზნაურთა შეთქმულებასა და თავისი მონაწილეობის შესახებ ამ შეთქმულებაში; არც იმის შესახებ სწერს რამეს, თუ როგორ გაატარა მან დრო ტფილისის ციხეში; ამიტომ მკითხველისათვის სრულიად გაუგებარი ხდება, თუ რატომ „ამოყო თავი“ ავტორმა შორეულ ვოლოგდაში. ეს მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტი როგორც დიმიტრი ყიფიანის, ისე მთელი მაშინდელი ქართველი ინტელიგენციის ცხოვრებიდან მან ამ მემუარიდან შეგნებულად გამოსტოვა, რადგან იმავე 1884 წელს, როდესაც დაიწერა „Школа духа“

მას უკვე დაწერილი ჰქონდა ცალკე მოგონება აღნიშნული შეთქმულების შესახებ სათაურით „Каварменное дело 1832 года“. ეს მოგონება საესებით იბეჭდება ამ „მემუარების“ მეორე ნაწილში.

7. ბარონი გ. ვ. როზენი დანიშნული იყო მთავარ-მართებლად კავკასიაში პასკევიჩის შემდეგ (1831-37 წ.). იგი რუსეთის სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენელი იყო ამიერ-კავკასიაში. შეიძლება ითქვას, რომ პასკევიჩსა და როზენის მართველობის პერიოდში მტკიცე საფუძვლები ჩაეყარა სავაჭრო კაპიტალის განვითარებას ა/კავკასიაში, რაც შემდეგში უფრო გაფართოვდა მ. ს. ვორონცოვის მეფინანსელობის დროს (1844—54 წ.-ში). როზენი წინააღმდეგი იყო რაინე ძირითადი ცვლილებან მოეხდინა ამიერ-კავკასიის მართველობაში; იგი მოითხოვდა ძველი სისტემის განმტკიცებასა და მიზანშეწონილ პოლიტიკის წარმოებას. ბარ. განის რევიზიამ დიდი შეცდომები დაინახა როზენის მოღვაწეობაში და ისიც იძულებული შეიქნა 1837 წ. მთავარმართველობა გოლოვინისათვის დაეთმო. მისი მოღვაწეობის პერიოდიდან აღსანიშნავია ორი ფაქტი: გლეხთა გაცხარებული ბრძოლა თავისუფლებისათვის და 1832 წლის შეთქმულება ქართველ თავად-აზნაურთა. ამ უკანასკნელის შესახებ ჩვენ უკვე ვისაუბრეთ შესავალში. პირველი მოვლენის შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ როზენი წინაღუდგა გლეხთა მოთხოვნილებებს და 1832 წ. კანონით გლეხი მებატონის სრული მონა-მორჩილი გახადა. ამით საზღვარი დაედვა გლეხთა სასამართლოს გზით თავისუფლების ძიებას. (როზენის მოღვაწეობის შესახებ იხ. В. Иваненко: „Гражданское управление Закавказьем“ გვ. 161—283, 1901 წ.).

8. ისე ფალავანდიშვილი ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე იყო 1832 წ. აღმოჩენილ შეთქმულთა წრისა. მისი დაბეზლებით ადგილობრივმა ხელისუფლებამ შეთქმულთა ყველა წევრები აღმოაჩინა და შესაფერისად დასაჯა ისინი. თვით დამბეზლებელი ი. ფალავანდიშვილიც, როგორც არაკეთილსაიმედო პიროვნება, გადასახლებული იქნა საქართველოდან არხანგელსკში, სადაც იგი მალე გარდაიცვალა. მისი ძმა, მაშინდელი ტფილისის გუბერნატორი, უერთგულესი მოსამსახურე იყო რუსეთის მართველობისა (მის შესახებ იხ. ლ. ისარლოვის წერილი 1900 წ. „Закавказский вестник“-ში).

9. დასავლეთ საქართველოში რუსეთის მართველობის განმტკიცებას ვრცელი ისტორია აქვს; როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, ისე დასავლეთშიც რუსეთის თვითმპყრობელობა სრული თავისი ბატონობის განმტკიცებას და მის უბრალო აღმინისტრაციულ ერთეულად გადაქცევის ცდილობდა. სადაც ობიექტიური გარემოება

ხელსუწყობდა—რუსეთის მთავრობა აუქმებდა ადგილობრივ ხელისუფლების ორგანოებს და შექონდა თავისი წესი მართველობისა; სადაც ამას ხელს არ უწყობდა ობიექტიური გარემოება—იქ ცდილობდა დრომდე დაეცვა „ავტონომიური“ მართველობა და თავისი გავლენის ქვეშ დაეყენებია. 1804 წ. მანიფესტით იმერეთი შევიდა რუსეთის მფარველობაში, ხოლო მეფე სოლომონს დარჩა უფლება თავისი სამეფოს მართველობისა; ასეთსავე წესს დაემორჩილა გურიის სამთავროც. 1810 წ. კი იარაღით დაიპყრო რუსეთმა იმერეთი და სრული თავისი მართველობა დაამყარა იქ; 1829 წ. ასეთივე ბედი ეწვია ავტონომიურ გურიასაც. 1803 წ. სამეგრელოს სამთავრო ავტონომიური უფლებებით შეუერთდა რუსეთს; 1857 წლიდან აქ განმტკიცდა რუსეთის მართველობა, ხოლო 1867 წ. ფორმალურადაც გაუქმდა სამეგრელოს სამთავროც. აფხაზეთი 1810 წლიდან ითვლებოდა რუსეთის მართველობაში და იგი 1864 წლამდე დამოუკიდებელ სამთავროდ ითვლებოდა, შემდეგში—იგიც უბრალო ადმინისტრაციულ ერთეულად გადაიქცა. სვანეთის დამოუკიდებლობა გაუქმებულ იქნა 1858 წელს. ასე გააუქმა იარაღით ხელში რუსეთის თვითმპყობელურმა მთავრობამ ფეოდალური საქართველოს ძველი პოლიტიკური ნაშთები—სამთავროები და საეცებით დაუმორჩილა ისინი თავის ცენტრალისტურ სისტემას.

10. გაზ. „Тифлисские Ведомости“ გამოდიოდა 1828 წლიდან. პარალელურად იმავე წლიდან დაიწყო გამოსვლა ქართულმა გაზეთმაც „ტფილისის უწყებანი“-ს სახელწოდებით, რომლის ხელმძღვანელი ს. დოდაშვილი იყო.

11. ე. გოლოვინი—მთავარმართველად იყო კავკასიაში 1837-1842 წლებში. წინად იგი ითვლებოდა სამხედრო სამსახურში.

12. „რუსკაია სტარინა“, რედაქციას დ. ყიფიანის ტექსტი შეუსწორებია. 8 თავის სარჩევში, სადაც ყიფიანი სწერს, რომ მთავარმართველი სიცრუის ახალ გაკვეთილს იძლევა, რედაქცია შლის სიტყვა სიცრუეს. იმავე თავის დასასრულში სიტყვა მოატყუას ნაცვლად სწერია: ადგვიტქვა.

13. ტიმოფეევზე ტექსტში არავითარი ცნობა არ არის.

14. ბარ. განი.—1837—41 წლებში ხელმძღვანელობდა იმ კომისიას, რომელსაც უნდა მოეხდინა კავკასიის დაწესებულებათა რევიზია და შეედგინა პროექტი სამოქალაქო მმართველობის საერთო საფუძვლებზე გარდასაქმნელად. განი ძლიერ ცუდათ იცნობდა ამიერკავკასიას და ცუდათ იცნობდა თვით რუსეთის საერთო ცხოვრებასაც. მან მოინდომა ახალ მართველობის სისტემის შემოღება უკვე გამზადე-

ბული პროექტების მიხედვით და სრულიად ანგარიში არ გაუწია ადგილობრივ პირობებს. ის ფიქრობდა, რომ დღესვე შესაძლებელი არის ამიერ-კავკასიაში შემოღებული იქნეს რუსეთის მართველობის წესები უცვლელად, რადგან იქ არც კანონები და არც ნიშანწყალი კანონმდებლობისა არ არისო. სხვათა შორის განი უარყოფდა ბატონ-ყმობის არსებობასაც საქართველოში. ისი პროექტი დამტკიცებული იქნა 1840 წელს, 1841 წლის დასაწყისში დამთავრდა ა/კავკასიის მართველობის ახალ საფუძვლებზე გარდაქმნა, მაგრამ მან მეტად დიდა არევე-დარევა გამოიწვია და იგი უარყოფილი იქნა.

15. ნ ე ი დ გ ა რ დ ტ ი;—მთავარმართველად იყო კავკასიაში 1842—44 წლებში.

16. რუსულად დაბეჭდილში ეს უკანასკნელი გურკო აღნიშნულია სამი ვარსკვლავით (* * *).

17. 1841 წ. გურიაში იფეთქა გლეხთა გრანდიოზულმა მოძრაობამ: დაიწყო იენისის 20-ს და ავეისტოს დასასრულს აჯანყებამ წთელი რიგი სოფლებისა და რაიონების მოიცვა; მემამოხეებს ყავდათ 3.000-მდე შეიარაღებული ძალა და ალყა შემოარტყეს გურიის ცენტრს—ოზურგეთს. ხელისუფლებამ დიდძალი სამხედრო ძალები მოაგროვა გურიაში. აჯანყებული გლეხები ვერ გაუმაგრდენ მოწინააღმდეგეებს და 5 სექტემბერს დამარცხდენ; საბოლოოდ გურიის გლეხობა დაამშვიდეს სექტემბრის ბოლოს, 2812 ოჯახზე მეტი დააფიცეს, 100 მეტი გაროზგეს და სხვა. გლეხთა მნიშვნელოვანი აღელვება 1861 წელსაც მოხდა გურიაში. 1841 წ. გლეხთა აჯანყებას გურიაში სარჩულად ედვა 1) მებატონეებსა და გლეხთა შორის მდგომარეობის გამწვავება; 2) ახალი მართველობის შემოღება და მისი ცუდი შედეგები, და 3) ფულადი გადასახადის შემოღება გურიაში. ეს აჯანყება მხატვრულად აგვიწერა ე. ნინოშვილმა თავის „ჯანყი გურიაში“. დაწერილებით 1841 წ. აჯანყების შესახებ იხ. „Акты“ ტ. IX; ს. ავალიანი: „Крестьянский вопрос“ ტ. I გვ. 162-4; В. Чудинов: „Востание Гურიццев в 1841 г.“ დაბეჭდილია: „Кавказский сборник“-ში ტ. XIV, 1890 წ. „აჯანყება გურიაში 1841 წ.“ გაზ. „ცნობის ფურცელი“. № 1858, 1902 წ.

18. 1812 წ. კახეთში გლეხთა დიდ მოძრაობას ჰქონდა ადგილი. იმ აუტანელმა გადასახადებმა, რომელიც გლეხობას დააწვა კისერზე, ხალხი მეტად დასცა ეკონომიურად და გაამეფა მათში უკმაყოფილება. 1812 წელს აჯანყება ორჯერ განმეორდა. დ. ყიფიანი კახეთის აჯანყების თარიღს შეცდომით აღნიშნავს 1811 წ. ამ აჯანყე-

ბის შესახებ იხ. „АКТЫ“ ტ. 5; ავალიანის დასახელებული წიგნი, ა. ფრონელი „კახეთის აჯანყება“, 1907 წ.

19. გენ. არლუთინსკი-დოლოგორუკოვი, მოსე ზაქარიას ძე (1798-1855) სახელგანთქმული გენერალი, რომელმაც მთელ რიგ ომებში მიიღო მონაწილეობა; ის ითვლება ქ. თემინ-ხან-შურას დამაარსებლად. დიდი ხნის განმავლობაში იყო დაღესტანსა და კასპიის მხარეში ჯარის უფროსად და სამოქალაქო ნაწილის მართველად. (ბიოგრაფია იხ. „Кавказ“ № 19, 1855 წ.).

20. აეტორს აქ მხედველობაში აქვს 1783 წ. ტრაქტატი, რომლის მიხედვითაც ქართველი თავად-აზნაურობა გათანასწორებული იქნა უფლებებში რუსეთის თავადაზნაურობასთან. აქვე წარდგენილი იყო სია ქართლ-კახეთის თავად-აზნაურთა.

21. მიხ. სიმ. ვორონცოვი (1782—1856)—მეფის მოადგილედ საქართველოში 1844-54 წლებში იყო. მისი მართველობა განსაკუთრებულ ეტაპს წარმოადგენს ამიერ-კავკასიის ისტორიაში. იგი წარმომადგენელი იყო რუსეთის სავაჭრო კაპიტალისა და განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ა/კ-ის ეკონომიურ განვითარებასა და ამ მიმართულებით რუსეთთან დაკავშირებას. მან გზების გაყვანით და მიმოსვლას გაუმჯობესებით ხელი შეუწყო ა/კ აღმებ-მიცემობის განვითარებას; გამოიწერა რუსეთიდან ვაჭრები და მრეწველები; იგი აგრეთვე დიდ ყურადღებას აქცევდა სასოფლო-მეურნეობის განვითარებას, რისთვისაც დაარსა ა./კ. სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება და იწერდა საზღვარგარეთიდან სპეციალისტ-აგრონომებს. ვორონცოვის მეთაურობით დაარსდა ქართული თეატრი და ჟურნ. „ცისკარი“. ყოველივე ამ კულტურულ-ეკონომიური მუშაობით ვორონცოვს უნდოდა: 1) ფართო ბაზარი შეექმნა რუსეთის კაპიტალისათვის ა/კავკასიაში; 2) საბოლოოდ მიემხრო ქართველი თავად-აზნაურობა, რომე რუსეთს მტკიცე დასაყრდენი ჰქონოდა ა/კავკასიაში.

22. ვორონცოვამდე საქართველოს და ამიერ-კავკასიაში მთავარ-მართველობის სისტემა არსებობდა, რომელიც თავის უფლებებით სამინისტროებს ემორჩილებოდა. ვორონცოვმა მინისტრის უფლებები გამოითხოვა და ამით სამინისტროების გავლენა თავიანთი უწყებების მიხედვით სავსებით შეწყდა კავკასიაში; ამით კავკასიის მართველობის საქმეს განსაკუთრებული ხასიათი მიეცა. მეფის-მოადგილეს იმ საკითხების გადაწყვეტის დროს, რომელიც აღემატებოდა მის უფლებებს და მოითხოვდა უმაღლეს ნებართვას, უფლება მიეცა გვერდი აეარა სათანადო სამინისტროებისათვის და უშუალო დამოკიდებულება დაეჭირა მეფესთან და „კავკასიის კომიტეტის“ თავმჯდომე-

მარესთან, რომელიც იმ ხანებში დაარსდა. 1881 წ. გააუქმეს მეფის მოადგილეობა და შემოიღეს მთავარმართებლობა. შემდეგში იგი კვლავ იქნა აღდგენილი.

23. პავ. ციციანოვი—(1754—1806), საქართველოში იყო მთავარმართებლად, 1802—06 წლებში. შთამამელობით საქართველოდან გადასახლებული გარუსებული თავადი იყო. დიდი სამხედრო ნიჭი გამოიჩინა რუმბინაცევისა და სუვოროვის ომებში. საქართველოში ენერგიულად ატარებდა რუსეთის თვითმპყრობელობის პოლიტიკას; დაუნდობელი სისასტიკით ანადგურებდა ყველას, ვინც არ ემორჩილებოდა რუსეთის მართებლობას. მის დროს მოხდა რამოდენიმე აჯანყება საქართველოში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1804 წ. მთიულეთის აჯანყება. ციციანოვმა სისასტიკით ჩააქრო ეს აჯანყება. მანვე დაიწყო საქართველოდან ბატონიშვილების გადასახლება. მოკლეს ბაქოში 1806 წ. (იხ. მის შესახებ „Кавказский Календарь“ 1865 წ.).

24. როგორც აღნიშნული იყო, 1804 წელს იმერეთი შევიდა რუსეთის მართებლობის ქვეშ, ხოლო მეფე სოლომონმა თავის შინაურ საქმეებში დაიტოვა დამოუკიდებელი უფლებები. რაკი აღმოსავლეთ საქართველო დაიპყრო რუსეთმა, ახლა მას სურდა დასავლეთ საქართველოს დაპყრობაც, რომ ფართოდ გაეღო კარები შავი ზღვისაკენ და შეურყეველ ნიადაგხედ აეგო თავისი ბატონობა ამიერ-კავკასიაში. რუსეთის ხელისუფლება ამ შემთხვევაში დიპლომატიურ გზას დაადგა და არ აიძულა სოლომონი რუსეთის ქვეშევრდომობის წილება, ხოლო შემდეგ, როდესაც გარემოება შეიცვალა, სრულიად გაანადგურა იმერეთის დამოუკიდებლობა (1810 წელს) რასაც დიდი არეულობა მოყვა.

25. ვ. ო. ბენშუთოვი—(1791—1858) შთამამელობით სომეხი იყო. განათლება მიიღო რუსეთის კადეტთა კორპუსში. თავისი მოღვაწეობის 50 წლის განმავლობაში სხვადასხვა ადმინისტრატიულ და სამხედრო თანამდებობები ეჭირა კავკასიასა და რუსეთში. მუზრავიოვის დროს მეფის მოადგილეს თანამდებობასაც ასრულებდა. ყირიმის კომპანიის დროს, როგორც კავკასიის ფრონტის უფროსმა დიდი გამარჯვებები მოიპოვა მოწინააღმდეგე ძალაზე (იხ. „Кавказ“ № 7, 1854 წ.; № 23, 1858 წ.).

26. ბარიათინსკიმ (1814—79) სამხედრო სამსახური თიუქმის კავკასიაში ჩაატარა. 1853 წ. დაინიშნა ყველა კავ. ჯარების გამგედ. მეფის მოადგილედ იყო 1856—62 წლებში. გამარჯვებით დაასრულა აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობის საქმე; გუნებში დაა-

ტყვევა შამილი 1859 წ. მის დროს მოხდა გლეხთა დიდი აჯანყება სამეგრელოში 1857 წ. და დაიწყო საგლეხო რეფორმისათვის მზადება საქართველოში.

27. მ შ რ ა ვ ი ო ვ ი — მეფის მოადგილედ იყო 1854—56 წლებში.

28. გიორგი მუხრანსკი (1820—77)—სენატორი; მიღებული ჰქონდა იურიდიული განათლება, ბარიათინსკის დროს იყო მეფის მოადგილეს საბჭოს წევრი; მონაწილეობას ღებულობდა საგლეხო და სასამართლოს რეფორმის მზადებაში. 1872 წ. „კავკაზის“ დამატებად გამოვიდა მისი ბროშურა: „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц“. ამ ბროშურაში იგი ამტკიცებდა, რომ დრო პატარა ერების არსებობისა წავიდა, ახლა დაიწყო დიდი სახელმწიფოების ისტორია. ქართულ პრესაში მის წინააღმდეგ გაილაშქრა: სერ. მესხმა, პ. უმიკაშვილმა (მ. პეტრიძემ), ან. ფურცელაძემ. ი. კაუქავაძემ „პასუხის პასუხში“ მის შესახებ სწერდა:

„პირველ თქვენგანმა

იმა ბედშაემმა

მას *) მკედრის სუღარა გადაათარა“.

29. მიხ. შერვაშიძე—გენერალ-ად-ტი. იყო აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი. იგი განაგებდა აფხაზეთს 1823-64 წლებში. აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობით და სამეგრელოში რუსული სისტემის შემოღებით უკვე დაიწყო აფხაზეთის „დამოუკიდებლობის“ მოსპობა. შერვაშიძემ ვერ შეურიგდა ამას და წინააღმდეგობის გაწევა მოინდომა. გადაასახლეს ვორონეჟში, სადაც გარდაიცვალა 1866 წ.

30. ყირიმის ომის დროს და ომერ-ფაშას სამეგრელოსა და აფხაზეთში შემოჭრის პერიოდში აფხაზეთის მთავარმა მიხ. შერვაშიძემ საექვო პოზიცია დაიკირა. რუსეთის მთავრობას სურდა გამოერკვია მისი განზრახვები და ამ საქმის შესრულება დაავალეს დ. უიფიანს, რომელმაც საიდუმლოდ გამოარკვია შ—ძის მოქმედება და ვრცელი მოხსენება წარუდგინა მეფის მოადგილეს. ამ მოხსენების შინაარსი მოყვანილია ს. ესაძის წიგნში „Историческая записка об управлении Кавказом“ ტ. I. 1907 წ.

31. ა. ბერჟე—(1828—86) 1852 წლიდან მსახურობდა ა/კ.-ში. იყო თავმჯდომარე კავკასიის არხეოგრაფიული კომისიისა; მისი რედაქციით გამოვიდა 11 ტომი ცნობილ „აქტებისა“. აქვს ისტორიული ხასიათის წერილებიც.

*) ე. ი. საქართველოს.

32. ბარიათინსკი დაიბადა 1814 წ. ასე რომ, როდესაც ის დანიშნეს მეფის მოადგილედ 1856 წ. ბარიათინსკი იყო 42 წლისა.

33. მ. ლორის-მელიქოვი (1825—28)—გენერალი, კავკასიის ერთ-ერთი ცნობილი სამხედრო მოღვაწე, რისთვისაც მან გრაფობაც მიიღო. ბოლოს იგი იყო სახელმწიფო საბჭოს წევრი, ნაროდოვოლცების ტერორისტულ მოღვაწეობის პერიოდში—1880—81 წლებში ლორის-მელიქოვი დაინიშნა „უმაღლესი კომისიის“ თავმჯდომარედ და შინაგან საქმეთა მინისტრად. რუსეთის რეაქციონური წრეები მასზე დიდ იმედებს ამკარებდენ კრამოლის აღმოფხვრის საქმეში. მაგრამ ლორის-მელიქოვის სასტიკმა რეაქციონურმა პოლიტიკამ ვერ გადაარჩინა ალექსანდრე მეორე რევოლუციონერების თავდასხმიდან.

34. ივ. ბატონოვ-მუხრანსკი—დიდი მემამულე და გენერალი. 1854 წ. იყო გურიის რაზმის უფროსი, 50-იან წლებში შეუდგა სასოფლო მეურნეობის რაციონალურად მოწყობას და ვენახის გაშენებას. მუხრანის მამული, რომელიც ამჟამად სახ. უნივერსიტეტის ხელშია, მის საკუთრებას წარმოადგენდა. ბატონოვობის მოსპობის პერიოდში თავისი განსაკუთრებული აზრი წამოაყენა გლეხთა განთავისუფლების შესახებ. 70—80 წლებში სამრეწველო კომპანიებიც შეადგინა. პოლიტიკურად რეაქციონერი იყო; ცნობილი არის მისი სასტიკი დამოკიდებულება გლეხებისადმი. ი. ჯავჭავაძე ერთ თავის გამოცანაში მის შესახებ სწერდა:

ტაციობით დღეს ალაშებს,
გულ-მურტალი და ფლიდია,
ყველა ლანძღავს, მაგრამ ყველა
იმას ფეხებზე ჰკიდია.

35. ჩვენ ხელთ ამჟამად არ არის ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორი პროექტი წარუდგინეს გრ. ორბელიანმა და დ. ყიფიანმა 1858 წლის დასაწყისში გლეხთა რეფორმის ე. ი. ბატონ-ყმობის მოსპობის შესახებ ბარიათინსკის. მაგრამ მათი შემდეგი მოღვაწეობიდან და პროექტებიდან გლეხთა რეფორმის შესახებ, ნათელი უნდა იყოს, რომ ისინი ვერ დაიცავდენ გლეხთა ინტერესებს.

36. სამეგრელოს მთავრინა—ეკატერინე—(1816—1882), იყო პოეტ ალ. ჯავჭავაძის ასული, სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანის მეუღლე და დედა უკანასკნელი მთავრისა ნიკო დადიანის, ევროპიულად განათლებული ქალი იყო, მაგრამ სასტიკად ავიწროებდა გლეხობას. მის დროს მოხდა სამეგრელოს გლეხთა გრანდიოზული აჯანყება 1857 წ.

37. სამეგრელოს გლეხთა აჯანყების შესახებ დ. ყიფიანი თითქმის სრულიად არ გვაწვდის ცნობებს, ხოლო ეს აჯანყება თავისი შინაარსით გრანდიოზული იყო და აშკარად იყო მიმართული ბატონ-ყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ. სამეგრელოში გლეხთა მდგომარეობა აუტანელი იყო. მემამულეები და თვით მთავარი განუსაზღვრელი უფლებებით სარგებლობდნენ. მებატონეთა და გლეხობის შორის ურთიერთობა უფრო გაამწვავა სავაჭრო კაპიტალის განვითარებამ საქართველოსა და სამეგრელოში. გლეხთა ამ აუტანელ მდგომარეობას მკაფიოდ გადმოგვცემს აჯანყებულთა მეთაური უ. მიქაეა: „მოგვეშორდნენ ოსმალები, მაგრამ ჩვენი მებატონეები თვით ოსმალებზე უფრო სასტიკად მოგვეპყრნენ... ჩვენი შრომის ყოველგვარი ნაყოფი მათ სასარგებლოდ მიდის... პირუტყვი უფრო ფასდება. ვიდრე ჩვენ.. ჩვენ შევერთდით ამხანაგურად და ძალადობას ძალადობითვე ვუპასუხეთ... რაღაა ის სამშობლო, სადაც შეუძლებელია თავის შეფარება, სადაც შენზე, ვით მხეცზე, ნადირობენ“. ამბობება დაიწყო ჯვარის რაიონში და შოედვა თითქმის მთელ სამეგრელოს. გლეხთა აჯანყებით ისარგებლა რუსეთის ადგილობრივმა ხელისუფლებამ და სამეგრელოში დაამყარა თავისი მართველობა (აჯანყების შესახებ იხ. ავალიანის დასახელებული წიგნი, „აქტები“ ტ. XII, ს. კოლხიდელი: „გლეხთა აჯანყება საქართველოში“)..

38. შვირეწლოვანი მთავრის ნიკოს აღზრდის საკითხი მხოლოდ საბაბი იყო. რუსეთის მთავრობას უნდოდა სამეგრელოს მმართველობის გაუქმება და იქ ნამდვილი რუსული წესწყობილების დამყარება. ეკატერინეს გაწვევით პეტერბურგში სამეგრელოს საქმეები უშუალოდ გადავიდა კავკასიის მეფის მოადგილეს ხელში და 1867 წელს საბოლოოდ გაუქმდა სამეგრელოს „ავტონომია“.

39. ბარონი ა. ნიკოლაი—დიდი ხნის განმავლობაში საპასუხისმგებლო თანამდებობანი ეჭირა ა/კავკასიაში. 1852-59 წ. იყო კავკ. სამოსწავლო ოლქის მზრუნველი. 1863-74 წლებში კავკ. მეფის მოადგილის მთავარი სამმართველოს უფროსი; მისი ხელმძღვანელობით ჩატარდა ა/კავკასიაში საგლეხო, სასამართლო და საქალაქო რეფორმები. ცოლად ყავდა პოეტ ალ. ჯავახიშვილის მესამე ქალიშვილისოფიო. აქვს დაწერილი მოგონება საგლეხო რეფორმის შესახებ ამიერკავკასიაში. (იხ. „Русский Архив“ № 5, 6, 8, 1892 წ.)

40. ეს ანგარიში ბარიათონსკის გაუგზავნია დანიშნულებისამებრ. შემდეგში გამოქვეყნდა ცნობილ „აქტებში“. იხ. ტ. XII.

41. ნ. კოლუბიაკინი 1855—58 წლებში ქუთაისის გუბერნიისა და სამეგრელოს მმართველი იყო, 1859-61 წ. ერევნის გუბერ-

რად გააუარესა მუსლიმან და ქრისტიან გლეხთა მდგომარეობა; ეს პირდაპირ გამომდინარეობდა მისი პოლიტიკიდან: მას სურდა თვით-მპყრობელობის დასაყრდენ ძალად ა/კავკასიაში გადაექცია უმაღლესი წოდება; მეორე მხრივ იგი დაინტერესებული იყო რუსეთის სავაჭრო კაპიტალისათვის ადგილობრივ ბაზრის შექმნაში, ხოლო ასეთად შეიძლებოდა გამხდარიყო ეკონომიურად მძლავრი თავად-აზნაურობა და არა გალატაკებული გლეხობა. აქედან ვორონცოვის პოლიტიკაც: რაც შეიძლება უურო ფართოდ გადაექცია საექსპლოატაციოდ მემამულეებისათვის გლეხობა, რომ შემდეგ თვით მემამულიდან დიდი შემოსავალი ქონოდა სავაჭრო კაპიტალს.

47. ამ სტრიქონებით თავდება „რუსკაია სტარინას“ ფურცლებზე 17 თავი, უკანასკნელ სტრიქონებს იქ ადგილი არ აქვს.

48. „რუსკაია სტარინას“ რედაქციას დ. ყიფიანის სიტყვები: „გასაოცარი უსამართლობით“ შეუცვლია: „გასაოცარი სახით“.

49. როგორც ვიცით, 1859 წ. დ. ყიფიანი დაინიშნა მცირე-წლოვან ნიკო მინგრელსკის აპეკუნად, ხოლო მთავარ აპეკუნად ითვლებოდა ნიკოს დედა—ეკატერინე. დიმიტრიმ თავისი ენერგიული მოღვაწეობით მინგრელსკის მამულის შემოსავალი ერთი ასათ გააღიდა. მაგრამ მინგრელსკი, როდესაც სრულწლოვანებაში შევიდა, უკმაყოფილო დარჩა დ. ყიფიანის. იგი ამტკიცებდა, რომ 8 წლის განმავლობაში ყიფიანს არ წარმოუდგენია ანგარიში, ხოლო 1868 წ. წარმოდგენილი შემოსავალ-გასავლის წიგნებში ზოგიერთი მომეტებული ხარჯია შეტანილი. ყიფიანი ამტკიცებდა, რომ ის მოქმედებდა თანახმად მთავარი აპეკუნის განკარგულებისა და პასუხიც იმას უნდა მოეთხოვოსო. ყიფიანმა პირველ ინსტანციაში მოიგო საქმე, ხოლო შემდეგ წააგო და მას მინგრელსკის სასარგებლოდ დააკისრეს 50.000 მანეთის გადახდა.

50. სახელოვან „ნაროდნაია ვოლიას“ პარტიის ჩამოყალიბებით (1879 წ.) დაიწყო ახალი პერიოდი რუსეთის ნაროდნიკულ მოძრაობაში: აღნიშნული პარტია დაადგა პოლიტიკური ბრძოლისა და ტერორისტული აქტების ტაქტიკას; იგი ფიქრობდა, რომ მაღალი თანამდებობის პირების დახოცვით და ტერორისტული აქტების განხორციელებით დემოკრატიზაციისა და დემორალიზაციის შეიტანდა არსებულ წყობილებაში და მაშინ ადვილი გახდებოდა პოლიტიკური აპარატის დაპყრობა რუსეთში. ნაროდნოვოლცებმა მიზნად დაისახეს ალექსანდრე მეორეს მოკვლა. ამ მიზნით რამოდენიმე უშედეგო თავდასხმა მოაწყეს მასზე. ამ რევოლიუციონური მოძრაობით დამფრთხა-

ლმა თვითმპყრობელობამ დაარსა „Вер. распорядительная комиссия“, რომლის მთავარი მიზანი იყო კრამოლის წინააღმდეგ ბრძოლა.

51. აქ ლაპარაკია ვორონცოვის ძიერ ტფილისში დაარსებულ ერთგვარი საადგილ-მამულო ბანკის შესახებ—Приказ общественного призрения. ამ ბანკის დაარსებით ვორონცოვს უნდოდა, რომ მემამულესათვის სესხი მიეწოდებია და ამით ხელი შეეწყო მამულის კულტურულ დამუშავებისათვის. „პრიკაზის“ წყალობით თავდა-აზნაურობა დიდად დავალიანდა და გალატაკების გზას დაადგა, ხოლო მამულის კულტურული დამუშავება ოცნებად დარჩა.

52. ქ. შ. წ.-კ. გამავერცელებელი საზოგადოება დაარსდა 1879 წ. მის დამუშენებელ წევრთა სიაში შეტანილი იყო მ. ტ. ლორის-მელიქოვიც, რომელმაც კარგად იცოდა ქართული ენა და ვორონცოვის დროს ქართულ სცენაზედაც თამაშობდა. მ—ვის დამუშენებელ—წევრთა სიაში შეტანა, უნდა ვიფიქროთ, ერთგვარი ხერხი იყო, რომ მთავრობას ადვილად დაემტკიცებია საზოგადოების წესდება.

53. რუსულად დაბეჭდილში გამოტოვებულია: „ჩვენთან, plus royal, que le roi“. ამემად ჩვენ ხელთ არ არის ცნობა იმის შესახებ, თუ რომელი ფაქტის შესახებ ლაპარაკობს ავტორი და ან ვინ იყო ის „ახირებული ჩვენთან კაცი“.

54. დ. ჩუბინაშვილი (1814—91) პირველი ქართველი—პროფესორი იყო, რომელიც აირჩიეს პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1844 წ. იგი დამტკიცებული იქნა ქართული ენის დოცენტად. 1859 წ.—ორდინარულ პროფესორად. 1870 წ.—დამსახურებულ პროფესორად. შემდეგში მისი მემკვიდრე იყო ახლად გარდაცვლილი პროფ. ალ. ცაგარელი. (დაწერილებით ჩუბინაშვილის შესახებ იხ. ა. ცაგარელი: „Сведения о памятниках грузин. словестнос.“ ტ. III).

55. „რუსკაია სტარინას“ რედაქციას აქ დაუსვამს წერტილი და დ. ყიფიანის ხელნაწერიდან ქვევით მოყვანილი ტექსტი ამოუშლია.

56. „რუსკაია სტარინას“ ფურცლებზე ამის შემდეგი ცნობები გამოტოვებულია, გარდა უკანასკნელი აბზაცისა.

57. როგორც ცნობილია, ვახტანგ VI კანონებში შეტანილია სომხური კანონებიც, რომლის ზოგიერთი მუხლი ეწინააღმდეგება ძირითად კანონის მუხლებს. ცნობილია, რომ ვახტანგის კანონით ყმა ბატონის სრულ საკუთრებას შეადგენდა; 258 მუხლი ამბობს: „ყმის ყველა ბატონისა არის“. ბატონყმურ

ურთიერთობას საქართველოში თავისი გარკვეული სახე ჰქონდა და მისი უარყოფა მხოლოდ უცოდინარობით აიხსნებოდა.

58. Экспедиция суда и расправы — ადგილობრივი ხელისუფლების სასამართლოს ფუნქციების აღმასრულებელი ორგანო იყო.

59. პოეტი ალ. ჭავჭავაძე — შვილი ცნობილ გარსევან ჭავჭავაძისა, ერეკლე მეორის ელჩისა რუსეთში. ახალგაზრდობაში იგი განიცდიდა ვოლტერისა და დასავლეთ იდეების გავლენას. 1812 წ. კახეთის აჯანყების დროს იგი დაქრილი იქნა აჯანყებულ გლეხთა მიერ. 1823 წლიდან იგი საქართველოს მთავარმართველთან ირიცხებოდა. 1828 წ. მიიღო გენერალ-მაიორის ჩინი. 1832 წ. დააპატიმრეს და კოსტრომის გუბერნიაში გადაასახლეს 1832 წლის თავად-აზნაურთა შეთქმულებაში მონაწილეობის გამო. დაბრუნების შემდეგ მან მიიღო გენერალ-ლეიტენანტის ჩინი და გახდა მთავარმართველის საბჭოს წევრი. გარდაიცვალა 1846 წ. დიმ. ყიფიანი ახლო ნაცნობი იყო ალ. ჭავჭავაძისა. მის გარდაცვალების გამო ყიფიანმა გრძნობიერი წერილი მოათავსა გაზ. „კავკაზში“ (იხ. „Кавказ“ 1846 წ.).

60. „საკუთრება — ქურდობაა“. საფრანგეთის ცნობილი ანარქისტის პრუდონის სიტყვებშია, რომელიც გადმოღებული აქვს საფრანგეთის დიდი რევოლიუციის მოღვაწის ბრისოსავან. ამ სიტყვებმა დიდად დააფრთხო ევროპის ბურჟუაზია და, როგორც სჩანს, შიშის ზარს გვრიდა ჩვენ თავად-აზნაურობასაც, რომელსაც უკმა თავის საკუთრებად მიაჩნდა და ვინც ამ საკუთრების საფუძვლების შერყევას მოინდომებდა იგი ენერგიულ ბრძოლას უმართავდა მას.

61. რასაკვირველია, დ. ყიფიანის ეს მოსაზრება, რომ თავად-აზნაურებში კრინტიც არავის დაუძრავს ბატონყმობის მოსპობის წინააღმდეგ — სრულიად არ შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს. დიდი უმეტესობა თავად-აზნაურობის წინააღმდეგი იყო ბატონყმობის მოსპობის, მხოლოდ ძლიერ მცირედი ნაწილი განათლებული ინტელიგენციისა ებრძოდა ამ რეაქციონური ნაწილის თვალსაზრისს. მაგრამ, როდესაც მთავრობამ კატეგორიულად მოითხოვა რეფორმის გატარება, თავდაზნაურობა იძულებული შეიქნა მთავრობას დასთანხმებოდა და ეზრუნა იმისთვის, რომ „რეფორმა“ მისდა სასარგებლოდ ჩატარებულიყო. ამ პოლიტიკას ადგა დიმ. ყიფიანიც.

62. დ. ყიფიანმა ენერგიული მუშაობა გასწია ბატონყმობის საკითხისათვის მასალების შეგროვებაში: ერთი მხრივ მან შეაგროვა რუსეთის მთავრობის ღონისძიებანი, რომელიც შეეხებოდა საქართველოში ბატონყმობის მოწესრიგების საკითხს, მეორე მხრივ შეადგინა ცალკე 14 მუხლიდან შემდგარი კითხვები და დაუგზავნა ყველა მან-

რის თავად-აზნაურობას, რომ გამოეთქვათ თავიანთი აზრი ბატონ-ყმობის მოსპობის პირობებზე. დიმ. ყიფიანის მიერ შეგროვილი მასალები, რომელიც მან შესაფერისად დაალაგა სისტემატიურად, ძვირფას მასალას წარმოადგენს საქართველოს უახლოესი ისტორიის შესასწავლად.

63. ბარიათინსკის ნაცვლად მეფის მოადგილედ კავკასიაში დაინიშნა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე, რომელიც 1882 წლამდე განაგებდა კავკასიას.

64. „რუსკაია სტარინა“-ში მე-20 თავის დანარჩენი ნაწილი არ არის დაბეჭდილი დანართამდე. ითარგმნება შავი ხელნაწერიდან.

65. ეს დანართი, ამოღებულია დ. ყიფიანის ვრცელ მოხსენებიდან შემდეგი სათაურით: Доклад дворянству тифлисской губернии действ. ст. сов-а Дмитрия Кипиани об улучшении быта помещичьих крестьян“. ამ ხელნაწერ მოხსენების ერთი ცალი ინახება თვით დ. ყიფიანის არქივში, რომელიც მოთავსებულია ტფ. სახელმწ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმში, ხოლო მეორე ცალი—ცენტრ-არქივში. რასაკვირველია, მოხსენება ძირითადად ეხება არა გლეხთა ეკონომიურ მდგომარეობის გაუმჯობესებას, არამედ მემამულეთა ინტერესების დაცვას. აქვე მოყვანილია და განხილული სხვადასხვა მემამულეთა აზრები გლეხთა განთავისუფლების პირობების შესახებ.

66. რუსულად დაბეჭდილში ბარონ ნიკოლაის ნაცვლად სწერია: „К одному из представителей местной власти в Тифлисе“.

67. ნაცვლად მეფის მოადგილის სახლისა, რუსულში დაბეჭდილია: „в некоторых домах“.

68. ეს თავისი სიტყვა დ. ყიფიანს სიტყვა-სიტყვით გადმოწერილი აქვს 1864 წ. დაწერილ ხელთნაწერიდან, რომლის დედანიც თვით დ. ყიფიანის არქივში ინახება.

69. ეს წინადადება „რუსკაია სტარინას“ რედაქციას გამოუტოვებია.

70. ბარონ ნიკოლაის გვარი რუსულად დაბეჭდილში აღნიშნულია №№-ით.

71. „რეფორმის“ გამოცხადება ტფილისის გუბერნიაში განსაკუთრებული ზეიმით ჩატარდა, რომლის ცერემონიული სპეციალურად გამოიმუშავა მეფის მოადგილის კანცელარიამ. ასეთი წესი „რეფორმის“ გამოცხადებისა განსაკუთრებული მიზნით იყო შემუშავებული, რომ გავლენა მოეხდინათ გლეხობის ფსიქიკაზე და შეექმნათ მთლიანი შთაბეჭდილება. გლეხობა პირველ ხინებში ვერ გაერკვა „რეფორმის“ შინაარსში. მიუხედავად ამისა, ზოგან უკმაყოფილება-

საც და „უწესობასაც“ ჰქონდა ადგილი: ქუთაისის გუბერნიაში გამოჩნდნ აგიტატორები გლეხებიდანაც (იხ. ს. ავალიანი, ტ. I. გვ. 411, 509).

72. „რუსკაია სტარინას“ რედაქციას მე-22-ე თავის დანარჩენი ნაწილი გამოუტოვებია, გარდა იმ აბზაცისა, რომელშიაც ლაპარაკია ტფ. თავად-აზნაურთა დაჯილდოებაზე 1866 წ.

73. როგორც უკვე აღნიშნული გექონდა წინასიტყვაობაში, მეოთხე თავი—კერძო ცხოვრებაში—„რუსკაია სტარინაში“ არ ყოფილა დაბეჭდილი. ქართული ტექსტი გადათარგმნილია იმ შავი ხელნაწერიდან, რომელიც ინახებოდა დ. ყიფიანის არქივში. ამ ჟამად დაკარგულია.

74. ვახტანგ ორბელიანთან (1812—1890 წ.) დ. ყიფიანს დიდი მეგობრობა ჰქონია. ეს მეგობრული გრძნობა ლექსებით კამათშიაც გამოიხატა. 80-იან წლებში პოეტმა თავის „ძველ მეგობარს“ მიუძღვნა ლექსი (იხ. „დროება“ № 222, 1883 წ. ვ. ორბელიანის ლექსები, გვ. 90—1), რომელშიაც იგი სწერდა.

მოდო, რკინის-გზა გვერდით გვაქვს, მოსვლა არ გაგიძნელებდა,
მოდო, აქ მიძევს თვალი წინა რუსთველის დიდი ქმნილება,
იმის ფურჩქენილის ლექსებით სული და გული დავიტკბოთ,
გეტე, შექსპირი, შილლერი კვლავ ერთად გადავკითხოთ.
გული საუბარს მივანდოთ და მოვიგონოთ წარსული,
სამშობლოს ისტორიისა გადავხსნათ დიდი რეეული.

ამას მოყვა ბაქარ ქართლელის (დ. ყიფიანის) პასუხი ლექსად: „ძველი მეგობრის პასუხი“ („დროება“ № 231, 1883 წ.). პასუხის პასუხად ვ. ორბელიანმა დასწერა „ბაქარ ქართლელს“ („დროება“ № 13, 1884 წ.).

75. როგორც სხვა მასალებიდან სჩანს დ. ყიფიანი კარგად იცნობდა ნ. ბარათაშვილსა და მის ოჯახობას. კოტე ყიფიანი, შვილი დიმიტრისა, ცნობილი არტისტი და საზოგადო მოღვაწე, გადმოგვცემს თავისი დედის სიტყვებს: Нико, называли его татко, был большой друг моего Димитрия (ყიფიანის რედ.) и все время пропадал у нас с утра и до поздней ночи, и обедал у нас и ужинал, только не ночевал“. (იხ. ნ. ბარათაშვილი: „ლექსები“ გვ. 245, 1922 წ.) სანწუხაროდ, დ. ყიფიანი თავის მემუარებში მხოლოდ გაკვრით იხსენიებს ნ. ბარათაშვილს. თვით პოეტი თავის კერძო წერილში (1841 წ.). გრ. ორბელიანისადმი სწერს ყიფიანზე: ჩვენმა ლიტერატურამ ორი კარგი თარგმანი იშოვა.—ყიფიანმა გადმოთარგმნა „Ромео и Джулиета“ შექსპირის ტრალედია და მე ვთარგმნე

Юлий Таренский ტარენდია ლეიევიცისა“. (იქვე გვ. 94) დ. ყიფიანის ნათარგმნი რომეო და ჯულიეტა შემდეგში „ცისკარში“ დაიბეჭდა.

76. მიხ. თუმანიშვილი (1818—75) პუბლიცისტი და მოღვაწე—ახლო მეგობარი იყო ნ. ბარათაშვილისა და დ. ყიფიანის. პირველ ხანებში (1857—58) წ. იგი მოლაყბის ფსევდონიმით თანამშრომლობდა „ცისკარში“ (შემდეგში ამ ფსევდონიმით სხვები სწერდნენ „ცისკარში“). 1881 წ. გამოვიდა მისი ნაწერების კრებული.

77. აღნიშნული წესდება დ. ყიფიანის ხელნაწერში არ აღმოჩნდა. უკვე ტექსტი დაბეჭდილი იყო, როდესაც დ. ყიფიანის არქივის ხელმძღვანელმა გადასინჯვის დროს ქვემოთ დასახელებულ წერილებთან ერთად იგი აღმოჩნდა სხვა ქაღალდებში ჩართული. იგი დაბეჭდილია ერთ თაბახ ქაღალდზე შემდეგი სახელწოდებით: Правила Тифлисской частной библиотеки. ეს წესდება უმთავრესად—შეეხება წიგნებით სარგებლობის წესებსა და წევრების უფლებებსა და მოვალეობას. ტექნიკურ მიზეზების გამო ამ წესდების თაოგმანს ვერ ვათავსებთ შენიშვნაშია.

78. ეს წერილიც არ აღმოჩნდა ხელნაწერში. არქივში ნახულ (იხ. ზევით შენიშვნა) დ. ყიფიანის წერილში სხვათა შორის ვკითხულობთ: с 1840 года я занимался составлением частной библиотеки, с целью образовать из нее современем общественную. С 1846 года служебные мои обязанности с одной стороны и недостаток способов с другой—заставили меня прекратить занятия мои по этой библиотеке“. შემდეგ ჩამოთვლილია პირობები, რომლის მიხედვითაც დ. ყ—ნი დასთანხმდა გადაეცა თავისი ბიბლიოთეკა საჯარო ბიბლიოთეკისათვის.

79. არც ეს წერილი იყო დედანთან და იგი შემდეგ აღმოჩნდა არქივში.

80. ლაპარაკია „Русская старина“-ს რედაქციაზე.

81. როგორც სჩანს, ოფიციალურ ჟურნალში დ. ყიფიანს არ სურდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე დაესახელებია და ამიტომ მას ფსევდონიმის ქვეშ იხსენიებს. ბახმანლიარის მამული—პორჯომის მამული, რომელიც ნიკოლოზ მიხეილის ძეს ეკუთვნოდა.

1832 წლის უზარმოზა

(გვ. 113—136)

1. აქ დ. ყიუიანი გულისხმობს ნ. მინგრელსკის მამულის შესახებ 80-იან წლებში შემდგარ კომისიას, რომლის შესახებაც საუბარი მემუარების პირველ ნაწილში იყო (იხ. გვ. 65—80).

2. ურკვორტი—ინგლისელი მოღვაწე და ჟურნალისტი იყო, რომელიც 30-იან წლებში რუსეთის საწინააღმდეგო წერილებს ათავსებდა ინგლისის გაზეთებში. თავის წერილებში ეხებოდა საქართველოს საკითხსაც, რომელშიაც იგი აღინიშნავდა, თუ რუსეთმა როგორ გამოსტაცა ხელიდან ინგლისს ისეთი დიდი საჯაქრო გზა და ბაზარი, როგორსაც წარმოადგენდა საქართველო. ეს წერილები გამოხატავდა იმ ბრძოლას, რომელსაც ინგლისის სამრეწველო კაპიტალი აწარმოებდა რუსეთის სავაჭრო კაპიტალის პოლიტიკის წინააღმდეგ როგორც სხვა სამეურნეო ცენტრებში, ისე ამიერ-კავკასიაშიაც. მ. პოკროვსკის „რუსეთის ისტორიაში“ მოყვანილია ურკვორტის რამოდენიმე ციტატა, რომელშიაც იგი ეხება საქართველოსაც (იხ. ტ. IV, გვ. 37—8).

3. ერეკლე მეორე გარდაიცვალა 1798 წ. ღრმად მოხუცებული; მისი უფროსი ძე გიორგი მეფობდა 1798—1800 წლებში.

4. პ. ი. კოვალენსკი რუსეთის სრულუფლებიან მინისტრად საქართველოში ითვლებოდა 1800—1801 წლ.; შემდეგ იგი იყო პირველი სამოქალაქო მართველი საქართველოში 1802 წ. კ—იმ საქ—ში დიდი ბოროტმოქმედება ჩაიდინა—იგი არ ერიდებოდა მექრთამეობასაც. 1802 წელს ციციანოვის წინადადებით გააძევეს საქართველოდან.

5. გენ.-მაიორი ვ. გულიაკოვი⁶ შემდეგში ციციანოვის მთავარმართველობის დროს ლეკების თავდასხმისაგან იფარავდა ქართლ-კახეთს; მოჰკლეს 1804 წ. ზაქათალას ალების დროს. გენ.-მაიორი ი. ლაზარევი მოჰკლეს 1803 წ. ტფილისში, როდესაც საქ. უკანასკნელი დედოფლის მარიამის ძალით გაგზავნას აპირებდნენ რუსეთში.

6. გარსევან ქავქავაძე—პოეტ ალ. ქ-ძის მამა—დიდი

ბნის განმავლობაში იყო ელჩად რუსეთში. მისი და იოანე ბაგრატიონის ხელმოწერით დაიდვა 1783 წლის ტრაქტატი ეკატერინე II-სა და ერეკლე მეორეს შორის. თავის მიმართებებსა და წერილებში იგი ხშირად თავისთავს უწოდებდა: ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს პ ო ლ ნ ო მ ო ჩ ნ ი შ ი ნ ი ს ტ რ ს.

7. აქ ლაპარაკია ალექსანდრე I-ის „შევრთების მანიფესტზე“ (1801 წ.)—ამ მანიფესტით ს აქ ა რ თ ვ ე ლ ო საბოლოოდ შეუერთდა რუსეთს. რუსეთის მეფემ ქართლ-კახეთი გამოაცხადა გუბერნიად; შემდეგში მთავარმართებლად დაინიშნა კნორინგი, ხოლო სამოქალაქო საქმეების გამგედ—კოვალენსკი. აღნიშნულ მანიფესტში ალექსანდრე აღუთქვამდა ქართველ თავად-აზნაურობას „თვითთული დარჩების უპირატესობათა თანამდგომარეობისა თვისისათა, თავისუფლად და შეუხებლად სარწმუნოებისა და საკუთრსა თვისისა თან,“ მაგრამ ეს განცხადება ქალაქებზე ღარჩა და რუსეთის პოლიტიკამ საქართველოში დიდი ცვლილებები გამოიწვია.

8. არეულობა მანიფესტის გამოცხადების დროს გამოიწვია არა მანიფესტის სიტყვებმა, არამედ თვით შინაარსმა და გამოცხადების წესმა. როგორც ცნობილია, მანიფესტზე „ორ წყება ჯარის“ საშუალებით მიაღებოდა ფიცის მიწვევა; მეორეს მხრივ საქ.-ში მეფობის მოსპობამ დიდი უკმაყოფილება და არეულობა გამოიწვია გაბატონებულ წოდების დიდ ნაწილში, პირველი მნიშვნელოვანი არეულობა მოხდა 1802 წ.

9. ლაპარაკია კეთილშობილთა სასწავლებლის დაარსების შესახებ, 1802 წ.

10. საქ. სამეფო ოჯახის წევრთა გადასახლება რუსეთში გამოწვეული იყო გარკვეული პოლიტიკით: ბატონიშვილების ხელმძღვანელობით ხდებოდა არეულობანი რუსეთის მართველობის წინააღმდეგ; მათ სურდათ აღედგინათ ძველი მართველობა ან რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ ან რუსების სრული ვადენით საქართველოდან. თავის მხრივ რუსეთის თვითმპყრობელობა ცდილობდა აღმოეფხვრა საქართველოში ფეოდალური არისტოკრატია და მოესპო მემკვიდრეთა მეთაურნი.

11. ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი დ ა ვ ი თ — ძე გიორგი XIII-სა თანახმად რუსთან დადებულ ხელშეკრულებისა უნდა გამხდარიყო მამის გარდაცვალების შემდეგ საქ. მეფედ. 1800 წ. 28 დეკემბ., როდესაც გარდაიცვალა გიორგი XIII-ე ლაზარემა არ დართო ნება დავითს სათანადო განკარგულების მიღებამდე გამოეცხადებია თავი მეფედ. იგი საქართველოს მართავდა როგორც სამეფოს რეგენტი, სამეფოს

მოსპობის შემდეგ იგი გაწვეული იქნა რუსეთში. დაეთითი ევროპიულად განათლებული პიროვნება იყო და მასთანვე მწიგნობარიც.

12. გრაფი გუდოვიჩი 1706—09 წლებში იმყოფებოდა მთავარმართებლად საქართველოში.

13. მთავარმართებლად იყვნენ: ტორმასოვი 1809—11 წლებში; პაულიჩი—1811—12 წ. რტიშჩევი—1812—16 წ. ერმოლოვი—1816—27 წ. პასკევიჩი—1827—31.

14. ი. კილა შვილი იყო პირველი ქართველი პროკურორი. იგი იყო დ. ყიფიანის მეუღლის—ნინო კილაშვილის—მამა.

15. ი. ფალავანდი შვილი მოითხოვდა რამდენიმე წარჩინებული ქართველი პირის მოკვლასა და რუსების ამოკლეტას.

16. ი. ფალავანდი შვილმა დააბეზლა შეთქმულება მთავრობასთან 1832 წ. დეკემბრის 9-ს, რის შემდეგაც რამოდენიმე დღის განმავლობაში დიდი უმეტესობა შეთქმულთა დააპატიმრეს,

17. თეკლე ბატონი შვილი—ერეკლე მეორის ასული და 1812 წელს გლეხთა არეულობის დროს მოკლულ ვახტანგ ორბელიანის მეუღლე; როგორც მისი შვილის ალექს. ორბელიანის მემუარდანაც მტკიცდება ახლო მცნობი იყო 1830—32 წლის შეთქმულებისა. საერთოდ ამ ოჯახის წევრების დიდი უმეტესობა მონაწილეობას ღებულობდა შეთქმულებაში; ასეთები იყვნენ თეკლეს შვილები: ალექსანდრე, დიმიტრი და ვახტანგ ორბელიანები; თავის მემუარებში ალექსანდრე აღნიშნავს; რომ მისი მეუღლე დროშას ამზადებდა აჯანყების დღისთვის.

ჩემი მონაწილეობა 1832 წლის შეთქმულებაში

(გვ. 137—47).

1. ეს დამატება წარმოადგენს დ. ყიფიანის პირველ ჩვენებას, რომელიც მან დააპატიმრების მეორე დღესვე, 1832 წლის 13 დეკემბერს წარუდგინა გამოძიებელს. ჩვენება დაწერილი არის რუსულად ყ—ნის ხელით (იხ. ლენინგრადის ფონდი, რვეული I, გვ. 59—70). გარდა ამ ჩვენებისა აღსანიშნავია დ. ყიფიანის კიდევ ორი ჩვენება: ერთი—გონიერი აქტის შესახებ და ფილ. კიკნაძეზე (იქვე, III-ე გვ. 374-5) და მეორე დოდაშვილზე, ჯორჯაძეზე და სოლ. რაზმაძეზე—(იქვე, V, გვ. 862—4) ეს ორი უკანასკნელი ჩვენება დ. ყ—ნის პირველი ჩვენების განმეორებას წარმოადგენს უმთავრესად და მხოლოდ რამოდენიმე ახალი მომენტი არის შიგ მოცემული. საერთოდ დ. ყ—ნის ჩვენებების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ

აქ გულწრფელ აღსარებასთან გვაქვს საქმე და მისი ჩვენება ახლო არის ფაქტიურ მდგომარეობის ვითარებასთან; მართალია, რამოდენიმე ფაქტს ავტორი ცდილობს არ შეეხოს ან გაკვირით გააშუქოს. მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ეს ფაქტები სხვებს შეეხებოდნენ. ჩვენი აზრით ეს ჩვენება საინტერესო ისტორიულ დოკუმენტს წარმოადგენს; ერთი მხრივ; იგი სისწორით 'გადმოგვცემს' შეთქმულთა საქმიანობის რამოდენიმე მომენტს, ხოლო, მეორე მხრივ, იგი რამდენადმე გვისურათებს ჩვენი მაშინდელი ინტელიგენციის კულტურულ-ლიტერატურულ საქმიანობასაც. სათაური ამ წიგნის რედაქციის მიერ არის გაკეთებული.

2. ავთანდილოვი ზ. ერთ-ერთი მონაწილეთაგანი იყო 1832 წლის შეთქმულებისა. ეროვნებით სომეხი, პროფესიით მასწავლებელი. იგი, როგორც დ. ყიფიანი არ იყო აქტიური წევრი შეთქმულებისა. შემდეგში მეფის მოადგილის კანცელარიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოხელე იყო.

3. ვახტანგ ორბელიანი (1812—90) პოეტი და მოღვაწე. ერთ-ერთი მონაწილე 32 წლის შეთქმულებისა. იგი თავის ძმასთან დიმიტრისთან და დედა—თეკლე ბატონიშვილთან—ერეკლე მეორის ასულთან ერთად გადასახლებული იქნა ქ. კალუგაში.

4. ალექსანდრე ორბელიანი (1801—69 წ.) მწერალი, ძმა ვახტანგისა. ერთ-ერთი აქტიური მეთაური 32 წლის შეთქმულებისა. აქვს მთელი რიგი მოგონებისა, მათ შორის 'შეთქმულების შესახებაც, სწერდა დრამებს, ლექსებსა და პუბლიცისტურ წერილებს.

5. გიორგი დავითისძე ერისთავი (1811—64) დრამატურგი-მწერალი, ერთ-ერთი მონაწილე შეთქმულებისა.

6. სოლომონ დოდაშვილი (1804—36) მწერალი და პუბლიცისტი. ერთ-ერთი უმაღლესი განათლებული ინტელიგენტი, აქტიური მონაწილე შეთქმულებისა. აქვს მთელი რიგი წიგნებისა გამოცემული. იგი იყო რედაქტორი „ტფილისის უწყებათა“ სალიტერატურო დამატებისა. დარჩა მრავალი დაუბეჭდავი შრომები. (მის შესახებ იხ. ზ. ქ. „სოლომონ დოდაშვილი“ 1893 წ. აგრეთვე „დროება“ 54 და 61, 1875 წ. და „ივერია“ № 227 1887 წ.)

7. „Северная пчела“ იმ დროინდელი რუსული გაზეთი იყო.

8. ამ მოწაფე დავით მაჩაბელს მოთავსებული აქვს უკრნ. „ტფილისის უწყებაში“ ლექსი „თოვლი“ (იხ. № 4, 1832 წ.)

9. ლაპარაკია პოეტ ალ. ქავკავაძის შესახებ.

10. ელიზბარ ერისთავი—იყო ერთ-ერთი აქტიური ხელმძღვანელი შეთქმულებისა.

11. სოლომონ რაზმაძე. (1798—1862) შთამომავლობით იმერელი აზნაური იყო, დიდი ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა რუსეთში; როდესაც სპარსეთში მოუხდა წასვლა მას შეთქმულთა ორგანიზაციამ დაავალა ქალექსანდრე ბატონიშვილთან მოლაპარაკება. სწერდა ლექსებს. გარდაიცვალა რუსეთში. მისი შვილი იყო შემდეგში მუსიკის ისტორიკოსი და პროფესორი რაზმაძე. (იხ. პ. კარბელაშვილი: „სოლომონ რაზმაძე“ გაზ. „დროება“ № 259 1882.)

12. აქ ლაპარაკია ფილადელფოს კიკნაძის მიერ შედგენილ „გონივრულ აქტზე“. ეს აქტი დაწერილია მისტიური ენით და მასონების მსგავს საზოგადოების დაარსებას მოითხოვდა.

13. ბერი ფილადელფოს კიკნაძე იყო ჩთამომავლობით იმერელი აზნაური. შემდეგ იგი შვამთისმონასტერში მსახურობდა, სადაც მან დააწესა შკოლა. სწერდა ლექსებს. 1830—32 წლის შეთქმულებაში მონაწილეობისათვის იგი დააპატიმრეს, მაგრამ მალე გარდაიცვალა ციხეში.

14. ს. რაზმაძის მიერ მიცკევიჩიდან 1831 წ. თარგმნილი პოემა „ფარისი“ დაცულია გრ. ორბელიანისაგან ჩამორთმეულ საქმეებში. (იხ. ცენტრარქივი: 1832 შეთქმულთა საქმე, № 171, გვ. 151—58).

15. აქ მოხსენებულია ჟურნალი არის გაზ „ტფილისის უწყებათა“ სალიტერატურო დამატება, რომელიც 1832 წ. დოდაშვილის რედაქციით გამოდიოდა. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ხუთმა ნომერმა (№ 1, 2, 3, 4, 5); შესაძლებელია შემდეგი ნომრებიც იყო გამოცემული, მაგრამ მათ ჩვენამდე არ მოუღწევია, ან ჯერ-ჯერობით არ არის აღმოჩენილი. ჟურნალში მოთავსებულ ზოგიერთ წერილსა და ლექსებში გატარებულია ეროვნული თავისუფლების იდეა. ჟურნალი სასტიკ ცენზურულ პირობების ქვეშაც ცდილობდა გამხდარიყო შეთქმულთა მისწრაფების გამომხატველი.

16. ეს ლექსი დაბეჭდილია ჟურნალის № 3-ში გვ. 58—64, შემდეგი სათაურით: „მოწოდება ივერთა მამულის დაცვისათვის დროსა სპარსთა შემოსევისასა საქართველოს სამძღვართა შინა.“ ხელმოწერილია: ლ. ლ. სენ. თავადი გიორგი ერისთავი.

17. სანკოვსკი—მაშინდელი ცენზორი იყო.

18. პოემა „ოსური მოთხრობა“ ხელმოუწერლად დაბეჭდილია № 2, 3 და 4-ში. იგი არ არის დამთავრებული. ცხადია, შემდეგი თავები ცენზურას არ გაუშვია. დღემდე არ იყო ეს პოემა ცნობილი როგორც გიორგი ერისთავის. იგი უნდა იყოს ერთ-ერთი პირველი ნაწარმოებთაგანი ჩვენი დრამატურგისა.

19. იოსებ მამაცაშვილი—ერთ-ერთი მონაწილე შეთქმულებისა. კერძო წერილში მის შესახებ გ. ერისთავი სწერს: „ეს არის განათლებული აზნაური რუსულისა და ქართულისა მცოდნე. ამას თითქმის არაეინა სჯობს“. მ—შვილი გადაასახლეს ვიატკაში, სადაც იგი გაეცნო ა. ი. გერცენს. შემდეგში იგი მონაწილეობას ღებულობდა „ცისკარში“. გარდაიცვალა 1874 წ.

20. ლაპარაკია 1812 წლის კახეთის აჯანყებაზე.

21. ცნობილია, რომ დოდაშვილი ფილოსოფიური საკითხების შესახებ სწერდა. მისი „ლოლიკა“ ერთ დროს სახელმძღვანელოდ ითვლებოდა. ჰქონდა აგრეთვე სხვა შრომებიც.

22. შეთქმულთა მეთაურებს საიდუმლო შრიფტით მიწერ-მოწერა ჰქონდათ მოსკოვში მცხოვრებ ბატონიშვილებთან.

23. კაზი-მულა (1785—1832)— იყო პირველი დაღესტნელი იმამი, რომელიც მეთაურობდა მურიდიზმს; რამოდენიმე წლის განმავლობაში თავდადებულად ებრძოდა რუსეთის მართველობას. მისი მოწაფე იყო შამილი.

24. თუ როგორი დამოკიდებულება იყო ეგვიპტის ფაშასა და შეთქმულთა შორის ჯერ-ჯერობით არ არის დაწერილებით გამოჩვენებული. ოფიციალური ცნობა გადმოგვცემს, რომ ალ. ბატონიშვილის მეშვეობით ხდებოდა კავშირის გაბმა ეგვიპტის ფაშასა, მთიულთა მეთაურობებსა და ქართველ შეთქმულთა შორის (იხ. „АКТЫ“ ტ. VIII) ეს საკითხი ძლიერ აინტერესებდა მთავრობის გამომძიებელსაც. პეტერბურგში ჩაყვანილ გრ. ორბელიანს ორლოვი დაკითხვის დროს სხვათა შორის კითხავს: „გვითხარით, თუ იცით, რა მოიწერა საქართველოში ეგვიპტის ფაშამ“. ორ—ნი უპასუხებს: „არ ვიცი და ვერც მივხდარვარ, ვისთან რა უნდა მოეწერა ეგვიპტის ფაშას.“ (ი. მუხნარგია: „ცხოვრება და ღვაწლი გრ. ორბელიანისა“ გვ. 26—7).

25. ჩილაშვილი—ეს უნდა იყოს პირველი ქართველი პროკურორი და დ. ყ—ნის ცოლის მამა.

26. კაპიტანი ზაქარია ჩოლოყაშვილი—იყო მეფის ასულის რიფსიმეს შვილი, ერთ-ერთი აქტიური წევრი შეთქმულებისა. 1831 წ. პოლონეთის აჯანყების ჩაქრობაში ღებულობდა მონაწილეობას.

27. იასე ფალავანდიშვილი— შეთქმულების აქტიური მონაწილე, რომელმაც გასცა შემდეგში მთელი შეთქმულება. გადაასახლეს ფინლიანდიაში, სადაც იგი გარდაიცვალა.

28. ბირთველ თუმანიშვილი—იყო მეფე გიორგის მდი-

ვანი, მამა ცნობილ მიხ. თუმანიშვილისა (მოლაყბის—„ცისკრის“ თანამშრომლის).

29. ლაპარაკია კახეთის 1812 წლის აჯანყებაზე.

30. გიმნაზიის საჯარო აქტების შესახებ დ. ყიფიანი სწერს თავის „სკოლა სულისა“-ში. (იხ. გვ. 8—9).

31. შეთქმულების მონაწილეთ ხშირად ჰქონდათ საუბარი ევროპის პოლიტიკურ ვითარებაზე და განსაკუთრებით ჰოლონეთის აჯანყების შესახებ. ამ შემთხვევაში ისინი უმთავრესად დაინტერესებულნი იყვნენ რუსეთის მდგომარეობის გართულებით.

32. 1829 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში გლებთა აჯანყებას ჰქონდა ადგილი: ამ აჯანყებას ხელი შეუწყო მთაერობის მიერ განზრახულმა მობილიზაციამ: ჯარში გაწვევა თავიდანვე დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა გლებობაში და 1832 წელსაც შეთქმულებს სურდათ ესარგებლათ ამ მომენტით, რათა გამოეწვიათ გლებთა აჯანყება რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლების დამხობის მიზნით.

33. უნდა აღვნიშნოთ, რომ თავიანთი შეცდომები შეთქმულების თითქმის ყველა მონაწილემ აღიარა და ითხოვა პატიება.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

	გვ.
1. რედაქტორისაგან	III
2. დიმიტრი ყიფიანი. (სიმონ ხუნდაძის წერილი)	IX
3. სკოლა სულისა .	3—112
I. სწავლის დროს . .	3
II. მთავრობის სამსახურში .	10
III. საარჩევნო სამსახურში .	81
IV. კერძო ცხოვრებაში	104
4. 1832 წლის ყაზარმობა	113—136
5. ჩემი მონაწილეობა 1832 წლის შეთქმულებაში	137—147
6. რედაქტორის შენიშვნები	149—174

